

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Kharkiv national pedagogical university named after G. S. Skovoroda
Sumy branch of Kharkiv national university of internal affairs

**ПЕДАГОГІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ
ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ
ПРАЦІВНИКІВ ОВС УКРАЇНИ ДО РОБОТИ В
ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ**

Монографія

**PEDAGOGICAL AND SOCIAL-PEDAGOGICAL CONDITIONS
OF FORMING PROFESSIONAL READINESS IN THE FUTURE
LAW ENFORCEMENT OFFICERS OF UKRAINE TO THE WORK
OF EXTREME CONDITIONS**

Monograph

Харків - Суми
Видавець Наталуха А.С.
2015

УДК 37.01 : 316 – 378 : 351.74 – 057 (477)

ББК 74.58

П 24

Рецензенти: *Левченко К. Б.*, доктор юр.наук, президент Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда-Україна», *Зеленська Л. Д.*, доктор пед. наук, професор Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, *Роганова М. В.*, доктор пед. наук, професор Харківської гуманітарно-педагогічної академії

Рекомендовано до друку Вченою радою ХНПУ імені Г. С. Сковороди, протокол №2 від 17.04.2015р., Вченою радою Сумської філії ХНУВС протокол №7 від 10.06.2015р.

Педагогічні та соціально-педагогічні умови формування професійної
П 24 **готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах.**
– монографія / Білоус Т. Л., Клімова С. М., Лазаренко О. О., Лукаш С. С., Трубавіна І. М., Тюріна В. О. // за ред. Трубавіної І. М. – Суми: ФОП Наталуха А.С., 2015. – 174 с.

ISBN 978-966-2746-09-9

У монографії розкриваються поняття екстремальних умов роботи працівника ОВС України, уточнено їх класифікацію, уперше узагальнено і розкрито механізм їх дії та наслідки їх впливу на особистість та якість роботи працівника ОВС, показано актуальність змін в підготовці майбутніх міліціонерів до роботи в таких умовах в період трансформації українського суспільства. Авторами розкрито правовий статус працівника ОВС України в екстремальних умовах. Виявлено недостатній стан розробленості проблеми в науково-педагогічних дослідженнях, зокрема в аспекті формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в таких умовах. Відзначено роль особистісного фактору поруч з професійною компетентністю міліціонера в протидії впливу екстремальним умовам роботи. Проаналізовано вітчизняний і закордонний досвід з проблеми підготовки поліцейських до роботи в екстремальних умовах. Визначено корисні ідеї для запозичення і розвитку в українській системі підготовки працівників ОВС, зокрема, в аспекті забезпечення професійної надійності, професіоналізації викладання навчальних дисциплін, формування критичного і нестандартного мислення тощо. Все склало основу обґрунтованих авторами педагогічних і соціально-педагогічних умов формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС України до роботи в екстремальних умовах. Окреме місце посідають розробки авторів щодо підготовки до роботи окремих підрозділів міліції в екстремальних умовах.

УДК 37.01 : 316 – 378 : 351.74 – 057 (477)

ББК 74.58

ISBN 978-966-2746-09-9

© Трубавіна І. М., Білоус Т. Л.,
Клімова С. М., Лазаренко О. О.,
Лукаш С. С., Тюріна В. О.

Editors: Levchenko K. B., doctor of legal science, president of International women's right center „La Strada”, Zelenskaya L. D., Doctor of Education, professor of Kharkiv national pedagogical university named after G. S. Skovoroda, Roganova M. V., doctor of education, professor of Kharkiv humanities and pedagogic academy.

Recommended for publication by the academic council of Kharkiv national pedagogical university named after G. S. Skovoroda, record of proceedings № 2 from 17.04.2015, by the academic council of Kharkiv National University of Internal Affairs, Sumy branch, record of proceedings № 7 from 10.06.2015.

Pedagogical and social-pedagogical conditions of forming professional readiness in the future law enforcement officers of Ukraine to the work in extreme conditions. – monograph / Bilous T. L., Klimova S. M., Lazarenko O. O., Lukash S. S., Trubavina I. M., Tyurina V. O. // under the editorship of Trubavina I. M. – Sumy: Natalukha A.S. - 2015. - 174 p.

The term of extreme work conditions of people who work at internal affairs is defined in the monograph. Its classification is classified. The mechanism of its action and its impact upon the person as well as upon the quality of work of law enforcement officers is generalized and discovered under the conditions of the urgency of changes in the training of future police officers to work in such conditions during the transformation of Ukrainian society. The authors solved the legal status of law enforcement officers in the extreme conditions. Lack of attention to this problem in scientific and pedagogical researches is elicited, especially in terms of forming professional readiness of law enforcement officers to the work in such conditions. The role of the personal factor next to the professional competence of policemen's reaction to the impact of extreme conditions is mentioned. The national and international experience concerning the problem of training policemen to the work under the extreme conditions is analyzed. The useful ideas for borrowing and development in Ukrainian system of training police officers, particularly in terms of ensuring professional reliability, professionalization of teaching, formation of critical and innovative thinking, etc. All above mentioned was the reasonable basis for studying educational and social-pedagogical conditions of formation the professional readiness of future law enforcement officers of Ukraine to the work in extreme conditions. A special place is occupied by the authors' scientific research results for the work of particular subdivisions to the work under the extreme conditions.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	8
ПЕРЕДМОВА (Трубавіна І. М.).....	9
ВСТУП (Білоус Т. Л.).....	11
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ (ОВС) УКРАЇНИ ДО РОБОТИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ	13
1.1. Поняття екстремальних умов в діяльності працівника ОВС України (Білоус Т. Л.).....	13
1.2. Правовий статус працівника ОВС України в екстремальних умовах (Клімова С. М.).....	18
1.3. Механізм впливу екстремальних умов праці на особистість та якість роботи працівника ОВС України як основа визначення напрямків удосконалення його підготовки (Трубавіна І. М., Тюріна В. О.).....	24
1.4. Вплив екстремальних умов на особистість працівника ОВС України та якість його діяльності (Білоус Т. Л.).....	30
1.5. Стан розробленості проблеми формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС України у науково-педагогічних дослідженнях (Білоус Т. Л.).....	34
1.6. Структура професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС України (Білоус Т. Л.).....	46
Висновки до розділу І.....	56
РОЗДІЛ ІІ. ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО РОБОТИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ У МАЙБУТНІХ ПРАЦІВНИКІВ ОВС УКРАЇНИ	58
2.1. Стан сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС України (Білоус Т. Л., Лукаш С. С.).....	58
2.2. Можливості адаптації закордонного досвіду формування професійної готовності майбутніх поліцейських до роботи в екстремальних умовах в систему підготовки працівників ОВС України (Білоус Т. Л., Трубавіна І. М.).....	73
Висновки до розділу ІІ.....	79
РОЗДІЛ ІІІ. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО РОБОТИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ У МАЙБУТНІХ ПРАЦІВНИКІВ ОВС УКРАЇНИ	81
3.1. Зміст і шляхи реалізації педагогічних умов формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС України до роботи в екстремальних умовах (Білоус Т. Л.).....	81

3.2. Організація методичної роботи з викладачами щодо формування їх готовності до впровадження педагогічних умов (Білоус Т. Л.).....	82
3.3. Забезпечення професійної спрямованості викладання навчальних дисциплін (Білоус Т. Л.).....	85
3.4. Забезпечення професійної надійності майбутніх працівників ОВС України до роботи в екстремальних умовах в навчальному процесі ВНЗ МВС України (Білоус Т. Л.).....	90
3.5. Застосування активних та інтерактивних методів навчання у процесі підготовки майбутніх працівників ОВС у ВНЗ МВС України (Білоус Т. Л., Трубавіна І. М.).....	96
Висновки до розділу III.....	100
РОЗДІЛ IV. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПРАЦІВНИКА ОВС УКРАЇНИ ДО РОБОТИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ.....	102
4.1. Поняття соціально-педагогічних умов формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС України до роботи в екстремальних умовах (Трубавіна І. М.).....	102
4.2. Сутність і шляхи реалізації соціально-педагогічних умов формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС України до роботи в екстремальних умовах.....	103
4.2.1. Розвиток критичного і нестандартного мислення у майбутніх працівників ОВС України (Трубавіна І. М.).....	103
4.2.2. Формування комунікативних умінь у працівників ОВС України і умінь захисту від маніпуляцій (Трубавіна І. М.).....	112
4.2.3. Профілактика сімейного неблагополуччя як шлях протидії негативного впливу екстремальних умов праці працівника ОВС України (Трубавіна І. М.).....	116
4.2.4. Профілактика професійного вигорання у майбутніх працівників ОВС України як шлях протидії впливу екстремальним умовам (Трубавіна І. М.)...	126
Висновки до розділу IV.....	129
РОЗДІЛ V. ПІДГОТОВКА ПРАЦІВНИКІВ УПОВНОВАЖЕНОГО ПІДРОЗДІЛУ ОВС УКРАЇНИ У СПРАВАХ ДІТЕЙ ДО СПЕЦІАЛЬНИХ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВ РОБОТИ (Лазаренко О. О.).....	131
ВИСНОВКИ, ПРОПОЗИЦІЇ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ (Трубавіна І. М.).....	137
ЛІТЕРАТУРА	141
ДОДАТКИ.....	162
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	173

CONTENT

FOREWORD (Trubavina I. M.).....	8
INTRODUCTION (Bilous T. L.).....	9
THE LIST OF ABBREVIATIONS	11
CHAPTER I. THEORETICAL BASIS OF FORMING THE PROFESSIONAL READINESS OF FUTURE LAW ENFORCEMENT OFFICERS OF UKRAINE TO WORK UNDER THE EXTREME CONDITIONS	13
1.1. The definition of extreme conditions of police officers in Ukraine (Bilous T. L.).....	13
1.2. The legal status of police officers in Ukraine under the extreme conditions (Klimova S. M.).....	18
1.3. The mechanism of the extreme conditions in fluency upon the person and the quality of policemen work as a basis of identity the branches of its improvement as well as training (Trubavina I. N., Tyurina V. O.).....	24
1.4. The influence of extreme conditions upon the person of Ukrainian police officers in Ukraine its quality and its activities (Bilous T.L.).....	30
1.5. The status of the problem formulation of forming professional readiness to the work under the extreme condition of law enforcement officers in Ukraine in the scientific and pedagogical studies (Bilous T. L.).....	34
1.6. The structure of professional readiness to the work under the extreme conditions of law enforcement officers in Ukraine (Bilous T. L.).....	46
Conclusions to chapter I.....	56
CHAPTER II. THE THEORY AND PRACTICE OF FORMING PROFESSIONAL READINESS TO THE WORK UNDER THE EXTREME CONDITION OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS OF UKRAINE	58
2.1. The formedness level of the professional readiness to the work under the extreme condition of law enforcement officers in Ukraine (Bilous T. L., Lucash S. S.).....	58
2.2. The possibility of adapting the foreign experience of formation the professional readiness to the work under the extreme condition of law enforcement officers in Ukraine (Bilous T. L., Trubavina I. M.).....	73
Conclusions to chapter II.....	79
CHAPTER III. THEORETICAL EXPLANATION OF THE PEDAGOGICAL CONDITIONS OF FORMING THE PROFESSIONAL READINESS TO THE WORK UNDER THE EXTREME CONDITION OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS IN UKRAINE	81
3.1. The content and ways of implementing pedagogical conditions of formation of professional readiness to the work under the extreme condition of law enforcement officers in Ukraine (Bilous T. L.).....	81

3.2. The organization of methodical work with the teachers concerning the formation of their readiness for implementation of pedagogical conditions (Bilous T. L.).....	82
3.3. Providing professional orientation of teaching (Bilous T. L.).....	85
3.4. Providing professional reliability of future law enforcement officers in Ukraine to the work under the extreme condition during the studying at the high educational establishment of Ministry of internal affairs of Ukraine (Bilous T. L.).....	90
3.5. The usage of active and interactive teaching methods during teaching of future law enforcement officers in Ukraine in at the high educational establishment of Ministry of internal affairs of Ukraine (Bilous T. L., Trubavina I. M.).....	96
Conclusions to chapter III.....	100
CHAPTER IV. SOCIAL-PEDAGOGICAL CONDITIONS OF FORMATION OF PROFESSIONAL READINESS TO THE WORK UNDER THE EXTREME CONDITION OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS IN UKRAINE.....	102
4.1. The definition of social-pedagogical conditions of formation of professional readiness to the work under the extreme condition of future law enforcement officers in Ukraine (Trubavina I. M.).....	102
4.2. The essence and ways of realization the social-pedagogical conditions of formation of professional readiness to the work under the extreme condition of future law enforcement officers in Ukraine.....	103
4.2.1. The development of critical and innovative thinking of future policemen of Ukraine (Trubavina I. M.).....	103
4.2.2. Forming the communicative skills and abilities of protection against manipulation of police officers in Ukraine (Trubavina I. M.).....	112
4.2.3. Prevention of family problems as a way to counter the negative impact of extreme conditions policemen of Ukraine (Trubavina I. M.).....	116
4.2.4. The preventive measures of professional burnout of future police officers of Ukraine as a way to counter the impact of extreme conditions (Trubavina I. M.).....	126
Conclusions to chapter IV.....	129
CHAPTER V. TRAINING OF THE OFFICIALS FROM THE AUTHORIZED INTERNAL AFFAIRS UNIT FOR CHILDREN’S AFFAIRS OF UKRAINE TO SPECIAL EXTREME WORKING CONDITIONS (Lazarenko O. O.).....	131
CONCLUSIONS, PROPOSALS AND RECOMMENDATIONS (Trubavina I. M.).....	137
LITERATURE.....	141
APPLICATIONS.....	162
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS.....	173

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АТО	Антитерористична операція
ВВНЗ	Військовий вищий навчальний заклад
ВНЗ	Вищий навчальний заклад
ІНДЗ	Індивідуальні навчально-дослідні завдання
МВС України	Міністерство внутрішніх справ України
НДО	Недержавні організації
ОВС	Органи внутрішніх справ
ОКХ	Освітньо-кваліфікаційна характеристика
СБУ	Служба безпеки України
СДПУ	Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка
СФ ХНУВС	Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ
УМВС України	Управління Міністерства внутрішніх справ України
ХНУВС	Харківський національний університет внутрішніх справ
ЦСССДМ	Центр соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді

Передмова

Проблема поліпшення якості роботи і реформування сучасних органів внутрішніх справ – проблема довіри населення до органів державної влади, до міліції та викоренення і запобігання злочинності, вона є актуальною для багатьох країн у контексті захисту прав людини і створення умов для сталого розвитку суспільства. Перш за все це залежить від особистого і професійного розвитку працівників ОВС і інституційного розвитку міліції як організаційної структури, які взаємопов'язані. У цьому контексті важливе значення мають не тільки правові, економічні та соціальні умови реформування міліції, а й педагогічні і соціально-педагогічні аспекти формування особистості працівника ОВС і його компетентності. Саме вони реалізують людський фактор в професійній діяльності, який часто є вирішальним у професійній діяльності, особливо в екстремальних умовах і дозволяє уникати конфлікту інтересів в професійній діяльності на основі внутрішніх переконань працівника ОВС і професійної надійності, забезпечує протидію корупцію на рівні кожної окремої особистості працівника ОВС, виконання професійної діяльності в екстремальних умовах. Педагогічне і соціально-педагогічне забезпечення підготовки майбутніх працівників ОВС переводить існуючі в суспільстві ідеали, норми, вимоги в надбання кожної особистості через інтеріоризацію та екстеріоризацію майбутнім працівником ОВС ідей, цінностей, норм, знань, умінь в площину особистих цінностей, вчинків, поведінки, професійної діяльності. Тобто робить реформи працюючими на рівні кожного працівника ОВС. Педагогіка не показує ідеал діяльності як філософія – вона показує, якими шляхами його досягти через навчання і виховання. Призначення соціальної педагогіки – в показі нових, позитивних моделей життя і поведінки, нового способу життя і навчання їм. Мало говорити населенню і міліціонерам про те, що насильство і агресія, корупція – це погано, мало створювати нові закони і посилювати контроль. Але треба ще навчити поведінці без насильства, агресії, нарівні з новими законами, нормативними документами, сформувати професійну готовність, а не тільки компетентність працювати на нових засадах. Екстремальні умови праці міліціонера – найскладніші в аспекті формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до професійної діяльності. У сучасних умовах зростаючої зовнішньої агресії і внутрішньої злочинності постає питання про підвищену роль особистісного фактору в їх подоланні з урахуванням найновіших розробок в сфері формування професійної компетентності працівників ОВС України. Саме ці питання і складають основу монографії, положення і висновки якої можуть бути використаними у реформуванні органів внутрішніх справ, підготовці патрульних, у ВНЗ МВС України.

PREFACE

The problem of improving the quality of work and reformation of contemporary bodies of internal affairs is the problem of people's trust to state authority to the police and extermination and averting of criminality. It is of present interest in many countries in terms of human rights' protection and creation of conditions for development of the society.

First of all it depends upon personal and professional development of workers of internal affairs bodies and institutional development of the police as an organizational structure which are connected (interconnected). In this context not only legal, economical and social conditions of the police reformation matter but also pedagogical and social-pedagogical aspects of forming internal affairs bodies employee's personality and competence. Just they realize personal factor in professional activity that is often decisive in professional activity, especially under extreme conditions and allows to avoid conflict of interests in professional activity based on inner beliefs of a worker of internal affairs bodies and professional reliability, ensures counteraction to corruption on the level of individual personality of internal affairs bodies worker, fulfillment of professional activity under extreme conditions.

Pedagogical and social-pedagogical guarantee of future employees of internal affairs bodies transfers existing in the society ideals, norms, requirements in the domain of each individual through exteriorization and exteriorization of future employee of internal Affairs bodies ideas, values, norms, knowledge, skills in the plane of personal values, actions, conduct, professional activity, making reforms work on the level of each worker of internal affairs bodies. Pedagogies don't demonstrate the ideal of activity as philosophy does. It shows how to achieve it by the means of education and upbringing. The purpose of social-pedagogies is in the demonstration of new positive models of life and behavior a new way of life and learning it. It isn't enough to tell the citizens and police officers that violence, aggression and corruption is bad it's not enough to make new laws and strengthen control. But the most necessary is to teach conduct without violence, aggression, equally with new laws, normative documents, to form professional readiness but not only competence to work on new posts.

Extreme conditions of a police officer's work are the most difficult in terms of forming professional readiness of future employees of internal affairs bodies to professional activity.

Under modern conditions of increasing external aggression and internal criminality the question arises about increased role of personal factor in their overcoming in view of the newest developments in the field of forming professional competence of workers of internal affairs bodies. Just these questions form the basis of the monograph, its statements and conclusions can be used in the reformation of internal Affairs bodies, training of patrolmen at the Higher Educational Establishments of Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Розбудова і становлення правової держави в Україні значною мірою залежить від тих, хто захищає, охороняє права людини – від працівників органів внутрішніх справ. Протистояння в суспільстві, масове порушення прав людини висувають нові вимоги до роботи працівників ОВС, у тому числі щодо професійної готовності до роботи в екстремальних умовах. Діяльність працівників ОВС є особливо ризикованою і небезпечною в умовах поєднання кризи в країні й подолання системного порушення прав людини, росту злочинності, зростаючої кількості зброї на руках у злочинців, збільшення випадків актів тероризму, залякування населення, агресії. Ненормовані умови праці, постійний стрес, загроза життю і здоров'ю працівників ОВС, нові форми злочинності вимагають формування у майбутніх працівників ОВС професійної готовності до роботи в екстремальних умовах.

Існуючі дослідження в галузі підготовки майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних ситуаціях В. Андросюка, Л. Казміренко, Я. Кондратьєва, М. Костицького, В. Синьова, С. Яковенка та ін. розкривають правові, психологічні, організаційні засади підготовки майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах. Позиції нового бачення сутності професійної підготовки курсантів у системі ВНЗ МВС України представлені в працях О. Бандурки, В. Дяченко, І. Котенєва, С. Кузніченка, В. Лукашевича, В. Пліско. Значний внесок у розробку сучасної теорії і практики професійної освіти працівників правоохоронних органів зробили В. Горяйнов, М. Корольчук, С. Кубіцький, В. Лефтеров, С. Харченко, Г. Яворська; представники психологічної науки О. Охременко, О. Тімченко, М. Ануфрієв, Є. Оспіщев, О. Синявська. Однак проблема формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС, зокрема в аспекті педагогічних та соціально-педагогічних умов формування цієї готовності, ще не була предметом спеціального дослідження в теорії професійної педагогіки.

Доцільність дослідження зазначеної проблеми пов'язана з необхідністю подолання суперечностей між сучасними вимогами держави до особистості працівників ОВС та загальним станом сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах, між необхідністю формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у студентів як майбутніх працівників ОВС у процесі професійної підготовки та недостатнім рівнем розробленості змісту, форм і методів такої підготовки, між недостатнім рівнем сформованості професійної готовності студентів, курсантів до роботи в екстремальних умовах та вимогами відповідних нормативних документів МВС України і практикою роботи міліціонера. Окремо треба сказати про соціально-педагогічний аспект формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах – вони спрямовані на формування позитивного сприйняття міліціонером, членами його сім'ї, суспільством і

мікросередовищем його діяльності, допомагають пом'якшити вплив екстремальних умов на особистість і якість роботи міліціонера.

Як свідчить закордонний досвід підготовки працівників поліції до роботи в екстремальних умовах, там акцент робиться на швидкість і реакцію на основі теорій біхевіоризму, прагматизму, концепції поєднання особистої і колективної безпеки. У той час як вітчизняна школа підготовки працівників ОВС завжди ґрунтувалася на особистих якостях і професійній майстерності. Обидва аспекти проблеми є важливими в екстремальних умовах та вимагають обґрунтованого поєднання в процесі сучасної підготовки майбутніх працівників ОВС у ВНЗ МВС України. Огляд наукових досліджень дозволяє говорити, що, незважаючи на наявність значного наукового матеріалу в цій галузі („педагогіка особистої безпеки”, „зірка виживання”, „менеджмент особистої безпеки” тощо) та досвіду підготовки працівників спецпідрозділів у різних країнах, проблема формування сутності професійної готовності до роботи в екстремальних умовах студентів, курсантів як майбутніх працівників ОВС у нових соціально-економічних і політичних умовах розвитку нашого суспільства залишається недостатньо дослідженою, зокрема немає чітко визначених педагогічних та соціально-педагогічних умов формування такої готовності у курсантів ВНЗ МВС України, критеріїв її сформованості.

Актуальність досліджуваної проблеми, її недостатня теоретична та практична розробленість спонукало нас до об'єднання зусиль фахівців різних галузей до створення цієї монографії, на базі якої згодом плануємо написати навчально-методичний комплекс для студентів, курсантів ВНЗ МВС України, патрульних для формування їх професійної готовності до роботи в екстремальних умовах з урахуванням специфіки умов і рівнів підготовки фахівців.

Теоретико-методологічну основу роботи становлять системний, особистісно-орієнтований, діяльнісний, компетентнісний підходи до підготовки фахівців у ВНЗ; концепція надійності (В. Небиліцин), психологічного забезпечення діяльності в екстремальних ситуаціях (В. Розов), положення про закономірності формування особистості, готовності до професійної діяльності, до виконання бойового завдання, до різних видів діяльності; мобілізаційна готовність у спорті; поняття „екстремальна ситуація” в правоохоронній діяльності.

У монографії ми спиралися на основні положення законодавчих та нормативно-правових документів, зокрема Законів України „Про освіту”, „Про вищу освіту”, „Національну доктрина розвитку освіти України у XXI столітті”, Закон України „Про міліцію”, нормативно-правові акти, накази МВС України, розпорядження МВС України, рішення колегії МВС України, інструкції МВС України та інші нормативні документи.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ ДО РОБОТИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

1.1. Поняття екстремальних умов в діяльності працівника ОВС України

Професійна діяльність працівників ОВС – надзвичайно складна, напружена та небезпечна. Вона вимагає як спеціального професійного відбору майбутніх працівників ОВС, так і професійної підготовки їх до роботи в різних умовах, у тому числі в екстремальних, наслідком чого є формування їх готовності до дій в екстремальних ситуаціях. Діяльність – це активність людини, що має усвідомлюваний характер і спрямована на досягнення поставленої мети, що визначається потребою [9, с. 154]. У нормативних документах знаходимо визначення основних понять нашого дослідження. Так, *органи внутрішніх справ* – „це правоохоронні органи державної виконавчої влади, підпорядковані МВС України, що забезпечують дотримання законності й правопорядку, боротьбу зі злочинністю, захист прав і свобод людини і громадянина від протиправних посягань на власність, навколишнє середовище, інтереси суспільства і держави” [6]. В законі України „Про міліцію” вказано, що міліція є єдиною системою органів, яка входить до структури Міністерства внутрішніх справ України, виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінальну, процесуальну, виконавчу та охоронну (на договірних засадах) функції [3]. У 2013 році ОВС України нараховували 261000 осіб, включаючи персонал внутрішніх військ, курсантів та працівників цивільних служб [13].

У проекті „Стратегія розвитку органів внутрішніх справ” як зазначають О. Мартиненко, Є. Захаров [13], що свідчать про неготовність працівників ОВС протистояти комплексу екстремальних умов роботи міліції „ситуація в АР Крим та східних областях України виявила неможливість „міністерства міліції” комплексно реагувати на загрози громадській безпеці без узгоджених дій з підрозділами МНС та прикордонної служби, оперативно впливати на ситуацію ресурсами територіальних управлінь” [13, с. 1].

Враховуючи викладене, спочатку треба дати визначення поняттю „екстремальні умови праці” в діяльності майбутніх працівників ОВС. Умови праці – це сукупність факторів середовища і процесу виконання службових обов’язків, які впливають на здоров’я і працездатність людини під час її професійної діяльності [2, с. 44]. За своєю специфікою умови праці поділяються на чотири основних групи: 1) оптимальні умови праці; 2) допустимі умови праці; 3) шкідливі умови праці; 4) небезпечні (екстремальні) умови праці, що характеризуються таким рівнем небезпечності факторів, коли їх вплив протягом робочої зміни створює великий ризик виникнення важких форм гострих професійних захворювань та раптового погіршення стану здоров’я, отруєнь, ушкоджень, загрози для життя [2, с. 45].

Небезпека – „це все те, що може завдати шкоди” [14, с. 39], а ризик – „це ймовірність, більша чи менша, що таку шкоду буде завдано насправді через різні види небезпеки” [14, с. 39]. При цьому виділяють загальні ризики і пов’язані з певною галуззю діяльності. До загальних ризиків належать: загроза здоров’ю (фізичному та психологічному) життю, неможливість соціалізації в суспільстві, руйнування сімейних відносин, ризик відсутності повноцінної освіти, неправильного формування моральних цінностей, негативного ставлення до праці взагалі [14, с. 46]. Нас цікавлять як загальні ризики правоохоронної діяльності, так і окремі, що пов’язані зі спеціалізацією в правоохоронній діяльності.

Різні джерела визначають екстремальні умови як такі, що знаходяться на межі або перевищують резервний потенціал організму [1], в яких один або декілька факторів мають екстремальні, тобто гранично можливі постійні значення [11], які виходять за рамки норми, що склалася в ході історичного розвитку даного соціуму стосовно даного виду діяльності (умов існування). Робота працівника ОВС здійснюється у складних умовах. Екстремальні ситуації мають такі основні особливості: динамічну плинність, збільшену кількість та інтенсивність дії небезпечних чинників, наявність прямої загрози життю та здоров’ю і пов’язаний з цим страх, брак часу, відсутність можливості діяти стереотипно за заздалегідь укладеним планом [7].

Залежно від інтенсивності екстремального впливу виділяються параекстремальні, власне екстремальні та паратермінальні умови [16], що ведуть до появи станів, які визначаються як динамічна неузгодженість, і обумовлюють необхідність перебудови систем гомеостатичного регулювання за рахунок максимальної мобілізації ресурсів організму [16], сполучених з постійною дією різних надзвичайних за складністю факторів, у тому числі представляють соціальну небезпеку. У суб’єкта діяльності в екстремальних умовах діяльності виникають негативні функціональні стани типу динамічної неузгодженості (стрес, монотонія, сильна втома тощо), що негативно позначаються на регуляції діяльності [16], за них на людину діють шкідливі та небезпечні виробничі фактори, що погрожують їй стійкою або раптовою втратою здоров’я, розладами, пов’язаними з підвищенням межового рівня стресового навантаження, які при несприятливому збігу обставин призводять до патологічних змін в організмі [10, с. 9].

Робота може також здійснюватися в екстремальних умовах праці. Так, у ситуаціях з психологічним навантаженням прикладами ризику є розумове та емоційне виснаження, психологічне насильство, надмірний темп праці, обмеження поля зору тощо [14, с. 39], у ситуаціях, пов’язаних з використанням дітей у злочинній діяльності – психологічне, емоційне та моральне навантаження [14, с. 39], у ситуаціях з незадовільними умовами праці – робота вночі з недостатнім часом для відпочинку, неможливість залишити місце роботи, велика або більша кількість робочих годин [14, с. 39].

Таким чином, екстремальні умови праці характеризуються: відхиленням від норм здійснення професійної діяльності; наявністю небезпечних факторів, які загрожують стану здоров’я, життю людини і перевищують резервний

потенціал її організму; динамічною неузгодженістю, яка зумовлює необхідність перебудови систем гомеостатичного реагування; мобілізацією організму, стресом, зниженням регуляції діяльності. Екстремальні умови породжуються екстремальними ситуаціями, які виникають внаслідок несприятливого збігу обставин і дії різних за складністю факторів [4]. Цими загальними факторами в правоохоронній діяльності є балістичні, фізичні, психологічні та ін. [4]. Приблизно у 60-70% випадків має місце комбінація травмуючих факторів, наприклад, фізична протидія і використання зброї злочинцем під час його затримання [4]. З такими факторами та їх поєднанням звичайна людина не стикається в житті, тим більше, це не складає умови її щоденної професійної діяльності. Тому правоохоронна діяльність – ризикована і небезпечна, і майбутніх працівників ОВС, які обрали цю професію, слід готувати до тривалого і постійного впливу цих умов на їхню особистість, життя і здоров'я.

Відзначимо, що у своїй діяльності працівники ОВС стикаються з впливом надзвичайних ситуацій, а також з нетиповими ситуаціями оперативно-службової діяльності, що ускладнює виконання професійних функцій працівника ОВС. Надзвичайні ситуації класифікують за характером походження, ступенем поширення, розміром людських втрат і матеріальних збитків.

Класифікатор надзвичайних ситуацій ДК 019:2010 чинний від 01.01.2011, затверджений наказом Держспоживстандарту України від 11.10.2010 № 457 [5], уточнені види надзвичайних ситуацій та їх зміст. Залежно від характеру походження подій, що можуть зумовити виникнення надзвичайних ситуацій на території України, визначають такі види надзвичайних ситуацій: техногенного характеру; природного характеру; соціального характеру; воєнного характеру (Додаток А).

У кримінально-процесуальному кодексі України в статті 42 визначені діяння працівників ОВС, які пов'язані з ризиком; тобто можуть стати екстремальними ситуаціями: 1. Не є злочином діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети. 2. Ризик визнається виправданим, якщо мету, що була поставлена, не можна було досягти в даній обстановці дією (бездіяльністю), не поєднаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронним інтересам. 3. Ризик не визнається виправданим, якщо він завідомо створював загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій [8].

У підручнику „Охорона праці в діяльності ОВС України” визначені основні поняття й визначення, перелік і властивості шкідливих і небезпечних факторів. Розглянуто основні засоби та заходи захисту, види й способи контролю, спрямовані на створення комфортних умов праці та зниження травматизму під час виконання службових обов'язків працівниками ОВС [2].

Умови праці на робочому місці, безпека технологічних процесів, машин, механізмів, устаткування та інших засобів виробництва, стан засобів

колективного та індивідуального захисту, що використовуються працівником, а також санітарно-побутові умови повинні відповідати вимогам нормативних актів про охорону праці (Додаток А).

У роботі Ю. Хрустальова виявлено специфічні особливості професійної діяльності керівників органів внутрішніх справ і властиві їй екстремальні фактори: внутрішні (високий рівень психічної напруженості праці, тверді тимчасові та ресурсні обмеження при прийнятті управлінських рішень, різноманіття і складність професійних задач, інформаційна невизначеність при виробленні рішень, підвищена відповідальність за кінцеві результати і професійні помилки) і зовнішні (суперечливість нормативних приписів, їх невизначеність, відсутність у чіткому виді оцінних критеріїв ефективності діяльності керівних кадрів, множинна підпорядкованість керівника ОВС) [15]. Отже, можна виділити ще й фактор моральної та правової особистості відповідальності керівника ОВС в екстремальних ситуаціях за життя та здоров'я підлеглих і громадян.

С. Яворським визначено, що нетипова ситуація – це „таке специфічне поєднання умов оперативно-службової діяльності, яке характеризується несподіваністю, дефіцитом часу й інформації на прийняття рішення, емоційною напруженістю, подекуди загрозою для життя, супроводжується ризиком, призводить до зміни стереотипу діяльності, впливає на її результати та за відсутності спеціальної підготовки знижує її ефективність” [17].

Таким чином, нетипові ситуації характерні тільки для оперативно-службової діяльності, яка може здійснюватися і в надзвичайних умовах. У дослідженні С. Яворського [17] визначено „фактори нетипових ситуацій: обставинний, діяльнісний, особистісний; психогенні фактори нетипових ситуацій, які впливають на якість дій працівників ОВС: конфліктність, напруженість, дефіцит часу, велика інтенсивність навантажень, ризик, небезпека та ін.; нетипові фактори, які обумовлюють специфічність виконання оперативно-службового завдання з використанням автотранспортного засобу: дорожні, технічні, організаційно-технічні, психологічні, тактико-спеціальні. Автором також проаналізовано рівні регуляції реакції людини на нетипову ситуацію: адаптивна, неадаптивна і дезадаптивна поведінка; класифіковано нетипові ситуації оперативно-службової діяльності: швидкоплинні; довготривалі; з елементами невизначеності; що вимагають негайної готовності до оперативних дій; пов'язані з надходженням хибної інформації; „домінантного стану”, критичні”. Всі вони є екстремальними умовами праці оперативного працівника ОВС, які вимагають ухвалення в спеціалізації при підготовці.

Оперативно-службова діяльність – складний, але не єдиний вид діяльності працівника ОВС. Згідно зі стандартом підготовки у ВНЗ СФ ХНУВС [12, с. 3–4] фахівці, які пройшли повний курс підготовки, повинні забезпечити: реалізацію Конституції та законів України у випадку посягань на права і свободи, честь і гідність громадян, права держави, права юридичних осіб, об'єднань громадян, фізичних осіб тощо; правильне тлумачення і застосування норм матеріального та процесуального права; складання проектів локальних

нормативних актів відповідно до визначених засад регулювання; забезпечення дотримання вимог і стандартів щодо організації праці, галузевих нормативних актів; упровадження в професійну діяльність нових методик і науково-технічних досягнень; використання комп'ютерних технологій та спеціальної техніки; формування інформаційно-пошукових, реєстраційних та статистичних документів.

Екстремальні умови праці працівника ОВС можна поділити на: 1) загальні, які пов'язані з перебуванням на цій роботі, яка внаслідок ненормованості, не прогнозованості, перевантаження, напруженості може привести до збоїв у здоров'ї, сімейних стосунках, зв'язках з оточенням тощо, що не впливають позитивно на якість роботи; 2) пов'язані з ризиками окремого виду служби. Загалом усі умови служби працівників ОВС Л. Криворучко пропонує класифікувати у такий спосіб: 1. *Служба в нормальних умовах*: патрулювання місцевості в пішому порядку і на транспортних засобах, охорона громадського порядку, огляд приміщень, бесіда зі свідками і підозрюваними, охорона об'єктів і фізичних осіб, встановлення особистості, забезпечення пожежної безпеки і вибухобезпеки на об'єктах. 2. *Служба в складних умовах*: важкі погодні умови, недостатність освітлення, служба в нічний час, умови можливого нападу, потрапляння в засідку, перебування в небезпечному соціальному середовищі, доставка підозрюваних до відділу міліції, надання першої медичної допомоги, служба в умовах інтенсивного дорожнього руху. 3. *Служба в умовах стихійного лиха*: оперативна оцінка обстановки, охорона громадського порядку в небезпечних умовах, припинення мародерства, охорона об'єктів, карантинні та обсерваційні заходи, ліквідація наслідків надзвичайної ситуації, евакуація з небезпечного району, надання першої медичної допомоги, захист від небезпечних факторів стихійного лиха, дії в умовах масової чи групової загибелі населення, використання засобів індивідуального та колективного захисту. 4. *Служба в умовах аварії*: невідкладна оцінка обстановки і прийняття рішень, охорона громадського порядку в небезпечних умовах, охорона об'єктів, ліквідація наслідків аварії, захист від небезпечних факторів аварії, оперативно-розшукові та слідчі заходи на об'єкті, надання першої медичної допомоги. 5. *Служба в умовах масового безладу*: оцінка обстановки, ліквідація безладу без силового впливу, використання особового складу підрозділів, використання засобів технічного захисту, тактика дій у різних умовах. 6. *Служба під час проведення спецоперації*: оцінка обстановки, планування операції, розрахунок сил та засобів проведення операції, дії груп, вогневий контакт, переслідування збройних злочинців, заходи та дії з розшуку озброєних злочинців, огляд місцевості й приміщень, використання засобів індивідуального бронезахисту та маскування. 7. *Служба в умовах підготовки теракту чи вчинення теракту*: оцінка обстановки, планування дій, ведення переговорів, звільнення заручників, вибухотехнічні роботи, надання першої медичної допомоги, огляд приміщень та місцевості, дії під час можливого застосування токсичних речовин, дії в умовах масової загибелі населення [7, с. 18–19]. З урахуванням цієї класифікації останні шість умов підпадають під визначення екстремальних умов професійної діяльності працівників ОВС. У

цьому разі виконання службових обов'язків поєднано з підвищеною небезпекою для особистого життя та здоров'я [7].

На основі викладеного можна запропонувати таку власну класифікацію екстремальних умов працівника ОВС:

1. Загальні умови, пов'язані з ризиком самої правоохоронної діяльності для людини унаслідок напруженості, ненормованості та інших загальних ризиків.

2. Спеціальні умови, які пов'язані з: а) професійною діяльністю в надзвичайних ситуаціях (в умовах стихійного лиха, аварії, в складних умовах техногенного, природного, соціального і воєнного характеру); б) певним напрямком діяльності працівника ОВС (нетипові ситуації в оперативно-службовій діяльності, забезпеченні громадської безпеки, проведення спецоперації, підготовки чи вчинення теракту, в управлінській діяльності).

Такий поділ екстремальних умов праці майбутнього працівника ОВС дозволяє говорити про можливі рівні підготовки до роботи в них: бакалаврат, де переважно вивчаються загально гуманітарні та соціально-економічні дисципліни (загальні умови), спеціальні і професійні дисципліни (діяльність в надзвичайних ситуаціях та в певному напрямку діяльності працівника ОВС); магістратура, де можливе вивчення інтегрованих курсів з проблеми на базі сформованих ключових і професійних компетенцій, наявних знань з різних галузей знань про роботу працівника ОВС в комплексі екстремальних умов, вивчається управління ОВС, яке теж може бути окремою екстремальною умовою.

1.2. Правовий статус працівника ОВС України в екстремальних умовах

Служба в органах внутрішніх справ – різновид державної служби в нашій країні. Остання у свою чергу визначається як „професійна діяльність осіб, які обіймають посади в державних органах, установах і на підприємствах щодо практичного виконання їх завдань і функцій” [5, с. 137]. Дослідження державної служби крізь призму функціонування всіх державних інститутів (органів і організацій) щодо забезпечення життєдіяльності публічних форм суспільної життєдіяльності викриває характеристику служби через правове становище службовців (правовий статус). Правовий статус державних службовців поєднує елементи інституту державної служби від вступу на державну службу до її завершення. Він являє собою сукупність правил проходження державної служби – прав, обов'язків, обмежень, заборон, гарантій, соціального захисту, відповідальності [1]. Кожний державний службовець має визначений правовий статус, особливості якого пов'язані з завданнями, функціями і повноваженнями відповідного органу, а зміст статусу службовця залежить від обсягу тих повноважень, які він отримує від відповідного державного органу для виконання поставлених перед цим органом завдань і функцій.

Працівники ОВС реалізують свої повноваження не лише в системі правоохоронного органу (внутрішньоорганізаційні) – між керівниками та підлеглими, а й за межами органів МВС України (зовнішньоорганізаційні), які мають владний, організаційно-розпорядчий характер відносно інших державних органів, їх структурних підрозділів, посадових осіб, а в певних, встановлених законами випадках і до громадян. У зв'язку з особливостями правового статусу різних категорій працівників ОВС для них можуть встановлюватись особливі правила проходження державної служби. Правовий статус службовця виникає з моменту зарахування на посаду. У юридичній літературі одноставно вважається, що правовий статус, в першу чергу, включає до себе сукупність прав і обов'язків на посаді та відповідальність. Обсяг прав і обов'язків, правовий режим відповідальності працівників ОВС знаходиться у залежності від положень статті 16 Закону „Про міліцію”, в якій зазначено, що „особливий склад міліції складається з працівників, що проходять державну службу в підрозділах міліції, яким відповідно до чинного законодавства присвоєно спеціальні звання міліції”. Отже, службі в ОВС властива низка специфічних ознак. Тут служба є не цивільною, а воєнізованою, що накладає відбиток на професійну роботу працівника ОВС. Воєнізований характер служби значною мірою визначає її спеціальний статус.

Державний службовець, як і кожний громадянин України, має права, свободи та обов'язки людини, встановлені Конституцією та іншими правовими актами. Разом з цим він наділяється особливими службовими правами та обов'язками. Права та обов'язки державних службовців поділяються на: 1. Загальногромадянські: а) загальні права; б) політичні права; в) соціально-майнові права; г) немайнові права; 2. Службові.

Ю. М. Старілов виокремлює три групи прав державного службовця: 1) права, які забезпечують усвідомлення службовцем свого статусу та його правовий захист; 2) права, які сприяють безпосередньому виконанню службовцем своїх обов'язків; 3) права, які сприяють посиленню посадової активності державного службовця, реалізації його конституційних прав і свобод [3, с. 322]. Закон України „Про державну службу” визначає основні права державних службовців. Однак, перелік їх відносно працівників ОВС України розширено Законом України „Про міліцію”.

Службові права пов'язані з виконанням посадових обов'язків. Їх ще прийнято називати повноваженнями. Вокремлюючи повноваження в екстремальних умовах, особливого значення набувають положення Закону України „Про міліцію” щодо застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї.

Застосуванню сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї повинно передувати попередження про намір їх використання, якщо дозволяють обставини. Без попередження фізична сила, спеціальні засоби і зброя можуть застосовуватися, якщо виникла безпосередня загроза життю або здоров'ю громадян чи працівників міліції, а також у районі проведення антитерористичної операції. Забороняється застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і вогнепальну зброю до жінок з явними ознаками

вагітності, осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності та малолітніх, крім випадків вчинення ними групового нападу, що загрожує життю і здоров'ю людей, працівників міліції, або збройного нападу чи збройного опору. У разі неможливості уникнути застосування сили вона не повинна перевищувати міри, необхідної для виконання покладених на міліцію обов'язків і має зводитись до мінімуму можливості завдання шкоди здоров'ю правопорушників та інших громадян. При завданні шкоди міліція забезпечує подання необхідної допомоги потерпілим в найкоротший строк. Про застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, вогнепальної зброї, а також про будь-які ушкодження або смерть, які спричинені особі внаслідок застосування працівником міліції заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, вогнепальної зброї, працівник міліції негайно та письмово доводить до відома безпосереднього начальника для сповіщення прокуророві. Перевищення повноважень по застосуванню сили, в тому числі спеціальних засобів і зброї, тягне за собою відповідальність, встановлену законом. Працівники міліції мають право застосовувати заходи фізичного впливу, в тому числі прийоми рукопашного бою, для припинення правопорушень, подолання протидії законним вимогам міліції, яка здійснюється із застосуванням сили щодо працівників міліції або інших осіб, якщо інші способи були застосовані та не забезпечили виконання покладених на міліцію обов'язків.

Міліція може направляти спеціальні підрозділи міліції для забезпечення проведення контролюючими органами перевірок суб'єктів господарської діяльності лише за рішенням судді або суду. Дозвіл на направлення спеціального підрозділу міліції надається лише у випадках, коли перевірка проводиться в рамках кримінального провадження. Органам міліції забороняється використовувати фізичний та психологічний вплив для забезпечення проведення контролюючими органами планових та позапланових перевірок суб'єктів господарської діяльності, у тому числі шляхом демонстрації зброї, спеціальних засобів, погроз їх застосування. Органам міліції забороняється направлення спеціальних підрозділів міліції для забезпечення проведення слідчих дій, використання при їх проведенні спеціальних засобів, що приховують зовнішність (масок для обличчя, шоломів тощо), а також демонстрація зброї чи спеціальних засобів, крім виняткових випадків під час проведення слідчої дії у кримінальному провадженні щодо тяжкого або особливо тяжкого злочину та наявності достатніх підстав вважати, що проведенню слідчої дії буде чинитися фізичний опір чи іншим чином унеможливлено досягнення її мети. Дії, передбачені цією частиною статті, можуть бути здійснені лише з дозволу прокурора, крім невідкладних випадків, коли затримка в проведенні слідчої дії може призвести до неможливості досягнення її мети (у такому разі прокурор невідкладно повідомляється про здійснення відповідних дій).

Працівники ОВС мають право застосовувати наручники, гумові кийки, засоби зв'язування, сльозоточиві речовини, світлозвукові пристрої відволікаючої дії, пристрої для відкриття приміщень і примусової зупинки транспорту, водомети, бронемашини та інші спеціальні і транспортні засоби, а

також використовувати службових собак у таких випадках: 1) для захисту громадян і самозахисту від нападу та інших дій, що створюють загрозу їх життю або здоров'ю; 2) для припинення масових безпорядків і групових порушень громадського порядку; 3) для відбиття нападу на будівлі, приміщення, споруди і транспортні засоби, незалежно від їх належності, або їх звільнення у разі захоплення; 4) для затримання і доставки в міліцію або інше службове приміщення осіб, які вчинили правопорушення, а також для конвоювання і тримання осіб, затриманих і підданих арешту, взятих під варту, якщо зазначені вище особи чинять опір працівникам міліції або якщо є підстави вважати, що вони можуть вчинити втечу чи завдати шкоди оточуючим або собі; 5) для припинення масового захоплення землі та інших дій, що можуть призвести до зіткнення груп населення, а також діянь, які паралізують роботу транспорту, життєдіяльності населених пунктів, посягають на громадський спокій, життя і здоров'я людей; 6) для припинення опору працівникові міліції та іншим особам, які виконують службові або громадські обов'язки по охороні громадського порядку і боротьбі із злочинністю; 7) для звільнення заложників. Вид спеціального засобу, час початку та інтенсивність його застосування визначаються з урахуванням обстановки, що склалася, характеру правопорушення і особи правопорушника.

Повний перелік спеціальних засобів, а також правила їх застосування встановлюються Кабінетом Міністрів України за висновком центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я, і Генеральної прокуратури України і публікуються в засобах масової інформації.

Працівники міліції як крайній захід мають право застосовувати вогнепальну зброю у таких випадках: 1) для захисту громадян від нападу, що загрожує їх життю і здоров'ю, а також звільнення заложників; 2) для відбиття нападу на працівника міліції або членів його сім'ї, якщо їх життю або здоров'ю загрожує небезпека; 3) для відбиття нападу на охоронювані об'єкти, конвої, жилі приміщення громадян, приміщення державних і громадських підприємств, установ і організацій, а також звільнення їх у разі захоплення; 4) для затримання особи, яку застали при вчиненні тяжкого злочину і яка намагається втекти; 5) для затримання особи, яка чинить збройний опір, намагається втекти з-під варту, а також озброєної особи, яка погрожує застосуванням зброї та інших предметів, що загрожує життю і здоров'ю працівника міліції; 6) для зупинки транспортного засобу шляхом його пошкодження, якщо водій своїми діями створює загрозу життю чи здоров'ю громадян або працівника міліції.

Працівники ОВС мають право застосовувати вогнепальну зброю у районі проведення антитерористичної операції. Забороняється застосовувати і використовувати вогнепальну зброю при значному скупченні людей, якщо від цього можуть постраждати сторонні особи. Працівники ОВС мають право використовувати зброю для подання сигналу тривоги або виклику допомоги, для знешкодження тварини, яка загрожує життю і здоров'ю громадян або працівника ОВС. Працівник міліції має право оголити вогнепальну зброю і привести її у готовність, якщо вважає, що в обстановці, яка склалася, можуть

виникнути підстави для її застосування. При затриманні злочинців чи правопорушників або осіб, яких працівник міліції запідозрив у скоєнні злочинів чи правопорушень, а також при перевірці документів у підозрілих осіб, працівник міліції може привести у готовність вогнепальну зброю, що є попередженням про можливість її застосування. Спроба особи, яку затримує працівник міліції із вогнепальною зброєю в руках, наблизитись до нього, скоротивши при цьому визначену ним відстань, чи доторкнутись до зброї, дають працівникові міліції право застосувати вогнепальну зброю.

Працівник ОВС повинен діяти в межах своїх повноважень. У разі отримання доручення, яке суперечить чинному законодавству, працівник зобов'язаний невідкладно в письмовій формі доповісти про це посадовій особі, яка дала доручення, а у разі наполягання на його виконанні – повідомити вищестоящу посадову особу.

Розглядаючи питання прав і обов'язків як основного критерію правового статусу державних службовців і працівників міліції не можна залишати без уваги ті обмеження, які пов'язані з проходженням служби. У статті 18 Закону України „Про міліцію” вказано, що „працівникам міліції забороняється займатися будь-якими видами іншої оплачуваної (крім викладацької, наукової, творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту) та підприємницької діяльності, а також організувати страйки або брати в них участь”. Отже, працівникам міліції забороняються займатися будь-якими видами підприємницької діяльності, бути членом політичних партій, організувати страйки або брати участь у них, а також скоювати корупційні правопорушення. Механізм запобігання корупційним та пов'язаним з корупцією правопорушенням описано Законом України „Про запобігання корупції” [7] і наведено в додатку Б. Обмеження і заборони працівників ОВС не мають виключень для екстремальних умов. Тому дана прогалина чинного законодавства має бути ліквідована шляхом чіткого переліку обмежень і заборон і умов застосування виключень із наведеного правила у спеціальному законі про органи внутрішніх справ (або про поліцію).

Працівник ОВС є представником державного органу виконавчої влади, його законні вимоги є обов'язковими для виконання громадянами й службовими особами. Особливого значення це положення набуває в екстремальних умовах, коли від професійного виконання конкретних службових обов'язків із забезпеченням особистої безпеки громадян або охорони суспільного порядку залежить життя і здоров'я як конкретного громадянина, громади, так і суспільства в цілому. Тому потребує заклонадавчого врегулювання не тільки спеціальні способи і методи дії в екстремальних умовах, а й умови і причини застосування таких спецзасобів.

Найгострішою залишається проблема соціального та матеріального статусу працівників ОВС. Посадові оклади переважної більшості службовців є на рівні прожиткового мінімуму. Заохочення за успіхи в роботі також є елементом правового статусу працівника ОВС, а враховуючи часту роботу працівників в екстремальних умовах, вважаємо особливо актуальним питання

належного матеріального і соціального забезпечення. Від належної оплати праці залежить ефективність роботи працівника ОВС.

Реформи державного управління, які започатковані відповідно до Стратегії сталого розвитку „Україна – 2020” передбачають створення нової системи правоохоронних органів. Метою поліції повинен стати захист прав людини. Поліція має впроваджувати процедури та нормативні акти, які унеможливають здійснення свавільних арештів та затримань, забезпечують захист затриманих осіб від катування та жорстокого поводження. Окремим напрямком діяльності є розроблення алгоритму дій під час охорони мирних зібрань з метою забезпечення права громадян на свободу слова, вираження поглядів та переконань. У поліцейських підрозділах має бути запроваджено спеціальне навчання персоналу з метою забезпечення прав людини в діяльності органів внутрішніх справ. Випадки застосування сили та фізичного примусу мають бути суворо регламентовані детальними нормативними приписами, у переважній більшості – санкціоновані і ретельно розглянуті керівництвом поліції спільно з іншими органами, що контролюють діяльність поліції [4].

У нормативній базі МВС України буде закріплено максимально деталізований спектр завдань, функцій та повноважень, що зменшить ризик довільних дій правоохоронців та автоматично мінімізує ризик порушення закону з боку персоналу МВС України. Одночасно буде максимально регламентовано дії посадових осіб шляхом розроблення деталізованих нормативно-правових актів, настанов, рекомендацій, інструкцій, що передбачають усі можливі варіанти поведінки персоналу в стандартних та нестандартних ситуаціях. Для спрощення застосування ці нормативні акти буде зведено в один комплексний документ (за прикладом європейських кодексів поведінки поліції *Police Code of Conduct*) [4]. Бажано, щоб регламентація поведінки в нестандартних ситуаціях (екстремальних умовах) була зрозумілою і містила вичерпний перелік спецзасобів, які можуть використовувати працівники ОВС і види юридичної відповідальності за порушення правил їх використання. Стратегією розвитку органів внутрішніх справ України занотовано, що персонал МВС України подаватиме приклад у дотриманні законів, застосування яких він забезпечує. При здійсненні своїх функцій персонал МВС України діятиме тільки на підставі закону, дотримуючись особистих прав громадян і не вчиняючи довільних або протиправних дій. З цією метою в нормативній базі МВС України буде поглиблено та деталізовано низку обмежень для персоналу, дотримання яких забезпечить високу виконавську дисципліну персоналу; відданість правоохоронній діяльності та неможливість займатися підприємницькою діяльністю; незацікавленість персоналу в отриманні подарунків і винагород від приватних осіб; нерозголошення службової інформації; обмеження участі в політичному житті.

У своїй повсякденній діяльності персонал поліції, наприклад, має дотримуватися наступних вимог: неухильне дотримання закону при виконанні службових обов'язків; повага особистої гідності й дотримання прав людини; відсутність упередженості, відкритість і співробітництво, особиста порядність; використання сили строго пропорційно до наявної погрози і тільки у випадках

явної необхідності; дотримання конфіденційності; повна відмова від катувань, жорстокого та нелюдського поводження; охорона здоров'я затриманих і арештованих; відмова від утягнення в будь-які акти корупції; повага до вимог законів і статутів, протидія будь-яким спробам їхнього порушення [4].

Досягнення неухильного дотримання наведених вище вимог можливе лише за умови законодавчого забезпечення спектру завдань, функцій та повноважень, що має зменшити ризик зловживання працівниками ОВС власними дискреційними повноваженнями та як результат – мінімізувати ризик порушення закону. Останнє положення є особливо актуальним у зв'язку з екстремальними умовами праці. Вбачаємо за необхідне викласти повноваження працівників ОВС за принципом їх поділу на повноваження за загальних і спеціальних умов праці (у попередньому розділі наведено поняття загальних і спеціальних умов праці). Комплексний документ (за прикладом європейських кодексів поведінки поліції Police Code of Conduct), який має замінити десятки чинних законодавчих і підзаконних актів, має включати окремі розділи про поведінку за загальних і спеціальних умов роботи працівників ОВС. Проаналізовані вище повноваження в спеціальних екстремальних умовах дають право нам констатувати факт можливості порушення конституційних права і свобод громадян при виконанні службових повноважень працівниками ОВС. Тому важливо також у комплексному документі навести умови і обставини, які дадуть можливість швидко визначати вид умов: загальні або спеціальні, що забезпечить високий рівень законності в правоохоронних органах і неможливість без наявних причин порушувати права і свободи юридичних фізичних осіб.

1.3. Механізм впливу екстремальних умов праці на особистість та якість роботи працівника ОВС України як основа визначення напрямків удосконалення його підготовки

В основі пояснення механізму впливу екстремальних умов праці на особистість та якість роботи працівника ОВС лежить концепція рушійних сил розвитку особистості Г. С. Костюка, а також орієнтувальний рефлекс – чи загрожує ця обставина моєму життю, теорія адаптації. Згідно з Г. Костюком, якщо людина перебуває в стані рівноваги і комфорту, то це означає відсутність в неї проблем і протиріч. Кожна людина не може весь час жити і боротися з новими проблемами, вона прагне стабільності і покою. Якщо трапляється щось таке, що вибиває людину зі стану рівноваги і комфорту, то це вимагає від неї дій і реакцій. Вибити зі стану рівноваги людину може складна проблема, нові обставини, які не узгоджуються з раніше досягнутими результатами і вимагають нових дій. Це призводить до виникнення протиріч – зовнішніх (між людиною і оточуючим середовищем) і внутрішніх (всередині самої людини, між її почуттями, прагненнями, емоціями, думками, уявленнями тощо). Зовнішні протиріччя можуть переходити у внутрішні, викликати їх. Це означає, що, якщо не подолати протиріччя, які виникли, почуття рівноваги не настане, а ситуація може погіршитися ще більше, тому людина починає докладати зусиль

до подолання протиріч. При цьому вона набуває нового досвіду розв'язання проблем, нових знань, вмінь тощо. Подолання протиріч зовнішніх проявляється в адаптації людини до впливу екстремальних умов, вироблення адекватних або неадекватних дій, поведінки. Поведінка визначається як процес взаємодії особистості з середовищем, опосередкований індивідуальними особливостями та внутрішньою активністю особистості, який має форму переважно зовнішніх дій і вчинків [2]. Тому від подолання внутрішніх протиріч залежатиме успіх подолання зовнішніх, вияв активності людини в діяльності. Кожен вчинок передбачає спочатку подолання внутрішніх протиріч, вибір шляху і алгоритму дій у відповідності до прийнятого рішення, а потім вже його здійснення. За визначенням Р. В. Овчарової, „поведінка – це сукупність конкретних діяльностей індивіда, що протікають у даний момент” [10, с. 287]. Тобто поведінка особистості опосередкована умовами і обставинами, відповідає ним, що реально відбиває класичне розуміння задачі як мети, що дана в певних умовах. Тільки цю мету людина ставить собі сама під впливом подолання внутрішніх своїх протиріч, які виникли під впливом зовнішніх. Тому треба говорити не тільки про активність людини в екстремальних умовах, а й про її самостійність як необхідність в подоланні впливу цих умов. Активність і самостійність як її вищий прояв можуть бути потенційними і реалізованими, тому потрібні заходи щодо її виявлення, формування, створення умов для прояву. Ними можуть бути зовнішні стимули (моральні, матеріальні) і власні спонуки самої людини (мотиви, потреби, установки, інтереси). Виникає питання про формування позитивної мотивації до роботи в екстремальних умовах працівника ОВС, створення умов в суспільстві, колективі щодо стимулювання його до такої роботи, для прояву активності і самостійності в роботі. Поведінка може бути названа адаптивною, якщо за допомогою неї отримано доцільний, корисний результат.

Адаптація розглядається в дослідженнях як процес активного пристосування до зовнішніх змін, а також як результат цього процесу або як стан гармоніної рівноваги зі середовищем. При цьому загальна адаптація (і адаптованість) є результатом розв'язання послідовно повторюваних ситуацій, процес подолання проблемних ситуацій, в ході якого особистість використовує вже набуті навички і механізми поведінки або відкриває нові способи поведінки і розв'язування задач, засвоює новий досвід поведінки та відпрацьовує його в подібних умовах [11]. Досягнення такого результату стає можливим, якщо дії, з яких складається поведінка, відповідають умовам, у яких здійснюється дана поведінка. Тобто людина сама може регулювати свої дії у відповідності до обставин, складати алгоритм дій, що вимагає переносу, творчості. Критеріями оптимального стану є сила і швидкість виконуваної функції, адекватність реагування на впливи, інерційність оптимального стану [1; 3; 7; 11].

Адаптація людини до професійної діяльності в екстремальних умовах поділяється на ряд етапів: первинна адаптація, період стабілізації, можлива дезадаптація, вторинна адаптація, вікове зниження адаптаційних можливостей [3; 11]. Це означає, що підготовка працівника ОВС до протидії впливу

екстремальних умовах має змінюватися з урахуванням цих етапів і мати різний зміст в різні часи проходження служби.

Це механізм впливу на якість роботи працівника ОВС і завданням тут є вироблення адекватної поведінки відповідно до впливу умов, формулювання нового алгоритму дії в них, досягнення результату роботи незалежно від впливу умов. Це є можливим за умови створення в навчальному процесі ситуацій, які вибивають студента, курсанта зі стану рівноваги, приводять його до стану протиріччя – тобто дезадаптації в даному випадку і вимагають від нього вироблення нового алгоритму дій відповідно до ситуації, долання впливу екстремальних ситуацій. Відповідно, види адаптації є першою ознакою для класифікації вправ на моделювання екстремальних умов роботи для працівника ОВС. Тому потрібна розробка системи ситуацій на первинну адаптацію, період стабілізації, можливу дезадаптацію, вторинну адаптацію, вікове зниження адаптаційних можливостей. Формами цього можуть бути як аналіз реальних ситуацій, створення штучних ситуацій (у тому числі за допомогою віртуального середовища – через моделювання, використання ефектів 5d тощо), рольові і ситуаційні ігри, вправи на зміну ролі в екстремальних ситуаціях, на групову ідентифікацію тощо.

Внутрішні протиріччя долаються через стрес, який людина може переживати в різних формах, і проявляється він або через мобілізацію, або може прикриватися різними механізмами психологічного захисту, суб'єктивно впливати на форми відображення мозком впливу екстремальних умов у гіпертрофованому вигляді, або у вигляді недооцінки впливу екстремальних умов і появи загрози життю, здоров'ю людей і самого працівника ОВС, викривленні його психіки, появи профдеформацій, професійного вигорання. Завданням тут є вироблення адекватної оцінки впливу екстремальних умов, прийняття заходів щодо подолання стресу і виконання своїх професійних функцій, усунення загрози життю і здоров'ю. Мобілізація внутрішніх ресурсів в екстремальних умовах сприяє адаптації і передбачає наявність узгодженої і когнітивної оцінки ситуації, прагнення знайти шлях до мети. Адаптація при цьому підкріплюється активністю, поведінка є активною організованою, є продуктивність активності, адекватна стійка трата енергії, стрес в фазі резистентності, настрої рівний, бадьорий, основна характеристика стану – активність, наслідками цього стану мобілізації є виконання завдання і збереження чи підвищення рівня психологічної стійкості, задоволеності самореалізацією [5]. Тобто знов-таки потрібна активна самостійна особистість, зі сформованою стресостійкістю, мотивацією до подолання труднощів, вміннями саморегуляції тощо. Потрібні систематичні заходи для формування активності, самостійності, стресостійкості, мотивації до роботи в екстремальних умовах, вміння мобілізуватися тощо. Це можливо як на основі впровадження ідей виховуючого навчання (через особистість викладача, методи навчання, які відповідають діям в екстремальних умовах, через зміст матеріалу, який має виховний вплив на особистість).

У психології проблема впливу складних ситуацій та наслідків, які вони викликають, аналізується головним чином у плані вивчення наслідків

фрустрацій [4]. Виділяють позитивні та негативні реакції на фрустрацію. Позитивні реакції уявляють конструктивні рішення, подолання перешкоди, яка заважає досягненню стимулу. Негативні реакції фрустрації можуть викликати різні форми неконструктивної поведінки – агресію, регресію, фіксацію, відмову, негативізм, репресію. Це означає, що необхідно вміти їх розпізнавати, долати і не допускати в роботі і побуті. Цьому теж треба спеціально навчати в процесі підготовки у ВНЗ МВС України. Фрустрація може призводити до активації захисних механізмів особистості, які впливають на зняття або зменшення напруження, але не сприяють розв'язанню проблеми. Цимим механізмами є: раціоналізація, проекція, фантазування, витиснення, ідентифікація, компенсація [4]. Не всі з них є позитивними для особистості і якості роботи працівника ОВС, особливо в екстремальних умовах. Тривалі, часто повторювальні фрустрації можуть викликати стан стресу. Ступінь опірності людини до різних впливів неоднакова [4]. Наприклад, легка тривога, страх можуть збільшити ефективність дій. При наступному посиленні тривоги ефективність дій перевищує оптимальний для даного індивідуума рівень і дії все більш несприятливо. Таким чином, певна міра прояву емоційної напруженості може бути сприятливою для порівняно легкого завдання і не відповідати вирішенню більш складних завдань, заважати їх виконанню. Цю залежність виявилось можливим певною мірою екстраполювати на людину, яка перебуває в екстремальних умовах. Наприклад, висока активність руйнує здатність гальмувати моторні реакції, що призводить до імпульсивних рухових реакцій, занадто поспішності [4]. Було показано, що значне емоційне напруження, що викликане психогенними факторами, призводить до збільшення м'язового напруження, що відображає високу активацію, і водночас порушується точність виконання розумових операцій. Водночас існує й зворотній зв'язок – володіння своїм тілом, зняття м'язового напруження призводить до більш спокійного приймання рішень. Велике значення має й характер завдання, що виконується під час „стресу”. Мюррей [6] показав, що легкі для виконання завдання у меншій мірі підпадають під вплив значного емоційного збудження, ніж складні завдання. Таким чином, можуть створюватися ситуації, при яких один і той самий рівень збудження посилює ефективність виконання простих дій і знижує рівень виконання складних. Це важливо для тренування дій в екстремальних ситуаціях, коли необхідно відпрацювати надійність. Підкреслюється також роль почуття контролювання ситуації, перебігу подій [4; 7]. Людина, якій часто доводиться перебувати у складних ситуаціях, здатна відпрацювати навички найбільш адекватних реакцій, найбільш правильної мобілізації своїх функцій. Можливо навчання різних способів елімінації страху. Таку адаптацію можна бачити на різних прикладах. Так, наприклад, починаючий лектор відчуває страх перед аудиторією, що може значною мірою послабити його можливості. У подальшому страх стає все менш вираженим, відбувається адаптація до ситуації. Тривалий стан пильності, емоційної напруженості, виявлявся згубним [4].

Доцільним є виділення рівня автоматизмів, які забезпечують активну адаптацію людини до впливу екстремальних умов: 1. Загальнобіологічний рівень саморегуляції, який забезпечує гомеостаз організму, автономність життєвих процесів. 2. Інстинктивні автоматизми (генетична наслідувана системні загальнобіологічні), які є функцією спінальних, ствольних та підкоркових відділів ЦНС. 3. Парціальний гностичний автоматизм, який розвивається протягом всього життя людини під впливом її особистих потреб та волювої активності, пов'язаний з корковою діяльністю головного мозку [1]. Порушення взаємозв'язків між цими рівнями знижує адаптаційні можливості людини. Тобто знов-таки маємо зв'язок рефлексів з фізичним станом, емоціями, розумом.

Механізм впливу екстремальних умов на людський організм є таким: 1. Тривога. 2. Слабкість і безпомічність як усвідомлена реакція. 3. Фаза перефокусування (переключення) від внутрішнього тупіка до фізичних дій. 4. Вживання – необхідний контроль за ситуацією, прийняття рішення, свідоме чи несвідоме виникнення плану дій. 5. Дії. Починається реакція супротивника у відповідь. Свідомість працівника ОВС вже сфокусована. Збільшується усвідомленість дій. 6. Результат. Не дивлячись на страх, людина йде на це. Тактика і дії здійснюються [9]. При цьому необхідним є контроль за ситуацією, переконаність в своїх діях і своїй совісті [9]. У цьому алгоритмі подолання внутрішніх протиріч важливими аспектами для навчання подолання впливу екстремальних умов є те, що треба вміти визнавати свої відчуття, емоції, а не ховатися від них або піддаватися ним. Адже саме усвідомлення відчуттів і емоцій дозволяє з ними боротися і їх долати. Тому потрібні заняття з гештальт-психології на усвідомлення своїх емоцій, відчуттів, поведінки. Емоції можуть в залежності від їх напруженості і ступеню складності завдання як підвищувати ефективність дій, так і дезорганізувати їх правильне виконання. Тобто, якщо розглядати емоції як спонування до діяльності, то вони сприяють мобілізації організму, що є необхідним в екстремальній ситуації для того, щоб в людини прокинувся орієнтувальний рефлекс. Потім включається контроль над ситуацією, раціональне мислення критичне мислення, нестандартне мислення в напрямку фізичних дій. Тобто ступор долається саме фізичними діями на основі прийнятого розумом рішення. Зміна фізичного стану, володіння організмом, його безвідмовна робота є умовою виживання і виконання професійних функцій. Тому для виживання в екстремальних ситуаціях потрібно турбуватися про своє здоров'я [7; 8], а не тільки про свою фізичну підготовку, про професійне здоров'я, яке характеризується збереженням компенсаторних та захисних механізмів, здатності до відновлення робочого стану (В. Пономаренко), вести здоровий спосіб життя і контролювати свій стан здоров'я, про що говорить теорія відповідального самолікування в медицині, основи якої доцільно знати кожному працівнику ОВС.

Контроль над ситуацією передбачає володіння вмінням швидко збирати та аналізувати інформацію, відсікати її, узагальнювати, знаходити слабкі місця для прийняття рішення. Відповідно, потрібно майбутньому працівнику ОВС володіти теорією прийняття рішень, особливо евристичними методами

прийняття рішень, які дозволяють швидко виробити нестандартне рішення в екстремальних умовах. Вміння планувати дії, стратегію і тактику, прогнозувати наслідки своїх дій є важливими для подолання впливу екстремальних умов і передбачають необхідність свого попереднього відпрацювання з ускладненням умов і переносом дій. У цілому, адаптація до роботи в конкретній екстремальній умові передбачає орієнтацію, кризу, стабілізацію.

На основі викладеного можемо говорити про такі етапи впливу екстремальних умов на особистість працівника ОВС та якість його роботи, які важливо враховувати при тренуванні професійних вмінь в екстремальних умовах через моделювання екстремальних умов на заняттях і поетапну організацію їх подолання на вправах і завданнях, які повинні відповідати цим етапам в конкретних умовах, загальних і спеціальних [6]:

1. Поява екстремальних умов праці і виникнення протиріч зовнішніх та внутрішніх щодо їх подолання. Усвідомлення екстремальності умови праці і своїх емоцій, відчуттів, спонук щодо неї. Оволодіння ними та усвідомлення їх.

2. Підготовчий етап – збір даних про існуючі екстремальні умови праці чи їх комплекс.

3. Етап стартової психічної напруги. Зняття інформаційної невизначеності, виникнення позитивних емоційних переживань. Підвищення рухової і мовної активності на основі психологічних та фізіологічних механізмів.

4. Етап переадаптації. Формування нових функціональних систем в ЦНС, які дозволяють адекватно відображати реальну дійсність в незвичних умовах. Актуалізація звичних потреб і вироблення захисних механізмів на вплив психогенних факторів супроводжується вираженими вегетативними реакціями, порушенням сприйняття простору і часу.

5. Етап підсумкового психічного напруження. Згладжування емоційних реакцій кожного разу при проходженні емоційного бар'єру, що пояснюється повною інформаційною забезпеченістю, впевненістю в собі, своїх діях.

6. Етап гострих психічних реакцій виходу з ситуації. Після ослаблення впливу екстремальної умови можуть з'явитися і стати явними латентні незвичні психічні феномени, реактивні психічні стани, які були спровокованими екстремальними умовами.

7. Етап реадаптації. Нові, тільки сформовані динамічні системи, які дієві до конкретних екстремальних умов, можуть стати стійкими стереотипними динамічними системами. А при поверненні людини в звичні умови старі адаптаційні механізми забуваються і втрачаються, продовжують діяти ті, що сформувалися для екстремальних умов. Потрібна адаптація до звичайних умов праці. Цей етап є характерним для людей, які повернулися з місць бойових дій, місць катастроф тощо.

Таким чином, комплекс вправ з будь-якої дисципліни на формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах повинен передбачати вправи і завдання на вироблення адекватної реакції на появу екстремальних умов праці, збір даних про існуючі екстремальні умови праці чи їх комплекс, подолання стартової психічної

напруги, на переадаптацію, зняття підсумкового психічного напруження, гострих психічних реакцій виходу з ситуації, на реадаптацію.

В дослідженнях відзначається, що гарну адаптацію до впливу факторів реальної загрози продемонстрували ті особи, яким притаманні: високий рівень функціонування механізмів психічної саморегуляції (унаслідок високої емоційної стійкості, низької тривожності, невисокого психічного напруження), високі комунікативні якості, збереження орієнтації на дотримання моральних норм поведінки, не дивлячись на значні психоемоційні навантаження, які людина перенесла в екстремальних умовах праці [3; 7; 11]. Це означає необхідність в підготовці майбутніх працівників ОВС приділяти увагу поетапному розв'язанню професійних задач в екстремальних умовах праці, навчання прийняттю рішень через окремий курс „Теорія прийняття рішень”, усвідомленню своїх емоцій, відчуттів, станів, спонук на основі гештальт-психології, формування активності, самостійності, комунікативних умінь і професійної етики працівника ОВС, збору та аналіз інформації в невизначених умовах для прийняття рішень, вміння планувати і прогнозувати свою діяльність в екстремальних умовах, виробляти стратегію і тактику реалізації рішень, умінь володіння своїм станом, керування ним і здійснювати вплив на інших людей, формування вміння профілактики професійного вигорання і відновлення після роботи в екстремальних умовах, якості і властивості особистості, які дозволяють пом'якшити вплив екстремальних умов і ефективно працювати, не зважаючи на них, досягати результату і зберігаючи життя.

Враховуючи викладене, можемо говорити, що формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах повинно ґрунтуватися не тільки на лінійному відпрацюванні вмінь, а й на їх педагогічному конструюванні, моделюванні, враховувати етапи їх подолання, види адаптації і особливості реакцій людини на них. Це стосується всіх екстремальних умов роботи працівника ОВС – загальних і спеціальних, а також їх поєднання у комплексі. Доцільним вважаємо вивчити вплив екстремальних умов праці на особистість і якість роботи працівника ОВС, чому і присвячено наступний параграф.

1.4. Вплив екстремальних умов на особистість працівника ОВС України та якість його діяльності

Для нашого дослідження важливим є не тільки перелік і класифікація екстремальних умов, але й їх вплив на особистість працівника ОВС, якість виконання ним своїх професійних функцій, потрібно знати механізм впливу цих умов на працівника ОВС. Так, властивостями і якостями особи, які протипоказані для професійної діяльності працівника ОВС, згідно зі стандартом підготовки ВНЗ СФ ХНУВС [19, с. 3–4] є: недостатній загальний та освітній рівень підготовки; нестриманість, невміння контролювати свої емоції; зовнішня неохайність, низька культура поведінки; незадовільний стан здоров'я [19, с. 17].

С. Табачников довів наявність психічних і дезадаптаційних розладів в осіб, що мають екстремальні умови праці [20]. Як зазначає Л. Криворучко, екстремальні ситуації чинять на працівників ОВС несприятливий фізичний, хімічний, енергетичний, психологічний, біологічний вплив та погіршують ефективність виконання службових завдань, характерне виникнення гострого внутрішнього конфлікту між вимогами, що висуває до них службова діяльність і їхніми можливостями у визначений момент. Цей конфлікт виникає або в результаті зростання вимог, висунутих до працівників міліції, або через зниження з якихось причин їхніх можливостей. Автор слушно зауважує, що саме тому одні й ті самі ситуації для різних працівників міліції можуть мати різну психологічну складність і ступінь екстремальності [13].

У роботі І. Котенева зазначено не тільки наявність фізичної загрози життю та здоров'ю людини з боку екстремальних умов професійної діяльності, але й значного ризику підвищеного рівня психологічного стресу (дистресу) і виникнення особливої групи нервово-психічних розладів, відомих як синдром посттравматичних стресових розладів [12]. Подібну думку висловив і Ю. Александровський, зауваживши, що на людей, які знаходяться в екстремальних умовах, діють психотравмуючі обставини – комплекс надпотужних подразників, що викликають порушення психічної діяльності у вигляді реактивних психогенних розладів навіть у психічно здорових людей [1].

В. Пліско [16] відзначає, що тривала дія стресогенних чинників, наявність постійної загрози життю, висока вірогідність загибелі або поранення, травматизації ставлять високі вимоги до психологічних якостей особи, що зумовлюють психологічну готовність до роботи в екстремальних умовах.

У роботі А. Сапожника „До проблеми психічних станів у професійній діяльності працівників підрозділів особливого ризику” визначено, що професійна діяльність військовослужбовців, працівників МВС України, МНС та інших структур, які мають у своєму складі підрозділи особливого ризику, здійснюється за особливих та екстремальних умов, що викликає негативні психічні стани в суб'єктів праці, що, в свою чергу, супроводжуються неадекватними психоенергетичними витратами та негативно позначається на регуляції діяльності [17]. Це підтверджують й інші дослідження [9; 11; 20; 24].

Уплив екстремальних умов, психологічні перевантаження призводять працівників до стресового стану. Він виникає в період небезпеки, страху, невдач, втрати надії, перспективи, спричиняє вкрай негативний вплив на організм, гальмує продуктивність діяльності працівника ОВС, травмує психіку, інші системи організму, і в цілому веде до психологічної та професійної деформації [18, с. 71–72]. В. Пліско стверджує, що „з практичної точки зору проблема впливу екстремальних факторів на працівників органів внутрішніх справ має кілька аспектів, а саме: прогнозування поведінки людей в екстремальних умовах, визначення наслідків їх впливу і підготовки до адекватних стратегій поведінки особистості в стресогенних умовах” [16].

М. Логачовим у дисертації розроблено проблему професійного страху і шляхи його подолання, фізичної агресії як форми поведінки бійця спеціального підрозділу в процесі розв'язання кризової ситуації. Доведено патогенний вплив

стрес-чинників на виникнення психосоматичної патології, що можна прибрати завдяки методиці досягнення антиноцицептивного ефекту методом психологічного припинення больового синдрому [14].

Як доводить Л. Криворучко [13], в екстремальних ситуаціях для працівника ОВС, які характеризуються моментами сильної психічної та емоційної напруги, поняття „знання”, „розуміння даної проблеми” стають другорядними. „Страх” перед виконанням службового завдання під час екстремальної ситуації в його поведінці займає головну позицію. Дії працівника міліції в екстремальній ситуації визначаються рефlekсами та відпрацьованою інтуїцією – емоційною керованістю, „інстинктом самозбереження”. Працівник під загрозою смерті, небезпеки для власного життя позбавляється чіткого мислення [13]. Цей висновок підтверджують і І. Власенко та А. Федоркін [2, с. 176–178] в ситуаціях, в яких виникає пряма загроза життю працівника міліції, інстинкт самозбереження стає набагато сильнішим; правоохоронець починає діяти неадекватно ситуації. В ряді випадків виникають втрата спостережливості, боягузтво (втеча з місця події), переляк, неконтрольований страх, жах, оціпеніння, паніка.

Л. Дика [7], яка досліджувала психологію саморегуляції функціонального стану суб'єкта в екстремальних умовах діяльності довела, що цілі й мотиви діяльності з саморегуляції функціонального стану можуть або сприяти виконанню професійної діяльності, або не збігатися і вступати в суперечність, заважати її виконанню. Також в дослідженні встановлено, що провідна роль у такому виборі належить мотиваційно-вольовим детермінантам у стратегії адаптації до цих умов і в орієнтації активності суб'єкта на діяльність або стан зокрема. Треба врахувати всю гаму особистісних, психологічних і фізіологічних детермінант, що визначають індивідуальну динаміку адаптації особистості фахівця до екстремальних умов. Також автором встановлено, що саме психічна саморегуляція визначає результати взаємодії „риса особистості – стан” [7]. Тобто поведінка працівника ОВС, правильність його дій, подолання негативних психічних станів залежить від його особистості та психічної саморегуляції.

Ю. Хрустальовим [22] експериментально встановлено, що в обстеженій вибірці керівників органів внутрішніх справ, які перебували в екстремальній ситуації, у більшості випадків найбільш гостро потребують корекції такі підкомпоненти психічної стійкості, як емоційний (у складі емоційно-вольового) і комунікативний (у складі особистісно-професійного). Актуалізація потреби в саморегуляції психічної стійкості та корекційно-розвиваючі заходи, спрямовані на оптимізацію емоційно-вольової сфери, здатні істотно поліпшити стан керівників і підвищити адаптивні можливості для роботи в умовах дії екстремальних факторів.

О. Черкашин [23] в проведеному дослідженні дійшов висновку, що ефективність формування психологічної готовності працівників ОВС до застосування табельної вогнепальної зброї (як однієї з екстремальних умов професійної діяльності працівника ОВС) залежить від інтенсивності прояву мотиваційного, емоційного, інтелектуального компонентів та рівня

особистісної тривожності й сили нервової системи. Процес формування психологічної готовності працівників ОВС до застосування табельної вогнепальної зброї залежить від індивідуально-психологічних якостей особистості та визначається рівнем успішності в стрільбі. Тобто знов-таки маємо висновок про вплив якостей особистості й якості підготовки на успіх дій в екстремальних умовах. О. Калачинська дослідила особистісну стійкість військовослужбовців в умовах підвищеної бойової готовності, яка являє собою структуру, що включає емоційні, вольові (виявляються у свідомій саморегуляції дій, приведення їх у відповідність до вимог ситуації), когнітивні (виявляються в оцінці та визначенні вимог ситуації, прогнозі її можливої зміни, прийнятті рішень про способи дій), поведінкові характеристики, і з'ясувала, що системоутворюючим фактором в особистісній стійкості виступає особистісна мотивація [9].

Також у дослідженнях відзначається, що в складних, стресових ситуаціях елемент свідомого осмислення дійсності немовби відсувається на задній план, регулювання стає переважно емоційним [21]. При цьому емоції можуть бути адекватними чи неадекватними вимогам професійної діяльності [4]. Можуть спостерігатися посттравматичний синдром, психогенний ступор, психомоторне збудження, переживання [3]. Згідно з Б. Ломовим, ці елементи реакції можуть бути у формі страху, паніки, тривожного очікування, стеничного бойового збудження, яке пов'язане з активною свідомою діяльністю [15].

Слід також зазначити, що психічний і розумовий стан працівника ОВС, який перебуває в екстремальних умовах, може виявлятися у: змінах в роботі серцево-судинної системи, поліпшенні емоційної стійкості, зменшенні латентного періоду простої рухової реакції, підвищенні частоти рухів за одиницю часу, підвищенні збудження і певній спрямованості свідомості [10, с. 149]. Схожі реакції поведінки під впливом екстремальних умов описав М. Д'яченко, який говорить: про дезорганізацію поведінки, уповільненість рухів, зміну активності й осмислення посталих ускладнень, правильної їх оцінки, підвищення самоконтролю, які відбуваються на фоні стресу, конфлікту, фрустрації, кризи [8, с. 199–200]. Основою таких реакцій є різка зміна параметрів ситуації [5]. Це вимагає вироблення нового алгоритму дій, нового плану, відходу від стереотипу в умовах обмеженості в часі [6].

Таким чином, можемо узагальнити вплив екстремальних умов на професійну діяльність працівника ОВС: фізичний, психологічний, емоційний, когнітивний, поведінковий, – тобто більшість компонентів готовності. Визначають же поведінку працівника ОВС в екстремальних умовах базові потреби людини, мотивація, психологічна стійкість, емоції, особистісна стійкість, фізична підготовленість, швидка реакція, креативність. Усе це повинно бути в складі готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах як інтегрованої якості особистості, забезпечуватися підготовкою у ВНЗ МВС України.

1.5. Стан розробленості проблеми формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС України у науково-педагогічних дослідженнях

Розглянемо стан розробленості проблеми нашого дослідження за напрямками, які окреслюють ключові питання дослідження: 1) діяльність та особливості роботи працівників ОВС в екстремальних умовах; 2) підготовка майбутніх працівників ОВС до професійної діяльності; 3) формування готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах.

Перший напрям аналізу стану розробленості проблеми. Дослідження діяльності працівників ОВС в екстремальних ситуаціях вивчали науковці різних сфер: педагогічної (В. Горайнов [10], С. Каплун [24], М. Корольчук [30], С. Кубіцький [34], В. Лефтеров [39], В. Тюріна [70], С. Харченко [73], Г. Яворська [83]); психологічної (О. Охременко [51], О. Тімченко [67], М. Чуносів [78]); юридичної (М. Ануфрієв [3], О. Бандурка [5], В. Венедиктов [6], Є. Оспіщев [50], О. Синявська [63], О. Ярмиш [4]).

Дослідженню питань, які пов'язані з особливостями діяльності правоохоронців у екстремальних ситуаціях, присвячено праці В. Андросюка [2], О. Бандурки [5], Л. Казміренко [22], С. Кузніченко [35], М. Костицького [32], В. Лукашевича [43], Г. Туманова [69], В. Пліско [54]. В них розкривається зміст і функції діяльності працівника ОВС, його місія, а також визначено базові професійні знання щодо діяльності працівників ОВС, але в усіх цих працях не розглянуто особливості діяльності в конкретних екстремальних ситуаціях. На це спрямовані окремі психолого-педагогічні дослідження, які показують особливості поведінки, прояв певних емоцій, якостей, властивостей особистості в окремих екстремальних умовах, шляхи підвищення ефективності роботи фахівців у таких умовах.

У своєму дослідженні С. Кубіцький [34] відзначає, що діяльність офіцера відрізняється від будь-якої діяльності специфічністю своїх завдань, умовами, засобами, труднощами регламентованої діяльності, психологічним змістом. До специфічних умов служби офіцера дослідником віднесено: своєрідність цілей та результатів, особливий характер об'єкта діяльності, регламентованість, особливі засоби діяльності, інтенсивність функціонування психіки та високу інтелектуальну напругу у ході здійснення функцій діяльності [34]. Але в органах внутрішніх справ працюють у складних умовах не тільки офіцери, а й рядові. Їх умови праці не були предметом дослідження автора.

Так, згідно з професіографічною характеристикою основних видів діяльності в ОВС України (Київ, 2003 р.) найбільш значущими професійно важливими якостями, які складають основу професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС, є: 1) особистісні якості: психологічна надійність, стресостійкість, стійка адекватна самооцінка, цілеспрямованість, наполегливість, врівноваженість, впевненість у собі тощо; 2) здатність до психічної саморегуляції (зняття стресових станів, емоційно-вольової напруги); 3) здатність до безконфліктного спілкування з оточенням у процесі професійної діяльності, комунікативна компетентність (емпатія, вміння

встановлювати психологічний контакт тощо); 4) психологічні навички особистої безпеки; 5) тактико-психологічні вміння діяти в екстремальних умовах [56, с. 67].

Для виконання дій в екстремальних умовах працівникам ОВС України необхідні: сформованість реального уявлення майбутніх службових дій в екстремальних ситуаціях, здатність реально сприймати майбутню загрозу під час виконання своїх професійних обов'язків; здатність до достатньо високого ступеня адаптованості працівників ОВС до службової діяльності в екстремальних умовах; адаптованість до службового колективу та до виконання завдань – до мети, умов, інформації, способів та засобів дій; високий ступінь психологічної стійкості; перевага позитивних психологічних станів у всього особового складу ОВС [87, с. 107].

Успішне здійснення професійної діяльності в екстремальних умовах вимагає від майбутніх працівників ОВС граничної зібраності, мобілізованості, пильності, уваги, активної розумової роботи, упевненості в успіху, стану емоційно-вольової стійкості, готовності до активної діяльності, а також специфічних професійних знань, навичок і вмінь [87, с. 108]. В. Дяченко зазначає, що за своїм характером правоохоронна діяльність завжди емоційно напружена. В умовах такої діяльності міліціонери зазнають значних труднощів, що пов'язані з умінням орієнтуватися у швидкоплинних умовах сучасного життя, знаходити оптимальні рішення у складних, нестандартних ситуаціях з урахуванням вікових, статевих, професійних та індивідуальних особливостей громадян і зберігати при цьому витримку і самовладання, тобто володіти професійною усталеністю [18].

М. Логачов у своїй роботі виділяє особливості професійної діяльності спеціальних підрозділів ОВС, проблему професійного добору, критерії професійної надійності та прогнозування успішної діяльності міліціонерів за екстремальних умов. Автор визначив методи психологічної підготовки особового складу та роль функціональної готовності до дій за умов інтенсивного впливу стрес-чинників, розробив проблему професійного страху і шляхи його подолання, фізичної агресії як форми поведінки бійця спеціального підрозділу в процесі розв'язання кризової ситуації та розглянув проблему патогенного впливу стрес-чинників на виникнення психосоматичної патології й методики досягнення антиноцицептивного ефекту методом психологічного припинення больового синдрому [40].

О. Хлудова виявила типи екстремальних ситуацій та психологічний зміст їх впливу на розвиток професійних якостей працівників ОВС. Автор обґрунтувала групу факторів, що впливають на розвиток позитивних і негативних професійних якостей працівників ОВС, які розвиваються в екстремальних ситуаціях [74]. У дослідженні Р. Кадирова вперше визначено зміст та особливості бойової діяльності командира підрозділу в екстремальних ситуаціях, а також виявлено фактори бойової діяльності в екстремальних ситуаціях, які впливають на зміни особистісних особливостей офіцерів [21].

М. Чуносів уперше виявив психологічні закономірності процесу формування адекватної поведінки у працівників ОВС при виконанні

оперативно-службових завдань у ризиконебезпечних ситуаціях [77]; Г. Човдировим було вперше на матеріалі судово-психіатричних експертиз виявлено особливості феноменологічного прояву посттравматичного стресового розладу у комбатантів з посттравматичним стресовим розладом, які вчинили протиправні дії, а також виділено соціально-психологічні фактори, що сприяють вчиненню ними протиправних дій на посаді працівника МВС; встановлено предиктори кримінальної поведінки вказаних осіб, описано механізми їхніх протиправних дій та шляхи підвищення їх стресостійкості [76].

М. Корольчук розглянув сучасні проблеми, шляхи та засоби комплексного соціально-психологічного забезпечення професійної діяльності спеціалістів різних галузей за звичайних і екстремальних умов. Зокрема, він виділив ефективні методи психологічної діагностики, систему заходів збереження та відновлення функціональних станів, працездатності спеціалістів та висвітлив особливості забезпечення адекватної адаптації, надійності та безпеки їх діяльності за даних умов [30]. Але роботу працівників ОВС в екстремальних умовах автор спеціально не досліджував, хоча його методики є корисними і для працівників ОВС.

Близьким за тематикою є дослідження О. Охременко, яке присвячено діяльності особистості у складних, напружених та екстремальних умовах, але воно не враховує специфіки професійної діяльності працівників ОВС. Дослідник визначив системний підхід до проблем психодіагностики і психокорекції функціональних станів та розглянув структуру, динаміку функціональної системи, особливості процесу адаптації до діяльності за складних, напружених і екстремальних умов, що є цінним для формування готовності до діяльності в цих умовах у всіх фахівців і може бути використано і для майбутніх працівників ОВС [51].

Як зазначає Л. Криворучко у своєму дослідженні „Організація професійної підготовки працівників органів внутрішніх справ до дій в екстремальних умовах”, професійна діяльність працівників міліції має виражений екстремальний характер, оскільки постійно пов'язана з екстремальними ситуаціями (службова ситуація для працівників ОВС, зумовлена ускладненням нормальної повсякденної життєдіяльності правоохоронців; як неочікувану критичну ситуацію з обов'язковою наявністю компонентів зовнішнього середовища, яка характеризується наявністю безпосередньої фізичної загрози життю і здоров'ю працівників ОВС) [33, с. 75].

О. Корнев у своєму дослідженні визначив умови та чинники, що забезпечують ефективне вирішення працівником підрозділів швидкого реагування (ПШР) оперативно-службових завдань, обґрунтував критерії професійно-важливих якостей для здійснення професійного добору особового складу ПШР та запропонував професіограму працівника ПШР і кваліфікаційну характеристику як основу формування професійної майстерності фахівців. У роботі розроблено також методичку професійно-психологічної підготовки працівників підрозділів швидкого реагування, яка спрямована на формування стану професійно-психологічної готовності та опрацювання раціональних технологій вирішення службових завдань [29].

Окремі дослідження стосуються зовнішнього стимулювання працівників ОВС до якісного виконання своїх професійних функцій, незалежно від умов та обставин діяльності. Так, як зазначає О. Синявська, основними засобами забезпечення службової дисципліни в органах внутрішніх справ України є: соціальні, економічні, організаційно-правові, серед яких суб'єкт управління повинен знайти й використати найбільш доцільні та ефективні. Головними чинниками забезпечення службової дисципліни в ОВС України автор визначає удосконалення й розвиток мотивації та соціальних орієнтацій особового складу щодо усвідомленого ставлення до службової дисципліни [63].

Є. Оспіщев вказував на необхідність проведення реформування системи управління шляхом забезпечення службової дисципліни як організаційно-правового забезпечення службової дисципліни курсантів вищих навчальних закладів МВС України [50], а В. Венедиктов визначив соціально-правову характеристику юридичної відповідальності працівників ОВС України, у позитивному та негативному аспектах розкрив суть її поняття. У дослідженні він охарактеризував службову кар'єру як фактор підвищення трудової активності працівників ОВС, а також примус як форму реалізації їх негативної юридичної відповідальності, та проаналізував зміст та структуру гарантій забезпечення законності в їх діяльності [6]. Тобто від сформованості якості особистості, яка підтримується примусом і створенням умов для службової кар'єри, залежить якість роботи працівника ОВС.

На основі проведеного огляду психолого-педагогічних джерел з професійної діяльності працівників ОВС можна зробити висновки про те, що для успішної роботи працівників ОВС в екстремальних умовах у них повинна бути сформована готовність до такої роботи, проведена спеціальна підготовка до неї ще у ВНЗ, яка б урахувала особливості роботи, функцій працівника ОВС в екстремальних умовах, визначала б ці умови, їх вплив на готовність працівника ОВС до роботи в них, формувала б таку готовність ще під час навчання.

Відзначимо недостатність наукових досліджень з проблеми формування готовності працівника ОВС до роботи в екстремальних умовах як інтегрованої якості особистості при наявності досліджень щодо: окремих якостей і властивостей особистості, які допомагають їх долати; зовнішніх факторів впливу, спрямованих на якісне виконання функцій працівниками ОВС в цих умовах. Перспективним і недостатньо дослідженим є напрямок наскрізного, системного формування професійної готовності майбутнього працівника ОВС до роботи в екстремальних умовах через систему підготовки ще у ВНЗ, оскільки використання професійних знань і вмінь працівником ОВС на посаді залежить значною мірою від особистісного фактору.

Другий напрям аналізу стану розробленості проблеми підготовки майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах в теорії професійної педагогіки розпочнемо з теоретико-методичних засад професійної підготовки фахівців у ВНЗ, які є базою й підготовкою майбутніх працівників ОВС у ВНЗ МВС України. Так, існуючі дослідження розкривають необхідність, сутність і шляхи реалізації в професійній підготовці майбутніх фахівців у ВНЗ:

компетентнісного (О. Гура [12], М. Козяр [25], Н. Ничкало [13], О. Пометун [55]), діяльнісного (О. Дубасенюк [15], В. Тюріна [71], О. Янкович [86] та ін.), акмеологічного (Н. Кузьміна [36], Л. Рибалко [59], Г. Яворська [84] та ін.), системного (В. Лозова [41], Г. Троцько [41] та ін.), синергетичного (О. Романовський [60], А. Семенова [61] та ін.), особистісного (В. Гриньова [11], В. Лефтеров [39], В. Сластьонін [64] та ін.), аксіологічного (Н. Ткачова [68] та ін.) підходів тощо. Для нашого дослідження важливим є докторське дослідження М. Козяра на основі компетентнісного і особистісно-діяльнісного підходів, в якому вперше обґрунтовано систему підготовки фахівців з надзвичайних ситуацій, умов, організаційних форм, методів, прийомів, педагогічних технологій і засобів з метою формування у них професійно-екстремальної готовності до діяльності за надзвичайних ситуацій. До цієї системи також належать часткові методики базової професійно-екстремальної, контекстно-екстремальної та постекстремальної видів підготовки [25]. Цінним для нашого дослідження є увага не тільки до процесуальної складової підготовки, а й до особистості фахівця, який реалізує професійні функції в екстремальних умовах, від якої залежить якість виконання цих функцій. Подібні акценти знаходимо в дослідженнях щодо підготовки офіцерів різних родів військ до роботи в екстремальних ситуаціях. Так, як визначає В. Горяйнов, теоретико-методологічну стратегію виховання у курсантів військового вузу відповідального ставлення до майбутньої професійної діяльності становить поєднання системного, проблемно-діяльнісного та особистісно-орієнтованого підходів. Автор розробив систему виховання у курсантів відповідального ставлення до майбутньої професійної діяльності, яка характеризується спрямованістю на виховання ціннісного, інформаційно-пізнавального та поведінкового компонентів та включає сукупність взаємопов'язаних і взаємообумовлених блоків: цільового, управлінського, змістовного, процесуального та результативного [10].

У своєму дослідженні В. Лефтеров розкриває теоретичні підходи щодо розвитку особистості й психологічні особливості, шляхи і засоби психосоціального та професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності [39]. Але це дослідження окремо не стосується майбутніх працівників ОВС, хоча є корисним для нашого дослідження в аспекті особистісного підходу.

Таким чином, основними теоретичними підходами до підготовки фахівців до роботи в екстремальних ситуаціях є системний, діяльнісний, особистісно-орієнтований та особистісний.

У підручнику М. Ануфрієва, О. Бандурки, О. Ярмиш „Вищий заклад освіти МВС України” узагальнено досвід роботи відомчих вищих закладів освіти, нормативно-правову базу їх діяльності; розглядаються питання структури, управління, організації навчального процесу, методичної, науково-дослідницької, виховної роботи. Авторами використано значний фактичний матеріал і великий власний досвід керівної, наукової, педагогічної діяльності в системі МВС України [4].

Педагогічні дослідження розкривають питання підготовки майбутніх працівників ОВС до екстремальних умов певною мірою. Так, як стверджує В. Дяченко „...вимоги до підготовки майбутніх працівників системи МВС України якісно змінюються, так як вищі навчальні заклади освіти покликані не тільки дати визначену програмами суму знань майбутньому працівнику ОВС, але й навчити його мислити творчо, нестандартно, приймати швидкі та єдино правильні рішення часом у складних, екстремальних ситуаціях, наполегливо долати труднощі та тимчасові невдачі у службовій діяльності. У зв'язку з цим, необхідно радикально змінити систему підготовки офіцерського складу ОВС, адже саме у процесі навчання у вищому навчальному закладі освіти закладаються основи професійної майстерності майбутніх працівників ОВС” [18, с. 10].

О. Новиков обґрунтував педагогічну сутність процесу формування готовності до професійної діяльності у курсантів військових вузів в ході їх професійної підготовки [49], а С. Яворський у своєму дослідженні „Підготовка курсантів навчальних закладів МВС України до професійних дій у нетипових ситуаціях оперативно-службової діяльності” визначив поняття „нетипова ситуація” й запропонував класифікацію нетипових ситуацій в оперативно-службовій діяльності з визначенням компонентів професійної готовності до дій у нетипових ситуаціях: мотиваційний, орієнтувальний, операційний, вольовий, оціночний та критерії до них [85].

Відправною точкою нашого дослідження є дисертація Л. Криворучко, яка стосується застосування теорії та практики реалізації норм чинного законодавства щодо організації професійної підготовки працівників ОВС до дій в екстремальних умовах. Це дослідження присвячене проблемам підвищення ефективності професійної підготовленості працівників ОВС до дій в екстремальних умовах шляхом вдосконалення організації цієї підготовки. Вперше автором запропоновано методика моделювання професійної підготовки працівників ОВС до дій в екстремальних умовах та визначено головний критерій стану професійної підготовки персоналу ОВС України – рівень травматизму працівників ОВС, вперше надано класифікацію негативних умов впливу на працівників міліції в процесі виконання службових завдань за ознакою особливостей несення служби в екстремальних умовах [33]. Слід відзначити, що автор не досліджував впровадження особистісного підходу в зміст підготовки майбутніх працівників ОВС до екстремальних ситуацій, дослідження стосувалося саме організації підготовки. Основними підходами у дослідженні були діяльнісний та компетентнісний, у той час як психологічна, педагогічна підготовка не були предметом дослідження автора. Але класифікацію автора екстремальних умов працівника ОВС взято нами за основу для подальшого обґрунтування формування готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах. Як слушно зазначає Л. Криворучко, під час виконання правоохоронцями службових обов'язків трапляються нещасні випадки, наслідками яких часто стають травмування та загибель працівників, діючих в екстремальних умовах. Забезпечити абсолютну безпеку в таких випадках неможливо, однак можливо знизити ступінь ризику до

безпечних умов праці. Підвищення рівня професійної підготовки правоохоронців до дій в екстремальних умовах автоматично підвищує і рівень безпечності під час служби в нормальних умовах [33].

Інші дослідження стосуються окремих аспектів підготовки майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах. Так, О. Тімченко розглянув основні засоби та прийоми моделювання психологічних чинників ризиконебезпечних ситуацій оперативно-службової діяльності у процесі організації цілеспрямованої професійно-психологічної підготовки персоналу ОВС [67], що доцільно використовувати при формуванні професійної готовності до екстремальних ситуацій, але в цілому в цих дослідженнях спеціально не розглядаються питання формування готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних ситуаціях як якості особистості. Д. Петровим проведено аналіз службової діяльності працівників відділення спеціального призначення та виділено вимоги до їх психологічної готовності до роботи в екстремальних умовах, визначено засоби фізичної підготовки, що дозволяють забезпечити психологічну стійкість співробітників підрозділів спеціального призначення, необхідну в їх професійній діяльності [52]. О. Культенко у своєму дослідженні визначив засади та можливості практичного використання юридично-психологічних знань в організації діяльності Укрбюро Інтерполу. Автором створено кваліфікаційну характеристику та психограму інспекторів РА НЦБ Інтерполу в Україні, висвітлено напрями та засоби оптимізації підготовки фахівців-інспекторів і формування у них психологічної готовності до професійної діяльності, а саме: врахування психологічних аспектів під час викладання фундаментальних і професійно-орієнтованих дисциплін; загальна психологічна підготовка як організований і цілеспрямований процес оволодіння загальною психологічною культурою; спеціальна психологічна підготовка як формування професійно значущих психологічних властивостей та якостей [37].

В. Дяченко довів необхідність спеціального формування професійної усталеності у курсантів ВНЗ МВС України у процесі їхньої підготовки. Під професійною усталеністю працівника органів внутрішніх справ він розуміє „складну інтегративну якість, що забезпечує разом зі спеціальними здібностями швидке становлення працівника органів внутрішніх справ як майстра своєї справи, синтез властивостей і якостей його особистості, що дає можливість упевнено, самостійно, без емоційного напруження виконувати свою професійну діяльність у різних, часом непередбачуваних умовах, упродовж усієї професійної діяльності з мінімальними помилками” [18, с. 8]. Професійна усталеність у правоохоронній діяльності передбачає здатність працівника ОВС не відхилятися від своїх особистісних установок, поглядів і переконань під час різноманітних впливів у процесі цієї діяльності [18].

О. Корнев [29] вивчив проблему застосування психологічних знань у діяльності працівників підрозділів швидкого реагування (ПШР) як органічну частину особливого напрямку юридичної психології – психологічного забезпечення правоохоронної діяльності, ввів їх у зміст підготовки майбутніх працівників ОВС.

О. Черкашин визначив суть поняття „професійна спрямованість майбутніх офіцерів” та уточнив структурні компоненти цього особистісного феномену. Автор висвітлює педагогічні умови професійної спрямованості майбутніх офіцерів у процесі фахової підготовки, які передбачають забезпечення стійкої професійно орієнтованої мотивації курсантів, їх активної професійної позиції у різних видах діяльності. Уточнено критерії та показники сформованості професійної спрямованості курсантів у процесі фахової підготовки [75].

В. Шалаєв розглянув питання розвитку емоційно-вольового компоненту професійної готовності курсантів ВНЗ МВС України на заняттях спеціальною фізичною підготовкою. На основі проведеного експериментального дослідження доведено ефективність застосування використаних методів та засобів фізичної підготовки, спрямованих на розвиток емоційно-вольового компоненту готовності [80].

В. Шевченко теоретично обґрунтував та експериментально довів ефективність нових програм навчально-бойової підготовки особового складу Збройних сил України на основі психофізіологічного підходу до їх професійної діяльності в екстремальних ситуаціях та миротворчих місіях. Ці програми забезпечили професійну надійність і боєздатність військовослужбовців [81].

Окремі дослідження стосуються педагогічного аспекту професійної підготовки майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах. Так, О. Копейкін уперше довів необхідність педагогічного супроводу бойової підготовки майбутніх міліціонерів, яка розгортається в процесі взаємопов’язаної діяльності педагога і курсанта, здійснюваного з метою створення умов для усвідомленої, відповідальної, самостійної і своєчасної нейтралізації майбутнім міліціонером проблемних ситуацій у розвитку його бойової готовності [28].

Крім того, Г. Яворською у посібнику „Педагогіка для правників” висвітлюються найважливіші положення педагогіки з урахуванням специфіки правоохоронної діяльності та розкриваються загальні основи педагогіки як науки, теорія і практика організації навчального і виховного процесів, особливості системи юридичної освіти в Україні та в інших країнах. А також визначено складові педагогічної діяльності в діяльності юриста: педагогічне спостереження, педагогічний аналіз, прийняття педагогічного рішення, педагогічне спілкування, педагогічний вплив та педагогічна оцінка. Важливо й те, що у цій роботі можна знайти опис складових педагогічної техніки юриста: психотехніка, педагогічна техніка використання мовних і немовних засобів та багато інших технік і прийомів [83], які допомагають підвищити ефективність професійної діяльності, керувати своїм станом та впливати на інших.

В. Уліч теоретично розробив і впровадив модель формування готовності до управлінської діяльності майбутніх офіцерів, яка містить професійний, поведінковий та морально-психологічний блоки. Формування даної готовності залежить від сукупності педагогічних умов (спеціальної організації навчально-виховного процесу майбутніх офіцерів; застосування теоретичної моделі формування управлінських умінь; урахування значущості об’єктивних і

суб'єктивних чинників для такого процесу; усвідомлення майбутніми офіцерами їх включеності у систему підготовки до майбутньої діяльності [72].

Таким чином, бачимо початок звернення педагогічних досліджень до професійної підготовки майбутніх працівників ОВС, обґрунтування необхідності педагогічної, психологічної, правової й фізичної підготовки майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах, виокремлення окремих психологічних якостей, властивостей, особистості, якостей особистості, необхідних для такої роботи, і шляхи, моделі, педагогічні умови їх формування на основі системного, особистісного, особистісно-орієнтованого, діяльнісного, психофізіологічного підходів. Особливе місце в підготовці займає готовність до роботи як інтегрована якість особистості.

Третій напрям аналізу стану розробленості проблеми формування готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах розпочнемо з поняття готовності до такої діяльності. Поняття професійної готовності до діяльності давно використовується у психолого-педагогічних дослідженнях поряд з компетентностями, професіограмою і є більш широким поняттям, аніж інші названі, включає в себе компетентності, відбиває в конкретній особливості перелік вимог професіограми (знання, вміння, навички, професійні якості). Готовність до професійної діяльності є „фундаментом професійної компетентності” фахівця [62]. Проблему формування готовності фахівця до професійної діяльності розглядали в наукових дослідженнях в напрямках психологічної готовності (М. Дяченко [17], Л. Кандибович [16], Н. Кузьміна [36], О. Мороз [47], А. Штейнмець [82] та ін.), морально-психологічної готовності (Л. Кондрашова [27]), професійної готовності до педагогічної діяльності (І. Ісаєв [19], В. Сластьонін [64], Г. Троцько [41]), акмеології як вершини професійної діяльності (О. Деркач [14]), як результат підготовки фахівця, комплекс базових навичок і компетентностей (І. Михайлова [46], Ю. Сенько [62], О. Романовський [60]).

Згідно з дослідженнями К. Платонова, існує три значення готовності особистості до діяльності: по-перше, це готовність як результат трудового виховання, котра виявляється в бажанні трудитися, а також усвідомлення потреби брати участь у спільній трудовій діяльності; по-друге, – це готовність до певної праці, яка є професією й водночас результатом профнавчання, виховання й соціальної зрілості; по-третє, це готовність до праці як результат психологічної підготовки та внутрішньої мобілізації [53]. Усі вони взаємопов'язані й входять до поняття професійної готовності.

Звернемося до витоків цього поняття. У психологічному словнику поняття „готовність до дії” розглядається в декількох аспектах: як озброєність людини необхідними для успішного виконання дії знаннями, вміннями, навичками і як згода на виконання будь-яких дій [57, с. 112]. Професійна готовність є широкою за дією, складається з певних дій у співвіднесенні з метою, яка і визначає вибір переліку дій, засобів діяльності. З іншого боку, за М. Каганом [20], якості особистості формуються в тій діяльності, яку людина виконує і яка вимагає цих якостей. Отже, включення в професійну підготовку майбутніх працівників ОВС до екстремальних ситуацій сприятиме формуванню

професійної готовності до роботи в екстремальних умовах. Тобто необхідна професіоналізація процесу всієї підготовки у ВНЗ МВС України.

В. Тюріна характеризує готовність як здатність і прагнення здійснювати якусь діяльність, тобто наявність певної системи знань, умінь, навичок, вольових якостей, а також професійних якостей особистості [70, с. 77]. Дослідниця розглядає здатність як функцію знань, умінь та навичок [70, с. 78], де знання – це розуміння і зберігання у пам'яті системи фактів та їх узагальнень, що відображають реальну дійсність; уміння – це можливість успішного виконання дій на основі набутих знань для вирішення поставлених завдань відповідно до заданих умов; навички – багаторазові повторення одних і тих самих дій в однакових або аналогічних умовах, що доведені до автоматизму [71, с. 59]. Прагнення – це бажання і можливість виконувати будь-яку діяльність [71, с. 78], внутрішні спонуки до діяльності. Таким чином, готовність є результатом не тільки професійної, а й навчальної діяльності.

Поняття „готовність”, на думку С. Максименка, є цілеспрямованим вираженням особистості, що містить її переконання, погляди, мотиви, почуття, вольові та інтелектуальні якості, знання, навички, уміння, установки [44, с. 95]. Вона досягається в процесі професійно-виховної, загальнокультурної, спеціальної та професійної підготовки і є результатом різнобічного розвитку особистості з урахуванням вимог, зумовлених особливостями професійної діяльності. Тобто, готовність до професійної діяльності передбачає і вияв активності самої особистості в підготовці себе до професійної діяльності, свідоме ставлення до вимог професії. У „Психологічному словнику” головною особливістю готовності до професійної діяльності визначено передстартову активізацію людини, що включає усвідомлення нею своєї мети, оцінку наявних умов, визначення найбільш імовірних способів дії, прогнозування мотиваційних, вольових, інтелектуальних зусиль, вірогідність досягнення результату, мобілізацію сил, самонавіювання в досягненні мети [58, с. 332].

Структурними компонентами готовності є: мотиваційний (відповідальність, почуття обов'язку), орієнтаційний (знання про умови діяльності), вольовий (самоконтроль, мобілізація), оцінний (самооцінка власної самопідготовленості) [17], змістовно-операційний [71]. Важливим для нашого дослідження є висновок В. Мерліна [45] про те, що готовність до праці – це, перш за все, готовність особистісна. Цю тезу знаходимо і в праці Я. Коломинського [26], який розглядав готовність до праці як певний рівень у розвитку особистості.

Л. Лазор наголошує, що трудова правосуб'єктність – це не наявність у особи трудових прав й обов'язків, а передбачена законом здатність мати ці права й обов'язки та самостійно їх реалізовувати [38]. Тобто в юридичній літературі готовність трактується як правосуб'єктність. Таким чином, від готовності особистості залежить успішність та ефективність будь-якої професійної діяльності.

У контексті нашого дослідження нас цікавлять дисертації з формування готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах. Так, Н. Лопатина проаналізувала механізми формування психологічної готовності

до безпечної праці. Визначила критерії „готовності”: задоволеність умовами праці, психосоматичний стан, емоційний, трудова зрілість робочого, організаційна забезпеченість безпеки праці [42]. О. Адаєв виділив сутність і зміст поняття психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях та обґрунтував технологію експертної оцінки психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах [1]. Д. Петров у своєму дослідженні провів аналіз службової діяльності співробітників підрозділів спеціального призначення та визначив вимоги їхньої психологічної готовності до дій в екстремальних умовах, визначив засоби фізичної підготовки, які дозволяють забезпечити психологічну стійкість працівників підрозділів спеціального призначення, необхідну в їх професійній діяльності [52].

Щодо сутності професійної готовності до діяльності в екстремальних умовах. Поняття бойової готовності та „мобілізаційної готовності” Б. Вяткін [7, с. 7] ототожнює, а О. Столяренко визначає готовність як „сукупність морально-психологічних і бойових характеристик працівників та військовослужбовців, які дозволяють їм у будь-який час і за будь-яких обставин виконувати всі функції щодо забезпечення законності, безпеки та правопорядку” [65, с. 58]. При цьому в структурі готовності до виконання службово-оперативних завдань, він виділяє такий важливий психологічний компонент як психологічна витримка. Під нею автор розуміє вміння стримувати емоційні сплески і не допускати необміркованих дій, за необхідності терпляче чекати початку і закінчення службових операцій, стримувати емоції, викликані образою, глузуванням, брутальністю тощо [65, с. 58]. Схожі думки знаходимо у А. Ганюшкіна, який визначив бойову готовність як одну з трьох форм передстартових станів, для якої характерні: емоційний підйом, легке збудження, впевнене очікування старту, „робочі думки”. Стан психічної готовності в структурі бойової готовності він охарактеризував упевненістю в своїх силах, прагненням активно і до кінця боротися за досягнення результату, здатністю керувати власними діями, почуттями, думками [8, с. 93]. Тобто, розумова діяльність, що впливає на інші процеси формування людини в екстремальних умовах, є свідомою. Як зазначає Б. Вяткін: 1) такий стан не виникає сам собою, а має формуватися свідомо і цілеспрямовано, шляхом мобілізації сил для виконання певної діяльності; 2) людина може бути в такій готовності лише за умови, що вона підготовлена заздалегідь до майбутньої діяльності; 3) особливе значення має фактор часу, оскільки сили повинні бути використані в необхідний момент; 4) структура мобілізаційної готовності – це модель для виконання майбутньої діяльності на найвищому рівні [7]. Це є важливим для підготовки майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах, яка повинна бути: професійно спрямованою, цілеспрямованою, супроводжуватися активністю і зусиллями самої особистості, повторюваною в різних формах і часі, моделювати екстремальні умови в навчальному процесі, бути результатом зусиль усіх фахівців і самого майбутнього працівника ОВС.

М. Строгас провів дослідження сутності і змісту процесу формування готовності розрахунку до виконання бойового завдання, структури індивідуальної та групової готовності до професійної діяльності; встановив критичне співвідношення в розрахунку стійких і нестійких фахівців, при якому розрахунок в цілому зберігає стійкість в умовах впливу факторів складності ситуацій [66]. Цікавою тут є думка про індивідуальну і групову готовність до професійної діяльності, яку підтверджує В. Некрасов, згідно з думкою якого існує поняття „мобілізаційна готовність – стан, при якому ОВС і внутрішні війська МВС РФ здатні у встановлені терміни провести мобілізацію” [48]. Це означає, що професійну готовність майбутніх працівників ОВС треба формувати індивідуально і диференційовано, враховуючи фактори складності ситуацій і ті загальні вимоги, які вони накладають на всю систему ОВС. Це підтверджується і тим, що розроблена В. Шалаєвим методика диференційованого підходу до формування професійної готовності на заняттях зі спеціальної фізичної підготовки значно покращує рівень професійної готовності курсантів. Це свідчить про доцільність її використання для цілеспрямованої підготовки майбутніх співробітників правоохоронних органів [79].

Ф. Генів визначає мобілізаційну готовність через: фізіологічну та психологічну підготовленість, яка характеризується наступаючими пристосувальними змінами у специфічній діяльності людини, технічну та соціальну підготовленість [9].

У дисертації О. Новікова обґрунтована педагогічна сутність процесу формування готовності до професійної діяльності у курсантів військових вузів в ході їхньої професійної підготовки [49], а В. Коротич наголошує на організації процесу формування готовності курсантів до службово-бойової діяльності як цілісної несуперечливої системи [31].

Таким чином, всі ланки підготовки фахівців у закладах МВС України повинні працювати на формування професійної готовності майбутнього працівника ОВС, це повинна бути система, професійно спрямована в усіх своїх компонентах: меті, змісту і формах, організації процесу навчання, методах, результатах.

Особливо важливим для нашого дослідження є докторська дисертація В. Пліска, який у своєму дослідженні, спираючись на теорію прогнозування наслідку ситуації, розробив концепцію удосконалення фахової підготовки працівників до діяльності в небезпечних умовах, яка заснована на принципово новій технології формування професійних дій, у виробленні спеціальних якостей. Технологія відрізняється різноманітністю вимог у розробленні методик і цільових педагогічних програм формування психомоторної стійкості до зовнішніх проявів небезпеки, тактико-підготовчих дій, поведінково-рухових реакцій. Розроблено ряд приватних методик, зокрема методику накопичуваного теоретичного досвіду, методику зворотного зв'язку, командного протистояння [54]. Акцент у цій роботі робиться на операційний та емоційно-вольовий компонент готовності діючих працівників ОВС до роботи в екстремальних ситуаціях. Аспект підготовки у ВНЗ МВС України автором не розглядається,

чим і відрізняється від нашого дослідження. Автор акцентує увагу на процесуальній, психологічній і фізичній стороні діяльності в екстремальних умовах, однак важливим є і особистісний фактор в екстремальних умовах. Так, О. Калачинська у своєму дослідженні показала необхідність особистісної стійкості військовослужбовців в умовах підвищеної бойової готовності, яка становить собою структуру, що включає емоційні, вольові, когнітивні, поведінкові характеристики, в яких системоутворюючим фактором виступає особистісна мотивація в умовах підвищеної бойової готовності [23].

Слід зазначити, що існуючі дослідження дають базу для розуміння сутності й структури готовності до професійної діяльності, окремих її компонентів, наголошують на важливості врахування особливостей професійної діяльності в різних умовах, у тому числі в екстремальних, на пріоритеті особистісного компоненту в екстремальних умовах, значенні психологічного стану та умінь і навичок, що є перспективним напрямком для нашого подальшого дослідження.

На основі вищевикладеного можна зробити висновок про те, що:

1. Проблема формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах в науково-педагогічних дослідженнях почала розглядатися в останнє десятиріччя, але лише в напрямку окремих складових готовності чи організації підготовки. Перспективним напрямком дослідження є професіоналізація змісту і процесу підготовки майбутніх працівників ОВС у стінах ВНЗ системи МВС України з огляду на вплив екстремальних умов на готовність працівника ОВС, ідея надійності підготовки.

2. Формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах повинно враховувати як особливості впливу цих умов, так і професійні функції працівника ОВС, вимоги до працівників ОВС з боку суспільства, ґрунтуватися на існуючій системі підготовки в закладах МВС України, досвіді й практичній діяльності працівників ОВС.

Перспективними підходами до формування у майбутніх працівників ОВС професійної готовності до роботи в екстремальних умовах є діяльнісний, системний, особистісний, компетентнісний, психофізіологічний, синергетичний, акмеологічний, аксіологічний тощо.

3. Професійна підготовка працівників ОВС повинна передбачати формування в них готовності до роботи в екстремальних умовах як якості особистості, що забезпечує реалізацію набутих знань, умінь, навичок на індивідуальному рівні, на рівні особистості. Необхідним є уточнення сутності готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах з урахуванням впливу цих умов на особистість і дії працівників ОВС, визначення її структури, що і складає зміст наступного параграфу.

1.6. Структура професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС України

Слід відзначити, що в дослідженнях виділяють професійну готовність до діяльності: довготривалу та тимчасову (передстартовий стан: звичайна,

підвищена, занижена) (М. Левітов [13, с. 110]); операційну, функціональну, особистісну (Н. Матюхіна [16, с. 194]). Але ці види готовності входять до поняття і структури професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС. Професійна готовність до діяльності виявляється перед виконанням, в ході роботи і при завершенні завдань, має складну динамічну структуру, що включає сукупність емоційних, вольових, мотиваційних, інтелектуальних, операціональних процесів, властивостей, станів психіки людини в їх співвідношенні із зовнішніми ситуаційними умовами і майбутніми завданнями [28, с. 77]. Тобто професійна готовність ширша за психологічну готовність. Як зазначає С. Яворський [38], професійна готовність особистості до діяльності в ОВС (а отже й до професійних дій, якими вона реалізується) – це інтегральна властивість людини, що характеризує її придатність до виконання загальних вимог професійної діяльності, зокрема у професійно нетипових ситуаціях – тобто екстремальних.

О. Колесніченком описано модель психологічної готовності працівників МНС України до професійної діяльності в екстремальних ситуаціях, яка передбачає мотиваційний, когнітивний, особовий, операційний, оцінний, емоційно-вольовий, орієнтаційний компоненти [8].

На основі вищевикладеного можемо визначити професійну готовність майбутнього працівника ОВС до роботи в екстремальних умовах як складну, інтегративну якість особистості, яка забезпечує високу якість виконання професійних завдань і особисту безпеку працівника ОВС, складається з різних компонентів, які відбивають професійні дії працівника ОВС в екстремальних умовах, забезпечують протистояння цим умовам. Така готовність може бути постійною або мобілізаційною, тривалою або тимчасовою, але вона не з'являється одномоментно, її потрібно спеціально формувати.

Професійна готовність до роботи в екстремальних умовах, таким чином, має складну структуру з компонентів, які складаються з елементів. Готовність відбиває вимоги професії як інтегративна якість особистості, тому ці вимоги повинні бути перераховані в її компонентах. Більшість дослідників виділяють в структурі такі компоненти, як мотиваційний, ціннісний або орієнтаційний, змістовний, операційний, емоційно-вольовий, контрольно-оцінний [3; 8; 9; 26; 37 та ін.].

Розкриємо їх зміст. Мотиваційний компонент повинен включати в себе професійні мотиви, інтереси, потреби, позитивне ставлення до професії. О. Черепкова наголошує на необхідності згоди особистості майбутнього фахівця на прийняття рішення про виконання даної діяльності та сформованості у особистості уявлень про соціально-психологічне схвалення (підтримку) цільових установок професійної діяльності [34]. М. Ануфрієв, Я. Кондратьєв [2] наголошують, що безпека працівників ОВС залежить як від організаційно-правових умов для роботи (зовнішніх), так і від мотиваційно-особистісної складової цієї безпеки (морально-поведінкові установки), психологічної готовності „на виживання” – тобто дотримання норм, правил і спеціальних процедур, які гарантують особисту безпеку. Враховуючи наслідки, шкоду і ризик екстремальних умов праці, можемо говорити про необхідність

згоди і позитивної мотивації до роботи в таких умовах (позитивне ставлення до неї, наявність соціальних і професійних мотивів, професійного інтересу до правоохоронної діяльності, потреба в подоланні труднощів, свідоме прагнення до добросовісного виконання службового обов'язку). Для успішного виконання професійних дій працівниками ОВС в екстремальних ситуаціях їм потрібні: особливі знання, вміння, якості й властивості особистості. До них належать: стресостійкість, психологічна стійкість, витримка, самовладнання, психічна саморегуляція, сила нервової системи, стеничне бойове збудження, уважність, надійність, толерантність, вміння володіти собою [1; 2; 4; 5; 6; 10; 30; 31; 37 та ін.].

Як стверджують І. Кириченко, М. Супрун [7; 24], для успішних дій в екстремальних ситуаціях працівнику ОВС потрібні: чітке розуміння дій, які мають відбутися, умов, в яких вони будуть виконуватися, труднощів, способів їх подолання, точний розрахунок дій; висока спостережливість, співрозмірена й зумовлена реальною загрозою, пильність, швидке й чітке мислення; оптимальний рівень психічної напруги, внутрішній підйом, впевненість у собі, серйозне ставлення до можливості протидії з боку кримінальних елементів; повна мобільність, зібраність, володіння собою, готовність до виявлення ініціативи й самостійності, витримки й сміливості; достатній запас сил [7; 24]. В. Шамрай додає до них ще стійкість до відповідальності, до ризику, до невдач [36], які пов'язані з емоційно-вольовими якостями. В. Пліско наголошує на необхідності активності працівників ОВС [20], під якою розуміє здатність людини самостійно обирати оптимальні шляхи розв'язання поставлених ззовні задач [15], що дозволяє долати екстремальні умови і протистояти ним. А основою професійної готовності працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах він вважає стресостійкість [33], під якою розуміє загальну якість особистості, що характеризується здатністю протистояти стресовим факторам за період часу, необхідний для організації нових умов, в яких даний стресор не буде загрозливим [17]. Тобто її основою є рефлекс, який І. Павлов визначив як орієнтувальний: „що таке”. Це означає необхідність рухливої нервової системи, врівноваження процесів гальмування: збудження, швидкого переключення уваги, її великого обсягу через активне свідоме регулювання своїх дій, зміни обставин та умов діяльності, передбачення наслідків ризику небезпеки, своїх дій в екстремальних умовах праці.

К. Чельник [33] пише: „...основою виникнення стресу в сучасних умовах життя є синдром розумово-емоційного напруження. Короткочасні емоції переважно не є шкідливими, лише тривалі впливи мають суттєве значення для виникнення нервового напруження. Для того, аби уникнути негативних наслідків стресу, слід розвивати стресостійкість, усвідомлювати можливі ситуації виникнення стресу та їх усунення...” [33, с. 90]. Тривала дія стресу призводить і до емоційного вигорання, тому потрібні як профілактика вигорання, так і одночасне формування стресостійкості, самоповаги, емоційно-вольових якостей, позитивності і раціональності мислення, психологічна культура, активна мотивація подолання стресу [24 та ін.]. Потрібні знання щодо

екстремальних ситуацій і діях в них, а також знання щодо поведінки в них, уміння протистояти.

Як свідчить дослідження В. Пліска [20] щодо формування готовності до роботи в екстремальних умовах діючих працівників ОВС, саме стресостійкості й психологічної стійкості їм не вистачає у повсякденній практичній діяльності, коли людина починає стикатися з цими умовами часто: одночасно з декількома щоденно і непередбачувани.

Як сформулював нам в інтерв'ю один із офіцерів міліції, „головне – вчасно переключитися”, інший сказав: „Уся робота міліціонера – в постійних екстремальних умовах, головне – вміти відновлюватися”. Тобто постає питання про протистояння екстремальним умовам на особистісному і психологічному рівнях особистості працівника ОВС при інших рівних умовах підготовки, володіння знаннями, вміннями, впливу цих умов. Психологічна стійкість, за визначенням В. Крайнюка, – це складна якість особистості, в якій об'єднані: відповідальність; стійкість, стабільність (постійність); опірність (резистентність) [12]. Психологічна стійкість виявляється в надійності. Надійність – це „сукупна професійна якість, що є властивістю системи (чи її окремих частин), які визначаються через категорію станів, а стан оцінюється тим, наскільки в даний момент людина чи система управління відповідають вимогам, що до них ставляться” [14, с. 98]. За визначенням В. В. Корнечук [11], професійна надійність – це властивість людини, що характеризує її здатність безвідмовно виконувати діяльність протягом певного терміну часу при заданих умовах; або як здатність зберігати потрібну якість у встановлених умовах протягом заданого часу. Це є важливим для роботи в екстремальних умовах працівника ОВС і визначає його стресостійкість при впливі протягом тривалого часу різних екстремальних умов, зумовлює саморегуляцію свого психічного і фізичного стану.

О. Конопкін розглядає усвідомлену саморегуляцію як „...системно-організований процес внутрішньої психічної активності людини щодо ініціації, побудови, управління, підтримування різними видами і формами довільної активності, безпосередньо прийнятими людиною цілями” [10]. Саморегуляція дозволяє довести до кінця досягнення мети, враховуючи екстремальні умови, тобто виконати профільну задачу в таких умовах на основі наявних знань і вмінь. Саморегуляція може бути у формі самозахисту в екстремальних умовах, який вимагає особливих дій працівника ОВС (ст. 15, Закону України „Про міліцію”), на основі співвіднесення та оцінки небезпеки і ризику в екстремальних умовах, боротьби мотивів, розв'язання особистістю протиріччя для себе між вимогами професії та особистою безпекою, між різними емоціями і почуттями, що знов-таки виводить на перший план підготовки у ВНЗ якості особистості, емоції, волю, а також позитивну мотивацію до роботи у майбутнього працівника ОВС в екстремальних умовах.

Як доводять дослідження, для успішних дій в екстремальних умовах і в структурі готовності працівників ОВС до роботи в таких умовах, в них повинні бути сформовані: тактико-психологічні прийоми забезпечення безпеки під час

затримання правопорушників та взаємодії з об'єктами професійної діяльності; уміння і навички протидії шантажу і провокаціям; уміння і навички безпечної поведінки, спілкування на службі та в побуті; уміння безпечного вирішення конфліктних ситуацій; психологічна готовність до застосування прийомів і заходів фізичного впливу; психологічна готовність до застосування зброї на ураження; уміння і навички психічного саморегулювання та захисту від маніпулятивного і сугестивного впливу [13].

Існуючі й проведені завершені дослідження в галузі підготовки майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах дозволяють через обґрунтування змін у процес і зміст підготовки, що зумовлені вимогами професійної діяльності в таких умовах, уточнити зміст компонентів готовності працівника ОВС до роботи в цих умовах. Формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах може здійснюватися, через:

- створення в процесі навчання умов для автоматичного опрацювання набутих знань у вправах, тренуваннях, тренінгах, тактичних навчаннях [20], що сприяє формуванню швидких і злагоджених дій;

- діагностику індивідуальної і групової безпеки працівників ОВС, корекційну роботу щодо професійної безпеки працівників ОВС на основі комплексної програми [18];

- забезпечення саморегуляції функціонального стану суб'єкта в екстремальних умовах діяльності на основі формування психічної стійкості через застосування спеціальної програми, яка включає в себе: моніторингову діагностику психологічної стійкості керівника органів внутрішніх справ; актуалізацію потреби в саморегуляції психологічної стійкості керівників; профілактику і розвиток психологічної стійкості з використанням психологічних і психофізіологічних методів та технологій; оптимізацію психофізіологічних умов діяльності на робочих місцях; оптимізацію психологічних умов праці за межами робочих місць; оптимізацію соціально-психологічного клімату в колективі [3];

- психокорекційний тренінг, попередження професійного вигорання, застосування інтегративних психотехнологій для реабілітації і профілактики професійної деформації [35], психотехнік на методиках східної філософії й бойових мистецтв [22];

- систему професійного добору до складу спеціальних підрозділів ОВС та дій в екстремальних ситуаціях на основі критерію професійної надійності та прогнозування успішної діяльності, програми з подоланням негативних психічних станів [14];

- розвиток особистості працівника ОВС в напрямку творчого ставлення до себе: доквілля, освоєння прийомів психологічної техніки для регуляції психоемоційних станів, практичні заняття й тренінги для відпрацювання умінь у навички; формування здатності до адаптації, стресостійкості, позитивного соціального оточення тощо [20];

- забезпечення твердого знання і передбачення особливостей (труднощів) виконання професійних завдань [21], натренованості, ознайомлення з психогенними факторами оперативно-службової діяльності, можливим впливом їх на психіку [36], – через спеціальні програми підготовки;
- формування стресостійкості на основі знань про нейтралізацію стресів, планування, роль фізичних вправ, дісти, психотерапії, медитацій тощо [27, с. 319];
- поетапну систему надання психотерапевтичної, психопрофілактичної та психогігієнічної допомоги фахівцям, які вже працюють в екстремальних умовах – на основі програми заходів [25];
- спеціальні навчальні програми до роботи в екстремальних умовах, виховні заходи [М. Силкін];
- інтеграцію напрямків і окремих дисциплін для підготовки до роботи в екстремальних умовах.

У контексті останнього можна навести приклад дослідження Д. Петрова [19], яким: 1) визначено засоби фізичної підготовки, що дозволяють забезпечити психологічну стійкість працівників підрозділів спеціального призначення, необхідну в їх професійній діяльності; 2) встановлено, що комплексне використання службово-прикладних вправ (прискороного пересування, подолання перешкод, рукопашного бою) із засобами імітації застосування сучасної зброї та боєприпасів (вибухові пакети, димові шашки, холості патрони і постріли, засоби оповіщення з фонотеки звукової картини бою, сигнальні та освітлювальні ракети) і засобами, що застосовуються в реальному протиборстві зі злочинцями (стрільба бойовими патронами по мішенях, метання бойових гранат), сприяють формуванню психологічної готовності працівників підрозділів спеціального призначення МВС РФ до екстремальних умов оперативно-службової діяльності; 3) розроблено та обґрунтовано зміст і методичку фізичної підготовки в комплексі з вогневою та спеціально-тактичною підготовкою з організації формування психологічної готовності працівників підрозділів спеціального призначення МВС РФ, що дозволяють ефективно удосконалювати адаптацію до професійної діяльності.

У роботі Р. Хамідулліна [29] охарактеризовано особливості додаткової професійної підготовки діючих співробітників спеціальних підрозділів МВС РФ у цілісній системі неперервної професійної освіти, що відображають специфічний характер виконання службово-бойових завдань в екстремальних умовах; розроблено модель додаткової професійної підготовки співробітників спеціальних підрозділів МВС РФ до виконання службово-бойових завдань в екстремальних умовах, яка містить: принципи, зміст, форми і методи навчання і виховання морально-вольових і психологічних якостей, а також комплексне навчально-методичне забезпечення додаткової професійної підготовки співробітників спеціальних підрозділів МВС РФ в екстремальних умовах; виявлено й апробовано педагогічні умови додаткової професійної підготовки співробітників спеціальних підрозділів МВС РФ; створено комплексне навчально-методичне забезпечення додаткової професійної підготовки

співробітників спеціальних підрозділів до виконання службово бойових завдань в екстремальних умовах; підвищено рівень сформованості морально-вольових і психологічних якостей у процесі додаткової професійної підготовки, що сприяють подоланню екстремальних ситуацій в зоні військових конфліктів; вдосконалено соціально-професійні уміння і навички у процесі додаткової професійної підготовки, що забезпечують успішність виконання службово-бойових завдань в екстремальних умовах.

На основі викладеного можна визначити зміст особистісного та емоційно-вольового компонентів готовності майбутнього працівника ОВС до роботи в екстремальних умовах: 1) емоційно-вольовий компонент складається з: емоційної стійкості (самовладання), адекватного сприйняття себе і ситуації, критичного мислення, вміння не показувати емоційну напруженість (адекватна самооцінка, врівноваженість, витриманість), вміння саморегуляції свого емоційного та фізичного стану, вміння зберігати ясність свідомості та мислення за будь-яких обставин та правильно діяти в різних станах (гнів, горе, радість, пригнічення тощо), керувати своїми почуттями, протистояти емоційному вигоранню, захищатися від маніпуляцій і сугестії, стресостійкість; 2) особистісний компонент складається з: психологічної стійкості, психологічної готовності застосовувати зброю на ураження, готовності до застосування прийомів і заходів фізичного впливу, надійності, активності, самостійності, комунікативності, відповідальності, рішучості, цілеспрямованості, самоповаги, фізичної підготовленості.

Оскільки екстремальні умови роботи працівника ОВС можливі при виконанні всіх його функцій, то й професійні знання і вміння для такої роботи включають: 1) ті, які необхідні для виконання професійних функцій і розв'язання відповідно до них типових задач; 2) ті, які входять до знань і умінь, що забезпечують успіх діяльності працівника ОВС в екстремальних умовах. Перші – це наявний стандарт підготовки. Другі вимагають на обґрунтування визначення свого переліку, оскільки відносяться до тих, які потребують інтеграції наявних знань, умінь під кутом впливу екстремальних умов, робота в яких є над завданням працівника ОВС, випробовуванням його готовності, квінтесенцією підготовки, яка зумовлюється при інших рівних умовах особистісним та емоційно-вольовим компонентом готовності.

Уточнимо склад когнітивного та операційного компонентів готовності майбутнього працівника ОВС з урахуванням викладеного вище та існуючих досліджень щодо формування такої готовності.

Майбутні працівники ОВС, відповідно до стандарту ВНЗ СФ ХНУВС [23], повинні вирішувати як професійні задачі в екстремальних умовах, так і соціально-виробничі та соціально-побутові задачі, які впливають на стан здоров'я і якість роботи міліціонера. Клас задач при виконанні типових завдань діяльності може бути стереотипним, діагностичним та евристичним. Усе це свідчить про важливість саме готовності до роботи в екстремальних умовах, яка включає в себе різні компетентності, передбачає наявність як професійних умінь, так і навичок, виконання в ідеалі дій, спираючись на рівень навичок і постійний розумовий контроль.

Ураховуючи вищевикладене, можна зробити певні висновки:

1. Зміст когнітивного компоненту складають: знання про екстремальні умови роботи, дії в них працівника ОВС, про їх небезпеку і ризик, наслідки своїх дій в таких умовах, способи і техніки опанування своїм психічним та фізичним станом у них, особливості роботи в складі підрозділу в таких умовах, особливості професійної безпеки працівника ОВС, сутність і шляхи профілактики професійного вигорання в роботі, професійної деформації, соціальної адаптації до екстремальних умов, про прогнозування дій в екстремальних умовах і наслідки впливу цих умов на працівників ОВС і людей, середовище; про стресостійкість і шляхи її формування, роль творчості в подоланні екстремальних умов і способи свого творчого розвитку, особливостей і труднощів виконання професійних завдань в екстремальних умовах, про психогенний вплив цих умов на особистість працівника ОВС і його функції; про заходи і прийоми фізичного впливу, маніпуляції, провокації, професійне спілкування в екстремальних умовах.

2. Професійні знання майбутніх працівників ОВС щодо дій в екстремальних умовах, таким чином складаються з: а) загально-професійних знань про роботу працівника ОВС, у тому числі в екстремальних умовах; б) психолого-педагогічних знань щодо попередження і уникнення впливу цих умов, розпізнавання цього впливу і вироблення адекватних, оптимальних для особистості, способів протистояння і боротьби з ними; в) загально-правових знань щодо дій в екстремальних і надзвичайних ситуаціях; г) знань зі спеціальної підготовки щодо самозахисту в екстремальних умовах, протидії цим умовам, дій в нетипових ситуаціях оперативно-службової діяльності.

Отже, така класифікація знань когнітивного компоненту готовності до професійної діяльності в екстремальних умовах відповідає розробленій нами класифікації цих умов і ролі особистісного, мотиваційного та емоційного компонентів готовності в успішній діяльності в таких умовах (через психолого-педагогічну групу знань з проблеми).

3. Операційний компонент складається з: вмінь діяти у змодельованих екстремальних умовах, прогнозувати їх наслідки та наслідки своїх дій в них, вміння саморегуляції, управління своїм психологічним та фізичним станом, забезпечувати свою особисту і професійну безпеку в цих умовах, працювати в складі підрозділу і, відповідно, мати комунікативні вміння в таких умовах, вміти здійснювати профілактику професійних: вигорання, деформації, адаптації до екстремальних умов, вміння розв'язувати професійні завдання на високому рівні, забезпечувати свій особистісний і творчий розвиток, уникати психогенного впливу екстремальних умов, протидіяти шантажу і провокаціям, безпечно вирішувати конфліктні ситуації, застосовувати прийоми і заходи фізичного впливу, зброї на ураження безконфліктного спілкування з різними верствами населення, впливати своїм авторитетом тощо. Ці вміння входять до складу таких компетенцій випускника (відповідно до стандарту підготовки у ВНЗ СФ ХНУВС): соціально-особистісних, загальнонаукових, інструментальних, загально-професійних, спеціалізовано-професійних [23].

Готовність працівника ОВС до роботи в екстремальних умовах характеризується функціональними особливостями активності, доцільності й спрямованості діяльності, ефективності її реалізації, регульованості й стійкості до подразників, а також відновлюваності системи професійно важливих якостей працівника для його подальших дій [39, с. 89].

Таким чином, професійна готовність до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС має складну і динамічну структуру з багатьох компонентів, які відбивають їхні дії в екстремальних умовах. Враховуючи дослідження з структури професійної готовності, сутність і вплив екстремальних умов на особистість працівника ОВС, зміст професійних вимог до знань, вмінь, навичок майбутніх працівників ОВС, специфіку професійної діяльності міліції, види готовності, можна визначити структуру професійної готовності майбутніх працівників ОВС таким чином:

1. Мотиваційний компонент (наявність позитивного ставлення до обраної професії, розуміння й усвідомлення суспільного значення і важливості завдань, згоди на професію, свідомого прагнення до добросовісного виконання службового обов'язку, потреби в подоланні труднощів і наполегливості в досягненні мети, вияв інтересу до виконання службових завдань в екстремальних умовах).

2. Ціннісно-орієнтаційний компонент (етика професійної діяльності).

3. Емоційно-вольовий компонент (адекватна самооцінка, стресостійкість, врівноваженість, самовладнання).

4. Змістовий (когнітивний) компонент (загально-професійні знання, психолого-педагогічні знання, загально-правові знання, знання зі спеціальної підготовки).

5. Операційний компонент (соціально-особистісні вміння, загальнонаукові вміння, загально-професійні вміння, спеціалізовано-професійні вміння, інструментальні вміння).

6. Оцінний компонент (рефлексія, самоконтроль).

7. Особистісний компонент (психологічна стійкість, надійність, активність, самостійність, відповідальність, рішучість, цілеспрямованість, фізична підготовленість).

Узагальнимо викладене щодо названих компонентів готовності в таблиці 1.6.1.

Виходячи з цього, можемо сформулювати основне протиріччя навчального процесу для майбутніх працівників ОВС, яке повинно бути основою для формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах: це протиріччя між наявним досвідом, якостями особистості, знаннями, вміннями поведінки особистості в екстремальній ситуації та необхідними – тими, яких поки що немає, – знаннями, якостями, досвідом вмінь та навичок поведінки міліціонера в екстремальних умовах.

Тобто весь процес формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС повинен бути професійно спрямованим – як у меті, завданнях, змісті, так і в формах і методах підготовки, враховувати вікові та індивідуальні особливості студентів.

Зміст компонентів професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах

№	Компонент	Зміст компоненту
1.	Мотиваційний	– професійні мотиви; – позитивне ставлення до професії; – потреба в подоланні труднощів.
2.	Ціннісно-орієнтаційний	– етика професійної діяльності.
3.	Когнітивний	– загально-професійні знання; – психолого-педагогічні знання; – загально-правові знання; – знання зі спеціальної підготовки.
4.	Операційний	– соціально-особистісні вміння; – загальнонаукові вміння; – загально-професійні вміння; – спеціалізовано-професійні вміння; – інструментальні вміння.
5.	Оцінний	– рефлексія та самоконтроль.
6.	Емоційно-вольовий	– якості й властивості особистості, які забезпечують ефективні дії в екстремальних умовах (стресостійкість, адекватна самооцінка, самовладання, врівноваженість).
7.	Особистісний	– психологічна готовність до дій в екстремальних умовах; – психологічна стійкість; – фізична підготовленість; – якості особистості, які визначають ефективні дії в екстремальних умовах (надійність, креативність, активність, самостійність, відповідальність, рішучість, цілеспрямованість).

До того ж формування такої готовності повинно здійснюватися з урахуванням індивідуальних особливостей, через диференціацію і професіоналізацію процесу підготовки, на основі принципів доступності й науковості, міцності, системності й систематичності, зв'язку з життям і практикою. Крім цього, повинні бути заплановані заходи в підготовці у ВНЗ МВС України, як щодо підвищення чи збереження можливостей працівників ОВС діяти в екстремальних ситуаціях, так і щодо готовності діяти в ситуації зростаючих вимог, збереження позитивної мотивації до роботи, професійної усталеності, стресостійкості тощо.

Формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС повинно здійснюватися через: навчальний процес, виховну роботу; теорію і практику; окремі дисципліни і доповнення в існуючій підготовці; враховуючи педагогічні умови її формування.

Висновки до I розділу

1. Під екстремальними умовами роботи правоохоронця ми розуміємо такі умови його праці, що знаходяться на межі або перевищують резервний потенціал організму, в яких один або декілька факторів мають екстремальні, тобто гранично можливі постійні значення. Їх особливістю є відхилення від норм здійснення професійної діяльності; наявність небезпечних факторів, які загрожують стану здоров'я, життю людини і перевищують резервний потенціал її організму; динамічна неузгодженість, яка зумовлює необхідність перебудови систем гомеостатичного реагування; мобілізація організму, стресу, зниження регуляції діяльності. Важливою особливістю екстремальних умов роботи працівника ОВС є те, що їхній вплив викликає у людини яскраво виражені емоційні реакції, які впливають на перебіг усіх психічних процесів і результативність діяльності, викликають адаптацію, мобілізацію стану людини, фрустрацію та їх наслідки, які впливають на особистість працівника ОВС та якість його роботи.

2. Нами запропонована власна класифікація екстремальних умов роботи працівника ОВС, яка включає такі умови: 1) загальні умови, які пов'язані з ризиком самої правоохоронної діяльності для людини унаслідок напруженості, ненормованості та інших загальних ризиків; 2) спеціальні умови, які пов'язані з: а) професійною діяльністю в надзвичайних ситуаціях (в умовах стихійного лиха, аварії, в складних умовах техногенного, природного, соціального і воєнного характеру); б) певним напрямком діяльності правоохоронця (нетипові ситуації в оперативно-службовій діяльності, забезпеченні громадської безпеки, проведення спецоперації, підготовки чи вчинення теракту).

3. Визначено, що правовий статус працівника ОВС в екстремальних умовах визначається документами про державну службу і працівника міліції, його особливими правами та обов'язками в екстремальних умовах, він вимагає вдосконалення та розвитку в нормативно-правовому, соціально-економічному аспекті та аспекті професійної етики.

4. Виявлено, що екстремальні умови здійснюють вплив на особистість працівника ОВС (психологічний, фізичний, емоційний, когнітивний, поведінковий), на якість його роботи, ефективність виконання професійних функцій. Установлено, що успішно протидіяти ним може сформована ще в стінах ВНЗ МВС України професійна готовність майбутнього працівника ОВС до роботи в таких умовах,

5. Проблема формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах є актуальною з огляду на потреби практики, вимоги сьогодення до роботи міліції, недостатню розробленість в теорії професійної педагогіки, цінність життя і здоров'я людини. Проведений нами огляд педагогічних досліджень з цієї проблеми засвідчив наявність окремих розробок в галузі особливостей професійної діяльності працівника ОВС в екстремальних умовах, професійної підготовки до такої роботи, формування професійної готовності до неї. Виявлено, що існуючі дослідження стосується окремих аспектів формування професійної готовності майбутнього

працівника ОВС до роботи в екстремальних умовах (окремих компонентів цієї готовності, організації процесу її формування, правових засад для її формування і вияву, педагогічних умов її формування у ВНЗ МВС України і системі відомчої післядипломної освіти). Доведено необхідність формування цієї готовності у порівнянні з компетенціями майбутнього працівника ОВС, визначено, що при інших рівних умовах професійної підготовки визначальним фактором адекватності дій в екстремальних умовах є емоційно-вольовий, мотиваційний, особистісний компоненти готовності майбутнього працівника ОВС до роботи в екстремальних умовах. Під професійною готовністю майбутнього працівника ОВС до роботи в екстремальних умовах розуміємо складну, інтегративну якість особистості, яка забезпечує високу якість виконання професійних завдань і особисту безпеку працівника ОВС, і складається з мотиваційного, ціннісно-орієнтаційного, емоційно-вольового, змістового (когнітивного), операційного, оцінного, особистого компонентів, які відбивають професійні дії працівника ОВС в екстремальних умовах, забезпечують протистояння цим умовам. Професійна готовність майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах є наслідком професійної підготовки, яка б урахувала особливості такої роботи, функцій правоохоронця в екстремальних умовах, визначала б ці умови, їх вплив на готовність працівника ОВС до роботи в них, формувала б таку готовність ще у стінах вищого навчального закладу на наукових підходах професійної педагогіки. Така підготовка повинна здійснюватися на основі професіоналізації та індивідуалізації, диференціації навчання в усіх ланках і формах навчально-виховного процесу, в його змісті. Професійна готовність включає в себе компетенції, ширша за них завдяки особистісному, емоційно-вольовому, мотиваційному компонентам.

6. Структура професійної готовності майбутнього працівника ОВС до роботи в екстремальних умовах складається з мотиваційного, ціннісно-орієнтаційного, змістового (когнітивного), операційного, оцінного, емоційно-вольового, особистісного компонентів. Зміст мотиваційного компоненту складають професійні мотиви; позитивне ставлення до професії; потреба в подоланні труднощів; ціннісно-орієнтаційного: етика професійної діяльності; змістового: загальнопрофесійні знання; психолого-педагогічні знання; загально-правові знання; знання зі спеціальної підготовки; операційного: соціально-особистісні вміння; загальнонаукові вміння; загально-професійні вміння; спеціалізовано-професійні вміння; інструментальні вміння; оцінного: рефлексія та самоконтроль; емоційно-вольового: якості і властивості особистості, які забезпечують ефективні дії в екстремальних умовах – стресостійкість, адекватна самооцінка, самовладання, врівноваженість; особистісного: психологічна готовність до дій в екстремальних умовах; психологічна стійкість; фізична підготовленість; якості особистості, які визначають ефективні дії в екстремальних умовах – надійність, креативність, активність, самостійність, відповідальність, рішучість, цілеспрямованість.

РОЗДІЛ II. ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО РОБОТИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ У МАЙБУТНІХ ПРАЦІВНИКІВ ОВС УКРАЇНИ

2.1. Стан сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС України

Перш ніж пропонувати зміни в підготовці у ВНЗ майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах, слід з'ясувати, як саме формують цю готовність в існуючій системі підготовки та в якому стані сформованості вона є на виході з ВНЗ у випускників. З цією метою у даному параграфі нами буде визначено і проаналізовано:

1. Статистику по роботі в екстремальних умовах працівників ОВС.
2. Можливості стандартів та навчальних планів ВНЗ МВС України щодо формування такої готовності.
3. Критерії, показники, рівні сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах.
4. Методи діагностики професійної готовності.
5. Стан сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС.

Саме ці питання складатимуть зміст даного параграфу, висновки з якого, на нашу думку, впливатимуть на розробку та експериментальну перевірку педагогічних умов формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС.

Сьогодні у міліції кількість працівників становить 182 тисячі атестованого складу. Таким чином, на 100 тисяч населення України приходить 393 працівника міліції. За статистикою в деяких зарубіжних країнах чисельність працівників поліції, яка припадає на 100 осіб населення, складає: в Росії – 1117, в Ізраїлі – 420, в Угорщині – 399, у Польщі – 322, в Німеччині – 321. Отже, кількість працівників міліції в Україні сьогодні вже практично зрівнялася з кількістю поліцейських у країнах розвитої демократії, що цілком достатньо для виконання функцій [13]. У КНР правоохоронців 0,21% від загальної кількості населення цієї країни [7], а у Шотландії – 17 тисяч 350 „людей у погонах” та приблизно 8 тисяч осіб вільного найму при населенні в 5,2 млн. осіб [21, с. 98–99.]. Таким чином, кількість працівників ОВС України, які стикаються з екстремальними умовами, є значною, що, з одного боку, зумовлює „реформування системи МВС України і скорочення її штатів” [20], а з іншого боку – вимагає інтенсифікації діяльності працівників ОВС, тобто збільшення екстремальних умов роботи на одного правоохоронця. Оскільки статистика МВС України з проблеми є закритою і не дає загальної кількості екстремальних умов на душу міліціонера, нам важко оцінити готовність працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах, але певні цифри нам вдалося знайти у відкритих джерелах. В 2009 році в органах і підрозділах системи МВС України при виконанні службових обов'язків загинуло 155 працівників ОВС. Загальна кількість травмованих в органах і підрозділах

системи МВС України у 2009 році складає 4014 осіб (в 2008 р. – 3642), із них 287 – при обставинах, пов'язаних з охороною громадського порядку і боротьби зі злочинністю (у 2008 р. – 350), 536 – під час виконання службових обов'язків (у 2008 році – 799), 3191 – при обставинах, не пов'язаних з виконанням службових обов'язків (у побуті, у 2008 р. – 2493). Особливу тривогу викликають випадки загибелі людей. За 2008 рік в органах і підрозділах системи МВС України загинуло 154 працівники (за 12 місяців 2008 року – 171), з них 12 – при обставинах, пов'язаних з охороною громадського порядку і боротьби зі злочинністю (в 2008 р. – 8), 20 – під час виконання службових обов'язків (у 2008 р. – 24), 122 – за обставин, не пов'язаних з виконанням службових обов'язків (у 2008 р. – 139) [13]. Дослідження, проведене в США Національним наглядом поліції (NSOPS) показали, що працівниками поліції було здійснено 141 самогубств в 2008 і 143 в 2009 році, що значно вище за загальний рівень самогубств у Сполучених Штатах – 11,3 смертей на 100 тисяч осіб [29; 30; 31]. Це свідчить про вплив умов роботи на життя та психіку людей.

Так, як доводить у своєму дослідженні щодо травматизму працівників ОВС Л. Криворучко [11], найбільш небезпечні наслідки у надзвичайних подіях під час несення служби спостерігаються серед особового складу в органах та підрозділах ОВС у віковій категорії від 30 до 40 років; менший ризик втрати працездатності у віковій категорії від 25 до 29 років. Автор пояснює це з точки зору професійної підготовки таким чином: працівники міліції віком 30-40 років у своїй професійній діяльності покладаються на свій попередній досвід, тому і перебувають в групі ризику як більш досвідчена категорія співробітників ОВС. Між тим, молоді правоохоронці більш сумлінно відносяться до теоретичних та практичних занять з професійної підготовки, вони обмежені у діях, постійно навчаються у досвідчених фахівців, виявляють самостійність та активність щодо підвищення професійного рівня, тому травматизм у цій категорії є меншим. Л. Криворучко зазначає, що небезпека для працівників міліції віком старше 40 років не суттєва, це фахівці, які займають керівні посади, тому рівень травмування в даній категорії значно менший. Для нашого дослідження цей висновок є важливим, як для розуміння показників готовності випускників ВНЗ МВС України, так і для з'ясування недоліків у формуванні професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС: відсутність у роботі швидкого реагування, переключення, креативності (оскільки творчість можлива лише на основі репродукції за Б. Коротяєвим [10], а репродукції, досвіду ще замало). У той же час позитивним є відсутність у вчорашніх випускників адаптації до небезпеки, самовпевненості й необережності [11]. Таким чином, випускники ВНЗ МВС України демонструють сформованість професійних умінь на рівні свідомого конструювання алгоритму в кожній конкретній ситуації зі зверненням по допомогу і пораду до досвідчених фахівців, що говорить про відсутність автоматизму в діях, середній рівень сформованості вмінь, а це другий з трьох рівнів сформованості умінь за стандартом підготовки у ВНЗ МВС України (м. Суми), який відповідає і можливий на практиці, якщо знання сформовані на

понятійно-аналітичному (середньому) та продуктивно-синтетичному (високому) рівнях [19]. Тобто студентам треба відпрацьовувати швидкість, реакцію, креативність, автоматизм.

За даними соціологічних досліджень, проведених у 2005 році в ХНУВС, працівники слідчих підрозділів в 50% службових ситуацій знаходяться в екстремальних умовах, працівники міліції громадської безпеки – в 52%, працівники кримінальної міліції – у 60%, працівники спецпідрозділів МВС України – у 64% [3, с. 177–179]. Тобто більше половини роботи працівників ОВС відбувається в екстремальних умовах при їх незапланованості, раптовості й необмеженості у часі.

Як пише Ю. Хілько [24], у 73% випадків міліціонерами доводиться вести стрільбу в умовах обмеженої видимості, коли прицільна стрільба є ускладненою або неможливою. Це вимагає оцінки ризику і забезпечення безпеки як громадян, так і самих міліціонерів. Слід відзначити, що якщо в мирному житті працівники ОВС зустрічаються в роботі з окремими екстремальними умовами, то при проведенні АТО в 2014 році на сході України, в якій задіяні солдати внутрішніх військ МВС України, працівники ОВС та СБУ з різних областей України, зустрічаються відразу з поєднанням декількох екстремальних умов протягом тривалого часу, що збільшує ризик для їх життя і здоров'я і вимагає особливої уваги до підтримання їхньої готовності до роботи в таких умовах. Як свідчить проведене нами усне опитування 14 працівників ОВС з м. Суми, які перебували в 2014 році в зоні АТО, вони стикалися відразу з п'ятьма – шістьма екстремальними умовами при несенні служби в бойових умовах. При цьому кожна з них була максимально насиченою. Працівники ОВС стикалися, таким чином, з інтенсифікацією професійної діяльності в екстремальних умовах, коли треба було одночасно і швидко розв'язувати професійні задачі в бойовій обстановці з екстремальними умовами, що вимагало іншого планування роботи, комбінування алгоритмів дій щодо кожної умови, координації дій, особливої мотивації до виконання завдань. Тобто постійно підвищуються вимоги до готовності працівників ОВС діяти в екстремальних умовах.

Слід відзначити, що захист від професійного ризику працівників ОВС при виконанні ними службових обов'язків може здійснюватися через систему державного страхування: працівники ОВС обов'язково є суб'єктами особистого обов'язкового державного страхування [4, с. 444]. Передбачені й інші гарантії особистої безпеки та безпеки рідних та дітей [5, с. 445]. Водночас особистий фактор захисту від професійного ризику і небезпеки завжди є ключовим в будь-якій діяльності. Як зазначає А. Когунь [9, с. 453], екстремальні умови праці породжуються ще й незадовільним освітленням робочих приміщень, їх малими розмірами, нестачею повітря, відсутністю ремонту, низькою зарплатою (78% опитаних нею міліціонерів говорять, що вони перебувають на межі бідності), ризиком зараження інфекційними захворюваннями, у тому числі на туберкульоз. Так, у 2007 році під час виконання службових обов'язків на туберкульоз захворіли 132 особи [9, с. 453].

О. Милостивий наводить дані проведеного ним анкетування 493 працівників ОВС у різних регіонах України про умови їхньої праці: часто робочий день працівника ОВС триває 10-12 годин та більше, компенсації за роботу в святкові та вихідні дні отримують від 10 до 30% опитаних в різних регіонах осіб; забезпеченість спецтехнікою, речовим майном, канцприладдям складає 10–12%; отримують задоволення від роботи 40–75% опитаних, що віддзеркалюється на їх самоповазі; матеріальне становище сім'ї є проблемою для 40% працівників ОВС. При цьому прав і свобод міліціонерів дотримуються лише 50% їхніх керівників; ще 30% – частково дотримуються. Спокійно сприймають таку ситуацію 25% працівників ОВС, 30% вживає дієвих заходів для самозахисту [12, с. 460–461]. При цьому один дільничний інспектор міліції працює на 10 тисяч осіб замість 2,5-3 тисяч за нормативними документами [12, с. 462].

Проведений Т. Денисовою та А. Градецьким аналіз характеристик і справ міліціонерів, які були засуджені за скоєння злочинів при виконанні службових обов'язків, дозволив визначити такі чинники, що зумовлюють ці злочини: „слабкий кадровий підбір і навчання співробітників; часткова корумпованість правоохоронних органів; погіршення матеріального становища співробітників ОВС, неадекватність розміру грошового утримання інтенсивності фізичних, психічних і часових навантажень; деформація ціннісних орієнтирів; низька дисципліна та послаблення контролю з боку керівних і контролюючих органів” [5, с. 451]. Як показує їх дослідження, більшість злочинів учиняють представники патрульно-постової служби – 20,4%, оперативні уповноважені підрозділів кримінальної міліції – 18,5%, дільничні інспектори міліції – 13,2%; при цьому 47% з них – з категорії рядового і молодшого начальницького складу, 45% – зі стажем служби до 3 років, повну і неповну вищу освіту здобули лише 24% колишніх співробітників, які вчинили злочин.

Щодо необхідності спеціальної підготовки працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах. Як пише В. Юсупов [26], „найбільш розповсюдженим видом професійної освіти працівників ОВС є заняття в системі службової підготовки і короткострокові курси підвищення кваліфікації. Однак майже половина опитаних нами співробітників за час служби ніколи не були на курсах підвищення кваліфікації. При цьому майже половина респондентів (47,6%) відчуває потребу в підвищенні своєї кваліфікації, а близько третини – в професійній перепідготовці (29,4%). Тільки 24,5% опитаних мають юридичну освіту, що, на їх думку, суттєво обмежує виконання професійних функцій, знижує якість служби” [26]. Ці дані свідчать про: а) необхідність професіоналізації міліціонерів через навчання; б) наявність значної мотивації до такого навчання через нестаток професійних знань та умінь у працівників ОВС; в) наявність недоліків і прогалин у підготовці у ВНЗ МВС України щодо реальних професійних задач та умов праці; г) те, що тільки ¼ діючих міліціонерів має фахову освіту і знання, вміння з особистої і професійної безпеки. Це загрожує адаптацією міліціонерів до екстремальних умов праці, підвищенням травматизму і нещасних випадків в умовах професійного

оточення, яке не є знайомим з безпеки, і таким чином загрожує життю, здоров'ю і якості роботи інших працівників ОВС. Як зазначають В. Шамрай та Д. Черній [25, с. 161], працівники ОВС мають право на належні умови праці, які забезпечують безпечно виконання службових обов'язків, та зобов'язані проходити службу там, де це викликано інтересами служби.

На основі викладеного можна сказати, що екстремальні умови в роботі працівників ОВС таки дійсно складаються як із загальних екстремальних умов роботи, її важкості в суспільстві, так і з тих, які враховують особливості роботи в різних підрозділах, умовах, де на них накладається ще й тиск з боку незадовільних умов служби і значна незацікавленість керівників у дотриманні прав і свобод міліціонера, які визначені в гарантіях держави, що призводить до загибелі, травматизму, хвороб, злочинів працівників ОВС тощо. Таким чином, екстремальні умови праці негативно позначаються як на особистості й житті працівника ОВС, так і на якості його роботи, аж до використання службового положення в злочинних цілях. При цьому, чим вища освіта і старший вік, тим менше злочинів. Але при більшому стажі є більша адаптація до екстремальних умов праці. А наявність юридичної освіти для роботи в ОВС позитивно впливає на подолання екстремальних умов праці, що говорить про її високу якість в цілому.

Перспективними напрямками підготовки майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах у ВНЗ МВС України є: профілактика втрати професійних цінностей, формування позитивної мотивації до роботи, здорового способу життя, зміцнення здоров'я і стимулювання до самовиховання, у тому числі фізичного самовиховання для фізичної підготовленості до екстремальних умов, формування емоційної стійкості, самоповаги, стресостійкості, психолого-педагогічних і спеціальних знань і вмінь роботи в екстремальних умовах, комунікативних умінь, критичного і нестандартного мислення, стимулювання до самовиховання тощо.

Перейдемо до аналізу існуючої системи підготовки майбутніх працівників ОВС у ВНЗ МВС України для виявлення її проблем і недоліків, можливостей для формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС.

Навчальний процес у ВНЗ системи МВС України – це система організаційних і дидактичних заходів, спрямованих на реалізацію змісту освіти на певному освітньому або кваліфікаційному рівні відповідно до державних стандартів освіти. У деяких питаннях організації професійної підготовки, особливо, якщо це стосується тактики дій в екстремальних умовах, він забезпечується нормативною базою, підготовленою МВС України [1]. У стандарті підготовки майбутніх працівників ОВС (СФ ХНУВС) не передбачено окремо вимоги до професійної готовності до роботи в екстремальних умовах, подано загальні вимоги до випускника. У стандарті визначено перелік професійних функцій, відповідних їм типових задач діяльності, зміст умінь, які дозволяють їх виконувати, а також перелік вимог до абітурієнтів і протипоказань для професійної діяльності. Але протидію впливу екстремальних умов на професійну готовність майбутнього працівника ОВС до

роботи окремо не виділено, як і окремої навчальної дисципліни, яка готує до них, немає. Психологічна стійкість, стресостійкість у типових професійних задачах не виписана. Є задача організації дотримання особистої безпеки у професійній діяльності. Але всі ці вміння мало стосуються психологічної стійкості, більш спрямовані на надійність, у той час як інші складові психологічної стійкості, стресостійкості не є предметом підготовки у ВНЗ. У стандарті сказано про зміст надійності, але не про форми і методи, які її забезпечують. У стандарті також говориться про таку типову задачу, як забезпечення випускником необхідного рівня своєї індивідуальної безпеки у разі виникнення типових небезпечних ситуацій. Якщо типові небезпечні ситуації, ризик у професійній діяльності міліціонера визначено, то вплив екстремальних умов, які можуть включати кілька небезпечних типових ситуацій, нетипові ситуації в стандарті, не є предметом навчання у ВНЗ МВС України. Нетипові ситуації оперативно-службової діяльності, як відзначає С. Яворський [27], також не були предметом окремої дисципліни. Проведений нами аналіз робочих планів навчальних дисциплін, які забезпечують особисту і професійну безпеку майбутнього працівника ОВС, також не виявив модулів, які спрямовані на формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах, а також навіть повного переліку цих умов або їх можливого поєднання, що, по суті, унеможлиблює вироблення алгоритму дій на їх вплив, навичок їх автоматичного застосування. Знов-таки, акцент у змісті підготовки робиться на окремі умови, розпорошені по різних дисциплінах, свідомому застосуванню знань, (що вимагає часу в умовах його нестачі – в реальних умовах). Особистісний та емоційно-вольовий компоненти не представлені в навчальних дисциплінах, а етичний (орієнтаційний) є результатом вивчення юридичної деонтології на першому курсі без урахування екстремальних умов або їх поєднання в роботі майбутнього працівника ОВС. Водночас права людини і її життя є найбільшою цінністю в суспільстві і особливо важливі в екстремальних умовах праці міліціонера, тому до цих питань треба звертатися вже з першого курсу в теорії і практиці. Виникає питання про формування особистості майбутнього працівника ОВС в позааудиторній роботі, професійне виховання, соціально-педагогічну та психологічну роботу з курсантами і студентами у ВНЗ МВС України.

Слід зазначити, що серед класів задач професійної діяльності, які визначені в ОКХ (стереотипні, діагностичні, евристичні), більшість належить стандартним, потім йдуть діагностичні та евристичні. З одного боку, евристичні задачі потребують великого масиву оперативної та раніше засвоєної інформації, тому таких задач мало, з іншого – вони не стосуються сукупності екстремальних умов, відпрацьовують уміння, а не навички, не стосуються особистості, її мотивації, волі, емоцій. ОКХ вимагає від студентів сформованості доброзичливості, спостережливості, відповідальності, цілеспрямованості, порядності, комунікативних умінь, добре розвинутої пам'яті, уваги, мислення, стійкості емоційно-вольової сфери [19, с. 17]. Оскільки екстремальні умови ставлять особливі вимоги до вияву емоцій, волі, особистості майбутнього фахівця, зумовлюють ефективність його дій, його

особисту безпеку, то ми з'ясовували, які саме якості й властивості особистості є ключовими для формування ще у ВНЗ професійної готовності до роботи в таких умовах. Нами було проведено опитування 112 студентів СФ ХНУВС, самого ХНУВС щодо необхідності в екстремальних ситуаціях особистісних якостей, властивостей.

Більшість студентів зазначили: необхідні особистісні якості (надійність, стійкість, психологічна стійкість, врівноваженість тощо) – 74,5% опитуваних, розвинені практичні вміння і навички професійної діяльності – 71,4% опитуваних, активно-позитивне емоційне ставлення до професійної діяльності – 61,5% опитуваних. Ці дані підтверджує і дослідження В. Пліска, за яким стресостійкість, психологічна стійкість є основою застосування професійних знань і вмінь в екстремальних умовах [16], вони визначають дії працівника ОВС, їх об'єктивний вибір і свідому побудову алгоритму дій. Оскільки фізична підготовленість, психологічна та емоційна стійкість, стресостійкість, саморегуляція визначають дії правоохоронця в екстремальних умовах, необхідно вдосконалити зміст підготовки саме в цих аспектах, а також в аспекті знань і вмінь роботи в екстремальних умовах.

Для підкріплення висновку про те, що професійну готовність до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС треба формувати ще в стінах ВНЗ, де вони здобувають професійну освіту, нами було проведено вивчення стану сформованості такої професійної готовності у студентів 4 курсу ВНЗ МВС України (кінець бакалаврської підготовки). Для такого вивчення нам потрібно було визначити критерії і показники сформованості цієї готовності.

Критерієм вважається ознака, на підставі якої проводиться оцінка, визначення або класифікація будь-якого явища, процесу, діяльності [17, с. 404]. Критерії сформованості професійної готовності повинні відбивати її зміст у показниках і рівнях сформованості. Враховуючи компоненти професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС, нами було виділено такі критерії сформованості такої готовності: когнітивний; операційний; мотиваційний; особистісний; емоційно-вольовий (Додаток Ж). Це узгоджується з існуючими дослідженнями. Так, науковці в педагогічних дослідженнях щодо критеріїв виділяють когнітивний, мотиваційний, ціннісно-вольовий, типологічний, регулятивний, змістовно-операційний, комунікативний, оціночний, рефлексивний [11; 22; 28 та ін.]. Відбір показників критеріїв нами здійснювався з урахуванням попередніх висновків про роль емоцій, волі, особистості щодо подолання впливу екстремальних умов, змісту професійної готовності до них, результатів опитувань студентів випускних курсів. З цією метою – уточнення показників – нами було проведено інтерв'ювання та анкетування студентів 4 курсу СФ ХНУВС щодо спеціальних вмінь, професійно важливих якостей та емоційних станів в екстремальних умовах. Ми визначали розуміння ними професійної готовності до роботи в екстремальних умовах, знання сутності екстремальних умов та їх вплив на якість роботи і життя та здоров'я працівників ОВС.

Проведене анкетування серед студентів 4 курсу (60 осіб) Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ з метою виявлення

рівня проінформованості студентів про особливості майбутньої професійної діяльності, в результаті якого отримані такі результати. Загальний розподіл відповідей респондентів на запитання: „Що вплинуло на Ваше рішення щодо вступу на навчання до вищого навчального закладу МВС України?” (сума відповідей становить більше 100%, оскільки респонденти могли обрати 2 і більше варіантів відповідей) (таблиця 2.1.1). Як видно, основним мотивом вибору професії працівника ОВС є самостійний вибір – 64,3%. Але цей вибір треба укріплювати, формуючи позитивне ставлення до професії та професійні мотиви. Тому мотиваційний критерій професійної готовності майбутнього працівника ОВС до роботи в екстремальних умовах включає такі показники, як професійні мотиви, ставлення до роботи в екстремальних умовах. При цьому нами було визначено три рівні сформованості цього критерію: високий, середній, низький, які характеризуються стійкістю професійних мотивів та ступенем позитивного ставлення до роботи в екстремальних умовах.

Таблиця 2.1.1

Мотиви вступу до вищих навчальних закладів МВС України

Мотиви вибору професії	%
Сімейні традиції	14,3%
Поради рідних, знайомих	28,6%
Примус батьків, родичів	–
Самостійний вибір професії	64,3%
Повага до представників ОВС і прагнення стати одним із них	21,5%
Бажання боротися зі злочинністю, захищати людей від криміналітету	14,3%
Патріотизм та розвинене почуття справедливості	14,3%
Можливість безкоштовно отримати юридичну освіту	21,5%
Можливість не проходити строкову службу в Збройних силах	–
Прагнення отримувати гарантоване соціальне забезпечення	7,1%
Прагнення отримувати гарантоване грошове утримання	7,1%
Прагнення отримати житло	–
Бажання отримати владні повноваження	–
Потяг до яскравих вражень, „романтика” професії	15,6%
Відсутність можливості влаштуватися на кращу роботу	7,1%

Для виявлення стану сформованості за особистісним критерієм професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС треба було визначитися з показниками цього критерію, які б враховували найбільш значущі характеристики, якості. Для цього ми використали метод ранжування. Ми спирались на характеристику основних типів професійної мотивації працівників ОВС, які виділяє В. Васильєв [2]: адекватний, ситуаційний тип, який пов’язаний з романтичною привабливістю професії, конформістський, компенсаційний, кримінальний типи професійної мотивації.

Аналіз результатів анкетування відповідей студентів на питання щодо ранжування якостей професійно важливих якостей для працівника ОВС

показав, що найзначущіми якостями студенти вважають такі (вказана середня тенденція в порядку їхнього вибору відносно до першого вибору):

- вірність міліцейському обов'язку – 53,2% опитуваних;
- дисциплінованість (виконує загальноприйняті правила, дотримується порядку) – 56,3%;
- цілеспрямованість, наполегливість (наполегливий у досягненні мети), рішучість (здатний прийняти і здійснити своє рішення), впевненість у собі – 49,4%;
- відповідальність (високо розвинене почуття обов'язку) – 49,1%;
- толерантність (терпиме ставлення до світогляду інших людей) – 48,6%;
- сумлінність, старанність – 46,5%;
- має почуття власної гідності та честі – 46,5%;
- принциповість (дотримується твердих принципів) – 41,8%;
- самовладання (здатний володіти собою, витримка, стриманість), врівноваженість, стресостійкість – 37,7%;
- справедливість, чесність, порядність (здатний діяти неупереджено, правильно, не здатний до аморальних вчинків) – 37,4%;
- вихованість (ввічливий, делікатний, чуйний, тактовний щодо людей) – 33,5%;
- самовідданість (працює з повною віддачею сил, знань) – 27,2%;
- безкорисливість (не має власної вигоди) – 21,4%;
- гуманність (ставлення до людини як до найвищої цінності, повага її прав і свобод) – 20,6%;
- щирість, відвертість, відкритість, правдивість – 16,9%.

Як видно, найбільш значущими якостями для працівника ОВС студенти вважають дисциплінованість, вірність міліцейському обов'язку, відповідальність, впевненість у собі, цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, толерантність, почуття власної гідності та честі, сумлінність, старанність, оптимістичність, життєрадісність, принциповість. Такі якості, як самовладання, урівноваженість, стресостійкість, справедливість, чесність, порядність, вихованість займають середню позицію. І найменш значущими якостями є самовідданість, безкорисливість, відвертість, відкритість, гуманність, щирість, правдивість. Негативні якості розташувалися за рейтингом значущості таким чином: не має почуття власної гідності, недисциплінований, цинічний, грубий, боязкий, безвільний, нешанобливий, безвідповідальний, егоїстичний, некритичний до себе, низький самоконтроль, імпульсивний, вибуховий, ледачий, байдужий, бездушний, агресивний, жадібний, холодний, черствий, брехливий, поблажливий до себе, не прагне до самовдосконалення, несхильний дотримуватися загальноприйнятих норм і правил.

Ці дані певною мірою збігаються з теоретичними висновками про необхідність в екстремальних умовах особливих якостей, рис, властивостей майбутніх працівників ОВС. Однак вони не враховують, на наш погляд, впливу екстремальних умов, які вимагають перш за все емоційно-вольових якостей, фізичної підготовленості, надійності та стресостійкості. Студенти цього не

розуміють, бо низький самоконтроль, імпульсивність, вибуховість, поблажливість до себе стоїть у кінці списку негативних якостей як найменш важливі, по суті, для роботи в екстремальних умовах, що негативно характеризує їх реальний стан професійної готовності до роботи в екстремальних умовах за емоційно-вольовим та особистісним критеріями.

Теоретичні висновки щодо необхідних якостей для роботи в екстремальних умовах підтвердило інтерв'ювання нами 14 працівників ОВС, які перебували в зоні АТО. Так, на питання: „Які професійно важливі якості Вам прийшлося використовувати під час перебування в зоні АТО? ” від працівників ОВС, ми отримали таку відповідь: адаптованість, надійність, психологічна стійкість, стресостійкість, комунікативні здібності спілкування з різними верствами населення, врівноваженість, саморегуляція, самооцінка, витриманість, самостійність, відповідальність, активність й ініціативність, цілеспрямованість, рішучість, самовладання, способи і прийоми подолання психологічних станів тощо. Враховуючи сказане, до показників особистісного критерію відносимо психологічну стійкість і надійність, рівнями сформованості яких є також високий, середній, низький, що характеризуються повною, частковою і недостатньою сформованістю цих якостей. Діагностику показників сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах за особистісним критерієм здійснювали за індивідуальних бесід, анкетування за методикою анкети В. Рибникова „Прогноз-2”.

За даними індивідуальних бесід, анкетування курсантів отримано такі результати (табл. 2.1.2).

Таблиця 2.1.2

Результати рівня сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах за особистісним критерієм у % (попередньо-діагностувальний експеримент)

Показники особистісного критерію	Рівні сформованості	Студенти 4 курсу (60 осіб)	
		ос.	%
Психологічна стійкість	В	21	35,0
	С	25	41,6
	Н	14	23,3
Надійність	В	9	15,0
	С	22	36,7
	Н	29	48,3

Рівень сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у студентів 4 курсу за особистісним критерієм „психологічна стійкість” на низькому рівні – 23,3%, на середньому рівні – 41,6%, на високому рівні – 35,0%. Отже, показники психологічної стійкості у студентів знаходяться здебільшого на низькому рівні (23,3%) сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах за особистісним критерієм.

Рівень сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у студентів 4 курсу за особистісним критерієм „психологічна надійність” на низькому рівні – 48,3%, на середньому рівні – 36,7%, на високому рівні – 15,0%.

Емоційно-вольовий компонент професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС ми вивчали через такі показники, як стресостійкість та врівноваженість, враховуючи їх пріоритетність за теоретичними дослідженнями з проблеми. Рівні сформованості були визначені як високий, середній, низький, що відповідали повній, частковій, недостатній сформованості цього критерію професійної готовності. Врівноваженість – це здатність утримувати рівень напруження, не виходячи за межі прийняттого (не доводячи до руйнівного стресу). Врівноваженість – здатність контролювати рівень емоційної напруги за рахунок адекватної оцінки ситуації та своїх можливостей; емоційна гнучкість (чуйність, чутливість, але без надмірної збудливості, співмірність приємних і неприємних почуттів, чергування відчуття задоволення і незадоволення) [23]. Під „стійкістю” розуміється здатність протистояти труднощам, зберігати віру в ситуаціях фрустрації, а під „стабільністю” – постійний рівень настрою [23]. Стресостійкість характеризує стан фізичного, емоційного і психічного виснаження, викликаного тривалою включеністю в емоційно-напружені і значущі ситуації. Збереження або підвищення стресостійкості особистості пов’язане з пошуком ресурсів, що допомагають їй в подоланні негативних наслідків стресових ситуацій [14]. Діагностику показників сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС за емоційно-вольовим критерієм здійснювали шляхом інтерв’ювання, індивідуальних бесід, анкетування за методикою стрес-тест Т. Немчинова і Дж. Тейлора для визначення таких показників: стресостійкість та врівноваженість (табл. 2.1.3).

Таблиця 2.1.3

**Результати рівня сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах за емоційно-вольовим критерієм у %
(попередньо-діагностувальний експеримент)**

Показники емоційно-вольового критерію	Рівні сформованості	Студенти 4 курсу (60 осіб)	
		ос.	%
Стресостійкість	В	11	18,3
	С	23	38,3
	Н	26	43,4
Врівноваженість	В	19	31,7
	С	18	30,0
	Н	23	38,3

Отже, показники рівня сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах за емоційно-вольовим критерієм „стресостійкість” у

студентів 4 курсу на низькому рівні – 43,4%, на середньому рівні – 38,3%, а на високому рівні – 18,3%. Це дає змогу визначити, що рівень сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах за емоційно-вольовим критерієм у студентів на низькому рівні. Рівень сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах за емоційно-вольовим критерієм „врівноваженість” у студентів 4 курсу на низькому рівні – 38,3%, на середньому рівні – 30,0%, а на високому рівні – 31,7%. Отже, найкращий показник врівноваженості у студентів 4 курсу на низькому рівні – 38,3%.

Для визначення показників когнітивного критерію сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС ми провели анкетування студентів 4 курсу з метою з'ясування їх знань з означеної проблеми.

На запитання: „Чи ознайомлені Ви з умовами майбутньої професійної діяльності?” тільки 27,6% відповіли ствердно, 22,3% відповіли „ні” і 51,1% вибрали відповідь „частково”. На запитання: „Чи знаєте ви, що таке екстремальні умови роботи для міліціонера?” відповіли „так” – 14,8 %, „частково” – 56 %, „ні” – 29,2 %. Це свідчить про недолік і прогалини в підготовці випускників щодо роботи в таких умовах. На запитання: „Назвіть основні стрес-фактори майбутньої професійної діяльності” 21,3% опитаних зазначили „надмірні психічні та фізичні навантаження” („ненормований робочий день”, робота у вихідні і святкові дні” та ін.), 14,3% – „відсутність належного соціального захисту” („низька заробітна плата”) і 64,5% студентів не дали чіткої відповіді. Таким чином, студенти недостатньо володіють знаннями про екстремальні умови праці міліціонера, зводять їх до соціальних проблем – тобто навіть не до загальних екстремальних умов професійної діяльності. А це – випускники бакалаврату. Отже, підтверджується висновок про те, що екстремальні умови праці не є предметом вивчення існуючого стандарту підготовки.

На запитання: „Як Ви вважаєте, якими професійними вміннями і навичками повинен володіти працівник міліції?” 65,4% респондентів назвали рівень фізичної підготовленості й уміння володіти зброєю. Інші 34,6% не дали чіткої відповіді. Таким чином, зміст дій працівника ОВС в екстремальних умовах також не є предметом окремої підготовки, оскільки чіткого уявлення про дії у студентів немає, як і про самі умови. А кожна окрема умова, не говорячи вже про їх поєднання, вимагає не тільки фізичної підготовленості, вміння володіти зброєю, враховуючи функції правоохоронця – організаційну, прогностичну тощо. Таким чином, показниками когнітивного критерію професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС, враховуючи теоретичні висновки, зміст стандарту підготовки і результати опитування студентів є: знання про екстремальні умови роботи правоохоронця, їх поєднання, дії в них, враховуючи професійні функції, знання про особисту і професійну безпеку, прийоми самозахисту в цих умовах. Це складає в основному психолого-педагогічний і загально професійний блоки знань у структурі професійної готовності. Для нашого дослідження важливою є

повнота цих знань, яка може вимірюватися на високому, середньому, низькому рівнях як повне засвоєння, часткове, недостатнє засвоєння знань з проблеми. Враховуючи результати опитування студентів і аналіз стандарту підготовки у ВНЗ МВС України СФ ХНУВС, можемо зробити висновок, що цей компонент професійної готовності сформовано на низькому рівні й він вимагає спеціальної роботи. Тому ми заміряли його вже під час педагогічного експерименту.

Операційний критерій теж визначали за відібраними показниками. Враховуючи компетентності майбутніх працівників ОВС, вплив на них екстремальних умов, теоретичні розробки з проблеми, ми визначили показники: уміння саморегуляції і самозахисту в екстремальних умовах.

Як стверджують дослідження, самозахист – це відповідні дії особи, що вживаються для забезпечення свого життя та здоров'я, а також прав, порушених нападом іншої особи [6]. Форми самозахисту – крайня необхідність, їх можна застосовувати лише тоді, якщо небезпеку від дій нападника не можна було усунути іншими засобами. Тобто характерним є застосування в екстремальних умовах. Формами самозахисту можуть бути: застосування фізичної сили, тобто рукопашний бій; застосування спеціальних засобів, застосування спеціально тренованої собаки. Таким чином, самозахист вимагає фізичної підготовки та пов'язаний з особистісним компонентом готовності. Уміння самозахисту – уміння працівника ОВС безпосередньо своїми діями захищати порушене право [8].

Саморегуляція ж передбачає характер реакції на дії, вчинки особистості з боку суспільства [15] і свідоме обмеження чи посилення свого впливу, дії відповідно до професійних задач. Задача – це мета в певних умовах [18], у тому числі в екстремальних. Саморегуляція пов'язана з усіма професійними функціями працівника ОВС, вона відбиває в собі операційний та оціночний компоненти професійної готовності до роботи в екстремальних умовах. Усі інші професійні вміння стосуються виконання окремих професійних задач, не є комплексним показником сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах.

Як показали результати проведеного усного опитування 14 працівників ОВС з м. Суми, які перебували в 2014 році в зоні АТО, вони стикалися відразу з комплексом 5 – 6 екстремальними умовами при несенні служби в бойових умовах. Слід відмітити, що найчастіше їм прийшлося використовувати протягом трьох місяців такі знання та вміння: оцінювати обстановку і приймати рішення; планування операцій; вогневого контакту; розрахунок сил та засобів проведення операцій; ліквідація безладу без силового впливу; евакуація з небезпечного району; тактика дій у різних природних умовах; використання засобів індивідуального захисту та маскування; надання першої медичної допомоги тощо. Усе це вимагало самовладання, врівноваженості, уміння саморегуляції.

Для з'ясування стану сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС за операційним критерієм (уміння самозахисту) нами було визначено наступні рівні сформованості: високий, середній, низький, які в свою чергу характеризуються: 1) повно

сформованим і правильно самостійно виконаним вмінням; 2) частково, наполовину правильно і з допомогою виконаним вмінням; 3) неповно, більш ніж наполовину неправильно, зі значною допомогою виконаним вмінням. Уміння самозахисту нами вимірювалися через підсумкові оцінки за відповідним модулем з дисципліни „Фізичне виховання”. Діагностику показників сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах за операційним критерієм здійснювали за методом індивідуальних бесід, анкетування за методикою тест-опитувальника А. Зверькова і Е. Ейдмана „Дослідження вольової саморегуляції” (табл. 2.1.4).

За показниками рівня сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах за операційним критерієм „саморегуляція” в екстремальних умовах у студентів 4 курсу на низькому рівні – 25,0%, на середньому рівні – 43,3%, а на високому рівні – 31,7%. Саморегуляція в екстремальних умовах визначає рівень розвитку наполегливості та самовладання у студентів. Рівень сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах за операційним критерієм використання „прийомів самозахисту в екстремальних умовах” у студентів 4 курсу на низькому рівні – 36,7%, на середньому рівні – 38,3%, а на високому рівні – 25,0%.

Таблиця 2.1.4

**Результати рівня сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах за операційним критерієм у %
(попередньо-діагностувальний експеримент)**

Показники операційного критерію	Рівні сформованості	Студенти 4 курсу (60 осіб)	
		ос.	%
Саморегуляція в екстремальних умовах	В	19	31,7
	С	26	43,3
	Н	15	25,0
Прийоми самозахисту в екстремальних умовах	В	15	25,0
	С	23	38,3
	Н	22	36,7

Показник рівня сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах за використання „прийомів самозахисту в екстремальних умовах” у студентів – 25,0%, це говорить про те, що студенти не достатню увагу приділяють фізичній підготовці.

Орієнтаційний критерій сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах в дослідженні окремо не виділяли, не говорили про особливості етики й студенти. Тому ми його не заміряли і не характеризували. Оцінний компонент професійної готовності певною мірою описує операційний критерій.

На основі вищевикладеного можна зробити висновки про стан сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС:

1. З'ясовано, що неготовність до роботи в екстремальних умовах викликає зниження мотивації до роботи, збільшення випадків травм, смертей, хвороби, вигорання, злочинності самих працівників ОВС, соціальної адаптації до таких умов, не зважаючи на гарантовані державою заходи щодо поліпшення безпеки працівників ОВС та умов їх роботи. Особистий фактор визначає якість роботи в екстремальних умовах. Потрібна спеціальна освіта працівників ОВС за напрямками: профілактика втрати професійних цінностей, позитивної мотивації до роботи, укріплення здоров'я, самовиховання, формування емоційної стійкості, стресостійкості, самоповаги, психолого-педагогічних і спеціальних знань і вмінь щодо роботи в екстремальних умовах.

2. Виявлено, що існуючий стандарт підготовки працівників ОВС у ВНЗ МВС України СФ ХНУВС дає компетентності за окремими розрізненими екстремальними умовами, без їх можливого поєднання, в основному на діагностичному та стереотипному рівнях, у той час як екстремальні умови вимагають евристичних умінь і креативності. Загально-правова, спеціальна і професійна підготовка сприяють формуванню етики знань і вмінь, але не емоційно-вольового, особистісного, мотиваційного компонентів професійної готовності до роботи в екстремальних умовах. У цілому екстремальні умови як окремий напрям підготовки в стандарті не розглядається, не виділено в професійних задачах і компетенції щодо їх розв'язання, хоча окремі дії працівників ОВС всі відбито в стандарті за різними дисциплінами спеціальної та професійної підготовки. Тобто екстремальні умови розпорошені по стандарту.

3. Визначено критерії, показники, рівні сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС таким чином: зміст мотиваційного компоненту складають професійні мотиви; позитивне ставлення до професії; потреба в подоланні труднощів; орієнтаційного: етика професійної діяльності; змістового: загально-професійні знання; психолого-педагогічні знання; загально-правові знання; знання зі спеціальної підготовки; операційного: соціально-особистісні вміння; загальнонаукові вміння; загально-професійні вміння; спеціалізовано-професійні вміння; інструментальні вміння; оцінного: рефлексія та самоконтроль; емоційно-вольового: якості й властивості особистості, які забезпечують ефективні дії в екстремальних умовах – стресостійкість, адекватна самооцінка, самовладання, врівноваженість; особистісного: психологічна готовність до дій в екстремальних умовах; психологічна стійкість; фізична підготовленість; якості особистості, які визначають ефективні дії в екстремальних умовах – надійність, креативність, активність, самостійність, відповідальність, рішучість, цілеспрямованість.

4. З'ясовано рівень сформованості професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС як низький і значно нижчий (за емоційно-вольовим, особистісним, когнітивним, операційним

критеріями), що пояснюється відсутністю окремої, професійно спрямованої теоретичної і практичної підготовки до роботи в екстремальних умовах за соціально-економічним та гуманітарним блоками дисциплін підготовки.

2.2. Можливості адаптації закордонного досвіду формування професійної готовності майбутніх поліцейських до роботи в екстремальних умовах в систему підготовки працівників ОВС України

Закордонний досвід підготовки поліцейських до роботи в екстремальних умовах різних країн доцільно узагальнити та адаптувати до нашої системи підготовки у ВНЗ МВС України з урахуванням всього корисного, що є там є.

Перше, на що звертаємо увагу – на спрямованість підготовки – гуманістична та професійна. Так, в Угорщині та Австрії у Академії безпеки значна увага приділяється соціальній підготовці працівників ОВС, у тому числі педагогіці, чого немає в інших країнах, роботі в надзвичайних ситуаціях різного характеру, правам людини, укріпленню здоров'я як необхідної умови для розвитку психічних і фізичних здібностей працівників ОВС, боротьбі з тероризмом [4, с. 96].

Відзначимо, що працівникам ОВС доцільно знати і використовувати в своїй роботі різні світові підходи до захисту прав людини, оскільки саме вони створюють умови для реалізації прав людини і їх захищають кожного дня в професійній діяльності:

1) інформаційний (просвітницький), в основі якого є знання і підтримка державою, громадою, сім'ями, окремими особами невід'ємних прав людини. За висловом Е. Рузвельт, яка першою очолила Комісію ООН з прав людини, „оскільки мета стає чітко окресленою, люди доброї волі повсюди намагатимуться досягти її з більшим завзяттям і, я сподіваюся, з більшою надією на успіх” [1, с. 44]. Знання прав людини допомагає їх не зневажати;

2) силовий підхід, який означає, що порушення прав людини, закріплених законодавчо, карає порушника незалежно від того, чи знав він, що порушує права іншої людини, чи ні. Цей підхід є зараз основним в Україні в діяльності правоохоронних органів;

3) діяльнісний підхід, що полягає у щоденній роботі щодо безпосереднього захисту прав: „нам потрібні вчинки, що вшановували б ті слова, поважали б ті зобов'язання, відповідали б тим законам” [1, с. 37]. Основою діяльнісного підходу, запевняє Нельсон Мандела, є подолання протиріччя між „війною і миром, насиллям і покорою, расизмом і людською гідністю, гнобленням і гонінням та свободою і правами людини, злиднями та свободою від нестатків” [1, с. 43];

4) політико-економічний підхід, зміст якого полягає в тому, щоб надати людям рівність у можливостях, надати допомогу тим, хто на неї потребує, зберегти громадські свободи для всіх, використовувати надбання науково-технічного прогресу для розширення і неухильного підвищення рівня життя. Така модель світу, за висловом Ф. Рузвельта, є „відвертим запереченням так званого порядку тиранії” [1, с. 33]. „...Демократичні соціальні системи є

найголовнішою, – стверджує В. Г. Шень, – запорукою і передумовою будь-якого розвитку чи модернізації” [1, с. 47]. Хотілося б бачити демократію і в ОВС задля їх розвитку;

5) підхід викриття насильства і ненависті, який полягає у збереженні пам’яті про жертви насильства через пресу, TV, книги, допомогу жертвам гноблення з метою попередження майбутнього насильства;

6) виважений підхід, який пропонував О. Д. Сахаров, полягає у готовності до „творення кращого, людянішого суспільства, досконалішого світового порядку через реформи, а не революції, через захист жертв, а не повалення чи засудження режимів, через здатність тверезо розмірковувати, берегти знання і досвід, розвиток зв’язків з іншими соціальними системами з метою вибору кращого для життя людей” [1, с. 45];

7) родинноцентричний підхід, за яким робота з сім’ями та їх членами спрямована на створення умов в суспільстві і сім’ї, мікросередовищі для захисту прав сім’ї та прав її членів. Родинноцентричний підхід застосовувався в соціальних службах, підтримується ЮНІСЕФ для раннього втручання в системі охорони здоров’я і соціальних службах, але в діяльності МВС України ще не застосовувався, хоча є корисним у випадках насильства в родині і роботи з переміщеними особами та членами їх сімей тощо. Права сім’ї – це права людини третього покоління, які притаманні сім’ї як цілісності з моменту її утворення й існують, поки існує сім’я; це можливості, які гарантовані державою сім’ї для її функціонування і розвитку, які дозволяють їй зберегти автономність та незалежність. Права членів родини у самій сім’ї – це людські права, які належать особі в силу того, що вона є членом сім’ї, які регулюють її статус у сім’ї. Реалізація прав сім’ї та її членів дозволяє говорити про сім’ю як благополучну (дієздатну).

Ці підходи повинні стати основою професійної підготовки майбутніх працівників ОВС як основа гуманістичної її спрямованості у ВНЗ МВС, оскільки реалізують основні людські цінності в професійній діяльності працівників ОВС.

В Академії безпеки Австрії на педагогіку як основу реалізації гуманістичної спрямованості підготовки відводиться 180 годин, що більше ніж курс загальної педагогіки у педагогічних ВНЗ України. Педагогіка і соціальна педагогіка сприяють формуванню вмінь керувати своїм станом і впливати на стан інших людей, враховувати закономірності сприйняття, виховання і навчання при спілкуванні з людьми, спрямовані на формування гармонійно і всебічно розвиненої особистості людини, об’єктивного ставлення до себе, оточуючого, природи, світу, комунікативних умінь, на самовиховання тощо. Соціальна педагогіка вчить педагогізації суспільства через показ позитивних моделей життя і стосунків – наприклад, ненасильству, прояву батьківських почуттів, раціональним потребам тощо. Сьогодні ж у ВНЗ МВС України скорочено педагогіку. У той час як за кордоном працівників поліції вчать впливати фізично і нефізично на натовп, окремих громадян, поліпшують міжособову комунікацію між співробітникам різних служб в S. W. A. T. США (про що йдеться в їх посадових обов’язках –проект USAID „Справедливе

правосуддя”), чому стали навчати і український „Грифон” на тренінгах (Одеса, 29 травня 2015). Але ж маємо свою теорію і методику навчання професійним вмінням з цією метою (І. А. Зязюн), яка може бути адаптованою і для виконання завдань міліції. Як показує наш власний досвід практичної викладацької роботи, це потрібно і цікаво не тільки педагогам, а й державним службовцям, лікарям –вміти розмовляти, впливати, припиняти конфлікти, ухилятися від маніпуляцій тощо. Просто об’єкти впливу є різними в кожній професії. Але ця дисципліна не була предметом вивчення у ВНЗ МВС України. Грунтуватися ж вона має на основах теорії педагогіки.

У США є інтегровані дисципліни, спрямовані на розв’язання таких задач: сформувати професійно-психологічні установки на забезпечення особистої безпеки і безпеки колег при розв’язанні професійних задач; організувати засвоєння знань та вмінь, які необхідні для забезпечення особистої і професійної безпеки; навчити поєднанню тактики і прийомам рішення професійних задач [4, с. 269]. Таким чином, мова йде про необхідність вміння приймати рішення в різних умовах, враховувати особисті і професійні інтереси, а не робити вибір між ними, колективізму тощо. Прийняття рішень входить до переліку життєвих умінь, яким ніде на навчають і що може стати основою роботи соціального педагога у ВНЗ. А теорія прийняття рішень повинна стати навчальною дисципліною у ВНЗ МВС України, що особливо важливо для роботи працівника ОВС в екстремальних умовах, коли потрібно прийняти швидко рішення з урахуванням комплексу обставин.

У Німеччині підготовку майбутніх правоохоронців до роботи в екстремальних умовах забезпечує курс з 6 модулів, який читається для всіх протягом 8 місяців на першому році навчання, включає 1202 години для вивчення основ професійної поліцейської діяльності та передбачає загально-правові, науково-методичні, соціально-психологічні, політичні, кримінально-правові дисципліни та окремо – головний курс за обраною спеціалізацією протягом 1-3 курсів; та курс, розрахований на 28 місяців, який включає професійний тренінг, основи розв’язування професійних ситуацій, конфліктних ситуацій, громадські й поліцейські проблеми [4, с. 270]. Як бачимо, відсутня велика гуманітарна й соціально-економічна підготовка, є лише професійна підготовка і навчання розв’язанню професійних задач. У той же час екстремальні умови в навчальному плані окремо виділені лише в модулях: „Особливості боротьби зі злочинністю”, „Боротьба з найбільш небезпечними формами злочинності” [4, с. 270]. Інші екстремальні умови не є предметом вищих шкіл поліції Німеччини, які готують бакалаврів. Позитивним в підготовці до роботи в екстремальних умовах в Німеччині є тренінги, яким наша система підготовки не дає місця в навчальному процесі ВНЗ МВС України – на тренінг треба резервувати час в розкладі від одного дня, а не одне заняття щотижня, бо тренінг передбачає роботу протягом тривалого часу, що пояснюється його структурою – час на очікування і виявлення рівня підготовки, час на зміну ставлення до проблему і формування установки на її сприйняття під іншим кутом, час на інформацію і формування умінь, час на застосування умінь і на оцінку і рефлексію. Усе це вимагає як мінімум 6-8 годин на день.

В Академії Федеральної поліції Німеччини вже більш широкою є соціально-гуманітарна підготовка, фізична підготовка, гірська підготовка, поглиблений тренінг у галузі професійної діяльності [4, с. 271]. Таким чином, чим вищий рівень акредитації навчального закладу, тим глибша підготовка до роботи в екстремальних умовах проводиться, до більшої кількості умов, на основі розвитку інтелекту, фізичної підготовки, навичок, тим більше гуманітарних та соціальних дисциплін на це спрямовується. Тобто маємо досвід формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах як через професіоналізацію змісту гуманітарних і соціально-економічних дисциплін, так і через окремі інтегровані курси, окремі модулі навчальних дисциплін. Це наводить на висновок про необхідність гуманітаризації і гуманізації підготовки майбутніх працівників ОВС у ВНЗ МВС України на користь підвищення рівня сформованості готовності їх до роботи в екстремальних умовах, а також на використання інтегрованих курсів з проблеми.

У Російській Федерації в системі підготовки міліціонерів до роботи в екстремальних умовах праці акцент робиться на три ключових пункти досягнення виживання: 1) високий рівень фізичної підготовленості; 2) інтелектуально-психологічна готовність; 3) вміння добре користуватися зброєю [3]. Це означає увагу до психічного, особистісного, психологічного, фізичного розвитку особистості працівника ОВС через зміст різних навчальних дисциплін – як гуманітарних, так і професійних.

У США орієнтир підготовки – це так звана зірка виживання, в центрі якої – психологічна стійкість у ризикованій ситуації, а з боків – інтелект, фізичні якості, тактика, вміння володіти зброєю, екіпіровка [4]. Слід відзначити, що в США кожен правоохоронець на етапі первинного навчання, а потім регулярно, проходить підготовку за спеціальними програмами типу „Воля до виживання”, „Вживання на вулиці”, „Менеджмент особистої безпеки” [4]. Це стало б корисним і при підготовці патрульних в оновленій системі МВС України.

Формування професійної готовності майбутніх правоохоронців у Чехії пов'язане з інтегрованим навчанням (право, тактична, вогнева, психологічна підготовка поєднуються в розв'язанні професійних ситуацій, які формують комплексні практичні вміння і навички дій) через рольові ігри, групові форми роботи, демонстрацію, практичні методи роботи, встановлення міжпредметних зв'язків [4, с. 417]. Відзначимо акцент на інтегрованому навчанні, чого немає в наших ВНЗ МВС України – щодо впливу різних умов одночасно. Щодо підготовки до роботи в екстремальних умовах, тут навіть є спеціальна бакалаврська програма „Управління кризовими ситуаціями” [4, с. 417]. Щось схоже бачимо з курсом „Основи професійних умінь” для суддів Канади та України – управління собою і вплив на інших. Це ж складає і основу життєвих умінь, яким ніде не вчать, але які потрібні кожному – критичного мислення, управління своїм станом і впливу на інших, комунікативні вміння [5].

У Великій Британії первинна професійна підготовка поліцейських є практично спрямованою – 75% від загального обсягу часу програми підготовки відводиться на практичну діяльність. Після закінчення навчання випускники повинні вміти спілкуватися, міркувати, логічно мислити, слухати

співрозмовника, проявляти тактовність і ввічливість, знаходити підхід до людей і встановлювати контакти з ними, викликати довіру, вміти допитувати свідків тощо. Крім того, поліцейський повинен знати законодавство в обсязі, необхідному для несення служби, тактику поліцейської діяльності, основи криміналістичної техніки [4, с. 190]. Спеціальні курси підготовки і підвищення кваліфікації передбачають, що навчання здійснюється на основі модулів, компетентнісного підходу, міжпредметних зв'язків, інтегрованих знань, опору на досвід і знання, самостійну роботу, особисту відповідальність тих, хто навчається. Знов-таки бачимо акцент на інтеграції знань щодо готовності к екстремальним умовам. Потрібні інтегровані дисципліни з проблеми підготовки до роботи в екстремальних умовах у ВНЗ МВС України.

В Академії ФБР США формування готовності до роботи в екстремальних умовах майбутніх правоохоронців здійснюється на практиці через моделювання реальної ситуації з максимальною можливістю. Для цього побудований тактичний полігон – „Алея Хогана”, де слухачі відпрацьовують практичні навички проведення огляду місця події, виявлення та вилучення доказів, затримання злочинців. Тут є банк, готель, пральня, перукарня, пошта, магазини, більярдна тощо. Місто населене акторами, які грають ролі, що відповідають досліджуваним студентами програмам (наприклад, пограбування банку, викрадення людей, напад на державного службовця, збройний опір при затриманні). Навчальні ситуації розігруються в реальному часі (іноді впродовж кількох місяців) [4, с. 275]. Отже, мова йде про активні методи навчання – рольові й ділові ігри, занурення протягом тривалого терміну в професійну діяльність, професійно-навчальне розвивальне середовище, практичну спрямованість навчання, групові методи навчання. Такі ж методи є в Британії, Ірландії, Чехії, Австрії тощо [4]. Відзначимо, що в умовах тотальної комп'ютеризації та інформатизації доцільними стають вже віртуальні полігони і тренажери, хоча і реальні, і лабораторні умови відпрацювання дій в комплексі екстремальних умов зберігають свою цінність. Кінотеатри з 3d, 4d, 5d можуть бути використані і в практиці навчання працівників ОВС, наприклад, діям в надзвичайних ситуаціях тощо. І це в будь-яку пору року, незалежно від погоди на вулиці.

Як відзначають О. В. Євтіхов, А. Ф. Караваєв, сьогодні професіоналізація підготовки майбутніх працівників ОВС у ВНЗ МВС України здійснюється як через практику, так і через безпосереднє включення їх в професійну діяльність як діючих працівників ОВС вже у стінах ВНЗ. Це сприяє підвищенню мотивації до самостійної професійної діяльності, формуванню професійних навичок, адаптації до професійної діяльності майбутніх молодих спеціалістів [2, с. 129]. Професіоналізація досягається через єдність навчальної і службової діяльності курсантів (несення нарядів, охорона громадської безпеки, а також участь в субординації, дотриманні Уставу, виконанні традицій, ритуалів тощо) [2, с. 130]. Таким чином, екстремальні ситуації можуть статися з курсантами ще у стінах ВНЗ МВС України, наприклад, при охороні громадської безпеки – це загроза теракту, проведення спецоперації тощо. До таких ситуацій курсанти повинні бути готові, проінструктовані й знаходитися під командуванням

офіцерів як командирів і наставників. Отже, професіоналізація практики здійснюється як через планове набуття професійних умінь при проходженні практики за завданням, так і через незаплановане залучення курсантів зі своїми командирами і викладачами до роботи в екстремальних умовах (охорона державних установ при штурмі, повідомленнях про вибух тощо) нарівні з ними.

Надзвичайно цікавим є досвід формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх правоохоронців Франції. Тут мова йде не тільки про зміст підготовки, але й про створення і розвиток позитивної мотивації до роботи в таких умовах протягом навчання, особливий відбір до такої роботи і створення іміджу „суперполіцейського”, який вміє робити все за будь-яких умов. Це група втручання французької жандармерії (GIGN) – елітний підрозділ Національної жандармерії. У посібнику „Полиция зарубежных стран: система организации и опыт профессиональной подготовки кадров” детально описаний досвід формування їх готовності до роботи в екстремальних умовах [4, с. 400–402], який ми навели в додатку (Додаток В). Тут бачимо особливий зміст підготовки: інтегрований, модулями, в системі, яка включає фізичну, емоційно-вольову, особистісну, інтелектуальну підготовку. Зміст підготовки є професійно-спрямованим і включає загальну і спеціалізовану (за видами діяльності в екстремальних умовах), першою читається загальна підготовка, а на її базі продовжується спеціалізована. Теорія поєднується з практикою, завдання ускладнюються і вимоги до швидкості їх виконання збільшуються. Також відбито всі види можливих екстремальних умов та їх поєднання в теорії й практиці.

Ураховуємо, що американська і британська вищі школи поліції відрізняються тим, що вони є системами професійної поліцейської підготовки, а не професійної освіти [4, с. 186], що пов'язуємо з теорією прагматизму і методом проектів, що є доцільним для формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у ВНЗ МВС України, але на базі вже набутої професійної освіти, на базі вивчення бакалаврських дисциплін. Сюди ж належить використання методу „кейс-стаді” на практиці в певному відділі ОВС, що дозволяє вивчити роботу підрозділу від А до Я в різних ситуаціях. Таким чином можна забезпечити застосування набутих знань, вмінь, якостей на основі переносу в нову ситуацію на базі „зірки виживання”. Цікавим є також досвід забезпечення надійності до роботи в екстремальних умовах правоохоронців у США на основі поєднання ззовні несумісних завдань: виконання професійного обов'язку і збереження життя правоохоронця, що вдалося зробити через навчання менеджменту особистої безпеки і створення умов для того, щоб безпека працівника стала завданням організації та її керівників [3]. Менеджмент особистої безпеки повинен бути, на наш погляд, однією з базових дисциплін навчання у ВНЗ МВС України.

Ураховуючи вищевикладене, можна сказати, що формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах в Україні і за кордоном реалізується через:

1. Розробку спецкурсів щодо роботи правоохоронця в екстремальних умовах: загального характеру і на основі спеціалізації.

2. Розробку окремих модулів в існуючих навчальних дисциплінах, які стосуються роботи правоохоронця в екстремальних умовах. Тут знов-таки мова йде про різні блоки дисциплін, у тому числі про фізичне виховання, соціально-економічні й гуманітарні дисципліни, які зазвичай не спрямовані взагалі на роботу міліціонера. Тобто мова йде про професіоналізацію гуманітарної підготовки. Особлива увага приділяється педагогіці і соціальній педагогіці. Чим вищий рівень підготовки, тим більше знань з гуманітарних соціальних дисциплін надається. Використовуються інтегровані дисципліни на підготовку до екстремальних умов та гуманітарні дисципліни з професійною спрямованістю, значна увага приділяється педагогіці і соціальній педагогіці, основам професійних умінь.

3. Включення в практичну підготовку майбутніх працівників ОВС завдань на роботу в екстремальних умовах, використання „кейс-стаді”, тренінгів, психологічної підтримки, відбору, а самих працівників ОВС – в таку службу в реальних умовах під керівництвом досвідчених офіцерів.

4. Проведення підготовки майбутніх працівників поліції до роботи в екстремальних умовах в позааудиторний час на основі поєднання інтелекту, фізичної підготовки, психологічної підготовки, тактики. Мова йде про професійне виховання і самовиховання. Окремо стоїть питання про розвиток і виховання особистості майбутнього поліцейського, його гуманітарну підготовку, яка це забезпечує, навчання загальнолюдським цінностям і правам людини.

5. Включення в робочі програми навчальних дисциплін з урахуванням їх мети та змісту, нових завдань підготовки: розвиток креативності, самостійності, саморегуляції психологічного стану пізнавальних процесів (логічного мислення, уваги, уваги тощо), для забезпечення інтелектуальної складової готовності до роботи в екстремальних умовах; розвиток спритності, витривалості, саморегуляції свого фізичного стану у фізичній підготовці з акцентом на екстремальні умови; завдань на вогнюву підготовку на формування дружнього ставлення до зброї.

6. Формування особливої мотивації до роботи в елітних підрозділах поліції, які працюють в екстремальних умовах.

Висновки до II розділу

1. Виявлено, що стан сформованості професійної готовності майбутніх працівників ОВС України до роботи в екстремальних умовах є низьким. Це пояснюємо як прогалинами у професійній підготовці, в стандарті якої екстремальні умови та їх поєднання окремо не виділено в професійних задачах, вони є розпороченими по різних дисциплінах, що не сприяє цілісному, цілеспрямованому формуванню готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в них екстремальних умовах. Такі умови праці вимагають окремої підготовки до них, що засвідчує досвід роботи в них працівників ОВС, які працюють, особливо в напрямку формування емоційно-вольового, особистісного, когнітивного, операційного, мотиваційного компонентів

готовності. Зміст і організація процесу професійної підготовки майбутніх працівників ОВС у ВНЗ МВС України сьогодні стосуються окремо всіх можливих існуючих екстремальних умов роботи працівників ОВС, але потребують дослідження педагогічні та соціально-педагогічні умови підготовки, які спрямовані були б на формування вищеназваних компонентів професійної готовності. Саме вони і є змістом нашого подальшого дослідження.

2. Проведений теоретичний аналіз джерел з проблеми і вивчення практики формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах, практики роботи працівників ОВС дозволяє говорити про те, що у процесі підготовки майбутніх працівників ОВС треба враховувати закордонний і вітчизняний досвід в аспекті забезпечення професійної спрямованості й надійності навчального процесу. Таке використання досвіду повинно характеризуватися: а) змінами у змісті підготовки у ВНЗ МВС України; б) використанням активних методів навчання; в) поєднанням і чергуванням різних форм організації навчання; г) інтенсифікацією підготовки; д) мотивацією і стимулюванням підготовки; у тому числі через погрозу відрахування, змаганнями і конкуренцією, особистою відповідальністю викладачів; е) забезпеченням суб'єктної позиції курсанта в процесі такої підготовки; є) поєднанням теорії й практики, інтеграцією змісту і методів навчання, використанням окремих й інтегрованих курсів, модулів, вправ комплексного характеру і з окремою метою, різних за характером; ж) зануренням курсантів і студентів у ситуацію стресу протягом тривалого часу для імітації екстремальних умов; з) використанням реальних і лабораторних умов у процесі підготовки; і) створенням умов для прояву творчості в процесі навчання у ВНЗ МВС України; й) поступовим ускладненням змісту навчання в змінюваних умовах.

3. Узагальнення досвіду підготовки майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах в Україні та за кордоном приводить до висновку про необхідність педагогічної і соціально-педагогічної, а також гуманітарної підготовки, професіоналізації гуманітарної підготовки, оскільки на Заході особлива увага приділяється педагогіці і соціальній педагогіці для офіцерів поліції; про необхідність включення в практичну підготовку майбутніх працівників ОВС завдань на роботу в екстремальних умовах, використання „кейс-стаді”, а їх самих – в таку службу в реальних умовах під керівництвом офіцерів; підготовки до роботи в екстремальних умовах в позааудиторний час у процесі професійного виховання і самовиховання; включення в робочі програми навчальних дисциплін з урахуванням їх мети та змісту, нових завдань підготовки; уваги до розвитку особистості працівника ОВС, його гуманістичної спрямованості.

РОЗДІЛ III. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО РОБОТИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ У МАЙБУТНІХ ПРАЦІВНИКІВ ОВС УКРАЇНИ

3.1. Зміст і шляхи реалізації педагогічних умов формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС України до роботи в екстремальних умовах

Ураховуючи висновки попереднього розділу про необхідність вдосконалення існуючої системи підготовки майбутніх працівників ОВС у ВНЗ МВС України до роботи в екстремальних умовах, звернемося до визначення та обґрунтування цих умов, їх експериментальної перевірки.

Під педагогічними умовами формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС ми розуміємо – „необхідні й достатні обставини, від яких залежить ефективність професійно-педагогічної підготовки” [4, с. 155]. Перш ніж сформулювати ці умови для нашого дослідження, виокремимо ключові моменти для їх визначення. Вони повинні: 1) реалізувати актуальні теоретичні підходи до підготовки майбутніх працівників ОВС, сприяти професійній спрямованості та професіоналізації процесу підготовки майбутніх працівників ОВС у ВНЗ МВС України до роботи в екстремальних умовах; 2) охоплювати весь навчально-виховний процес; 3) надати інтегрованої характеристики цього процесу; 4) бути продовженням підготовки до роботи працівників ОВС в напрямку її поглиблення щодо екстремальних умов, йти лінійно після базових знань; 5) стосуватися зміни підготовки в її змісті: а) підготовки у вигляді програм нових спецкурсів чи частин навчальних дисциплін; б) практики; в) позааудиторної роботи з курсантами і студентами; б) забезпечуватися тими методами і формами, які оптимально сприяють формуванню професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС.

Нами були визначені такі педагогічні умови формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС, які ми розглядаємо в комплексі:

1) організація методичної роботи з викладачами кафедр ВНЗ МВС України щодо безвідривної підготовки їх до формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС – трьома різними способами: через окремі нові дисципліни; через оновлення змісту існуючих навчальних дисциплін; у позааудиторній роботі;

2) забезпечення професійного спрямування змісту, форм і методів підготовки майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах;

3) побудова процесу підготовки на основі ідеї професійної надійності, що зумовлює вибір викладачами тих форм і методів навчання, які спрямовані на тренування тих якостей, властивостей, умінь особистості, які необхідні для роботи в екстремальних умовах майбутнім працівникам ОВС;

4) використання активних та інтерактивних методів навчання в процесі формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах.

Ці умови відповідають основним ідеям юридичної педагогіки (С. Белічева[22], В. Кікоть [11], А. Столяренко [21], та ін.), професійної педагогіки (І. Ісаєв [10], В. Сластьонін [20], Г. Яворська [23] та ін.), принципам дидактики вищої школи (С. Вітвицька [5], С. Гончаренко [7], А. Кузьмінський [12], В. Лозова [14]), вимогам суспільства і керівництва МВС України до підвищення якості підготовки майбутніх працівників ОВС [6; 13; 17; 19], окремим дослідженням щодо формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС [15; 18; 24; 25], відбивають вимоги до роботи працівників ОВС у цих умовах [1; 2; 3; 8; 9; 16] і заповнюють певною мірою існуючі прогалини щодо формування такої професійної готовності у стінах ВНЗ МВС України.

Їх основами є системний, особистісно-орієнтований, діяльнісний, компетентнісний підходи до підготовки майбутніх працівників ОВС у ВНЗ МВС України. Обґрунтуємо зміст і шляхи реалізації названих педагогічних умов формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС.

3.2. Організація методичної роботи з викладачами щодо формування їх готовності до впровадження педагогічних умов

Оскільки педагогічні умови є особливими для професійної підготовки працівників ОВС, виникає проблема підготовки викладачів до їх упровадження (змін в робочих планах, оволодіння додатковими знаннями і вміннями тощо), оскільки юристи викладають лише спеціальні й професійні дисципліни. Усі інші викладачі, які забезпечують питання інших циклів підготовки не є юристами, але їх дисципліни мають значний потенціал щодо формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах. Організація методичної роботи з викладачами кафедр ВНЗ МВС України щодо безвідривної підготовки їх до формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС є важливою і масовою системою заходів щодо можливості формування названої готовності. Як доводить дослідження А. Рижкової [2, с. 34], до впровадження нових педагогічних умов підготовки фахівців у ВНЗ повинні бути підготовлені спочатку викладачі. Оптимальним засобом такої підготовки є методична робота кафедри з викладачами.

Під методичною роботою кафедри ми розуміємо „напрямок роботи, який безпосередньо впливає на ефективність діяльності кожного викладача і ВНЗ в цілому в умовах впровадження кредитно-модульної системи, забезпечує її інтенсифікацію” [2, с. 15]. Методична робота – цілісна система взаємопов'язаних дій і заходів, яка ґрунтується на досягненнях науки, передового досвіду й на конкретному аналізі роботи фахівців і спрямована на підвищення рівня професійної готовності кожного спеціаліста, на збагачення й

розвиток творчого потенціалу колективу установи, а в результаті – на підвищення якості надання освітніх послуг студентам [2, с. 24]. Методична робота реалізує компетентнісний підхід в підвищенні кваліфікації, ідею навчання протягом життя, здійснюється на робочому місці, без відриву від роботи. Особливо важливим є підвищення компетентності викладачів щодо формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах. Виникає питання педагогізації і професіоналізації науково-педагогічних працівників ВНЗ МВС України та ознайомлення не юристів з роботою працівників ОВС в екстремальних умовах. Це зумовлено тим, що викладачі не знайомі зі специфікою роботи працівників ОВС в екстремальних умовах.

Так, у Російській Федерації при підготовці правоохоронців вивчається дисципліна „Педагогіка особистої безпеки”, у США – „Менеджмент особистої безпеки”. Ми спитали, як ставляться викладачі СФ ХНУВС до введення таких дисциплін, 100% відповіли, що їх необхідно ввести. Але викладачі розбіглися у поглядах на місце цього предмету: від першого курсу (в курсі „Безпека життєдіяльності”) до четвертого курсу – як комплексної дисципліни після вивчення всіх інших дотичних до теми дисциплін. Виникли питання: викладачі яких кафедр і фаху можуть це зробити, це ж потребує мультидисциплінарного підходу та інтеграції знань, умінь, навичок. На питання, які існуючі дисципліни можуть певною мірою розкривати ці питання, відповіді розподілилися таким чином: загально-правові дисципліни – 11 осіб (26,1%); загально-гуманітарні дисципліни – 10 осіб (23,8%); соціально-економічні дисципліни – 15 осіб (35,7%); фізичне виховання – 28 осіб (66,7%); професійні дисципліни – 25 осіб (59,5%); спеціальні дисципліни – 32 особи (76,1%).

Слід відзначити, що в країнах Західної Європи, США акцент робиться на швидкість і реакцію, роботу в команді, які можуть бути натреновані (теорії біхевіоризму, прагматизму, методів проектів), і це зумовлює підвищену увагу до циклів професійної та спеціальної підготовки. А в слов'янських країнах, Угорщині, Австрії перевага надається особистим якостям, педагогіці й психології, соціальній педагогіці, правам людини [3]. Наші ж викладачі їх можливості помічають мало щодо формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах.

Нами було проведене анкетування викладачів ХНУВС з різних кафедр щодо їх знань про екстремальні умови роботи працівників ОВС. З 42 викладачів 14 (33,3%) змогли їх назвати майже правильно; про значення їх впливу на працівника ОВС ствердно відповіли всі, але сам вплив чітко диференціювати вони не змогли. Називали фізичний (12 осіб – 28,6%), психологічний (22 особи – 52,4%), на здоров'я (24 особи – 57,1%), на якість роботи (19 осіб – 45,2%), на сім'ю (6 осіб – 14,3%). Щодо необхідності готувати працівників ОВС у стінах ВНЗ МВС України ствердно відповіли всі викладачі, але 28 осіб (66,7%) в такій підготовці основну роль відвели при цьому спеціальним кафедрам. Отже, можливості кафедр загально-гуманітарної, соціально-психологічної і соціально-економічної, загально-професійної підготовки ними не розглядаються, відповідно, і своєї ролі в цьому процесі

викладачі цих кафедр не бачать і не готові до впровадження професійної спрямованості і забезпечення професійної надійності як педагогічних умов формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до такої роботи. З іншого боку, фахівці спеціальних кафедр готові працювати і працюють за своїми спеціалізаціями в напрямку екстремальних умов. Але виникає питання про їх готовність до навчання діяти в комплексі різних екстремальних умов.

Акцент в формуванні професійної готовності до роботи в екстремальних ситуаціях у майбутніх працівників ОВС робиться на свідомому фахівці-особистості, його надійності, що досягається гармонічним поєднанням різних циклів підготовки. Тому необхідна окрема підготовка викладачів кафедр гуманітарного та соціально-економічного циклів до формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС. Ще й окремо виділяємо кафедри фізичного виховання, які забезпечують фізичну підготовленість майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах через навчання самозахисту, фізичному впливу, формуванню витривалості, швидкості, спритності тощо, які забезпечують перевагу над злочинцем та особисту безпеку працівника ОВС.

Ураховуючи існуючі наукові розробки щодо підготовки викладачів до роботи за новими завданнями [1; 4; 5; 6], сформулюємо напрямки методичної роботи кафедр ВНЗ МВС України щодо підготовки викладачів до проблеми екстремальних умов у роботі працівників ОВС таким чином: *Філософська підготовка*, яка ґрунтується на засадах людиноцентризму, концепції впливу екстремальних умов, аксіологічному підході, правах людини. *Теоретична підготовка* щодо вивчення основних концепцій з проблеми, нормативних документів МВС України щодо міліцейської освіти і діяльності працівників ОВС в екстремальних умовах. *Дидактична підготовка* щодо особливостей підготовки майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах (розробка змісту навчальної дисципліни, окремих модулів, ускладнення вправ, активних методів навчання тощо). *Методична підготовка* щодо методики навчання подолання впливу екстремальних умов, формування у них професійних дій, якостей – на прикладі й через адаптацію закордонного досвіду, вітчизняних напрацювань. *Психологічна підготовка*, яка стосується протистояння впливу екстремальних умов, мобілізації, адаптації, прийняття рішення, його виконання, виходу з ситуації, формування компонентів професійної готовності до роботи в цих умовах. *Соціально-педагогічна підготовка* щодо профілактики професійного вигорання, засвоєння нових, позитивних моделей життя, відпочинку тощо для відновлення функціонального стану організму, розвитку особистості. *Загальнокультурна підготовка*, яка забезпечує розвиток особистості, творчість, самовиховання. *Загально-технічна підготовка* з проблеми виживання в екстремальних умовах, можливостей моделювання й імітації екстремальних умов технічними засобами навчання. *Світоглядна і політична підготовка*, формування професійної культури, нестандартного і критичного мислення. *Правова підготовка* – щодо особливостей роботи працівника ОВС в різних екстремальних умовах.

Спеціальна підготовка щодо використання змісту спеціальних і професійних дисциплін з проблеми екстремальних умов в різних видах професійної діяльності працівника ОВС.

Формами методичної роботи з викладачами з проблеми можуть бути: індивідуальні, групові, колективні; за одним напрямком підготовки чи їх комплексом [2].

Результатом проведеної підготовки викладачів ВНЗ МВС України до роботи в екстремальних умовах у студентів, курсантів стали: 1) ознайомлення викладачів з питаннями формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах (організація та проведення тематичних засідань кафедр гуманітарних та соціально-економічних; виступи на методичних засіданнях кафедр); 2) розробка нового навчально-методичного забезпечення дисципліни та застосування карток для засвоєння теоретичного матеріалу є ефективним засобом використанням в навчанні; 3) збільшення кількості наукових публікацій викладачів та студентів за рік за тематикою підготовки в екстремальних умовах, тобто методична робота гуманітарної та соціально-економічної кафедр поліпшилась; 4) використання викладачами онлайн-ресурсів для підвищення рівня викладання з проблеми і для самоосвіти.

3.3. Забезпечення професійної спрямованості викладання навчальних дисциплін

Другою педагогічною умовою є забезпечення професійного спрямування змісту, форм і методів підготовки майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах. Синонімом і складовою професійної спрямованості підготовки є професіоналізація цієї підготовки [4]. Ці терміни розглядаються як принцип професійної підготовки [2], як бік соціалізації, процес становлення професіонала, вибір професії, засвоєння правил і норм професії, формування й усвідомлення себе як професіонала, розвиток своєї особистості засобами професії тощо [7], наслідком якої є готовність до праці, а також задоволеність працею, її якість, надійність, своєчасність, продуктивність [7]. Професійна спрямованість пов'язана з надійністю – від них залежить якість підготовки. Тобто вона є педагогічною умовою формування професійної готовності. Професіоналізація підготовки (в її меті, змісті, формах, методах) сприятиме формуванню професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС, якщо підготовку наповнити в змісті правилами і нормами роботи працівника ОВС в таких ситуаціях, здійснювати виховуюче навчання, через приклади таких ситуацій, методи навчання, зв'язок з практикою подолання екстремальних умов, через їх моделювання і навчання розв'язувати, активізацію підготовки працівників ОВС для прояву їх потенційної активності та формування її в процесі навчання щодо подолання таких ситуацій.

Як принцип юридичної педагогіки професійна спрямованість [3] означає необхідність професіоналізації всіх навчальних дисциплін, а також форм і методів підготовки працівників ОВС. З урахуванням того, що професійні й

спеціальні дисципліни за ОКХ передбачають навчання подоланню екстремальних умов в окремих видах роботи і функціях працівника ОВС, особливого значення набуває професіоналізація дисциплін гуманітарного і соціально-економічного блоків, які викладають не юристи, хоче вони мають значний потенціал щодо формування готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах.

Якщо розглядати професіоналізацію підготовки як становлення професіонала, то треба говорити про професійну продуктивність (яка виражається в ефективності), професійну зрілість, професійну ідентичність (в основі якої – професійна спрямованість) [8], що наголошує на мотивації, знаннях і вміннях, етиці, творчості й активності працівників ОВС, що складає і зміст професійної готовності до роботи в екстремальних умовах.

Критерієм професійної зрілості за Д. Сьюпером [10] є здатність людини до співвідношення власних професійних можливостей і потреб з професійними вимогами до нього (на основі адекватної професійної самооцінки, рівня домагань, здатності до саморегуляції). Таким чином, професіоналізація підготовки виходить прямо на структуру професійної готовності до роботи в екстремальних умовах. З точки зору акмеології (А. Маркова), ознакою професіоналізму є готовність до творчого вирішення професійних завдань, що є особливо важливим в екстремальних умовах, які є по суті нестандартними, вимагають творчості для швидкого вироблення нового, самостійно сконструйованого алгоритму дій. Отже, маємо зв'язок між професійною спрямованістю процесу підготовки фахівців у ВНЗ МВС України з метою формування професійної готовності їх до роботи в екстремальних умовах, зв'язок професіоналізації підготовки із забезпеченням професійної надійності, що дозволяє вже говорити про комплекс педагогічних умов формування професійної готовності з проблеми.

Забезпечення професійної спрямованості можливе через: а) зміст дисциплін, які викладаються до введення спеціалізації, – це дисципліни соціально-економічного та гуманітарного циклів, – вони разом з існуючими загально правовим і професійним циклами підготовки в єдиній системі забезпечуватимуть формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах, але, на відміну від правової і професійної підготовки, досі не були спрямовані на формування такої готовності; б) методи і форми підготовки працівників ОВС у ВНЗ МВС України, які є професійно-спрямованими на роботу в екстремальних умовах.

Професійну спрямованість як принцип підготовки майбутніх офіцерів-правоохоронців називає і В. Дідківський [1, с. 112], згідно з яким курсант стає активним суб'єктом процесу пізнання, а навчальні дисципліни, які він вивчає, є професійно орієнтованими [1, с. 113]. Активність суб'єкта може з'явитися тільки якщо у процесі підготовки застосовувати активні методи і форми навчання. До них належать ті, які переводять потенційну активність людини в реалізовану. Шляхами до цього є мотивування і стимулювання студентів до навчання діяти в екстремальних умовах, формування знань і вмінь з проблеми.

Навчання може здійснюватися в лабораторних, спеціально створених умовах (аудиторія, полігон тощо) і в реальних ситуаціях (на практиці й при несенні служби), за навчальним планом і незаплановане, (яке вимагає інструктажу і наставництва офіцерів), у формі індивідуальної, парної, групової (в міні-групах, фокус-групах, групах для виконання проекту), фронтальної роботи. Позитивна мотивація до такого навчання може бути досягнута і через стимулювання: періодичний контроль, у тому числі „на відрахування”, без права перездачі; змагання; виконання нормативів. Цікаво, що у Чехії введено особисту відповідальність викладачів за забезпечення виконання курсантами навчальної програми [6, с. 414].

Реалізація педагогічної умови забезпечення професійної спрямованості формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах здійснювалася нами в таких способах:

1. Упровадження в практику підготовки працівників ОВС нового спецкурсу „Професійна готовність до роботи в екстремальних умовах”, зміни в змісті практики; в змісті дисципліни „Фізичне виховання”, роботу секцій. Використання активних, ділових, комплексних методів навчання, які б забезпечували суб’єктивність, активність, самостійність майбутніх працівників ОВС в екстремальних умовах при викладанні спецкурсу і окремих модулів різних дисциплін.

2. Доповнення існуючих навчальних дисциплін модулями з готовності до роботи в екстремальних умовах, змінами в змісті практики; організацією роботи спортивних секцій. Використання активних, ділових, комплексних методів навчання, які б забезпечували суб’єктивність, активність, самостійність майбутніх працівників ОВС в екстремальних умовах при викладанні спецкурсу і окремих модулів різних дисциплін.

3. Організація професійно-спрямованої позааудиторної роботи зі студентами.

Розкриваючи на заняттях питання щодо впливу екстремальних умов на особистість і на якість роботи працівника ОВС, нами використовувалися результати наукових досліджень про можливі реакції людини та шляхи їх подолання, умови, які цьому сприяють, наслідки впливу на життя і здоров’я працівника ОВС екстремальних умов (психологічний, фізичний, емоційний, когнітивний, поведінковий) та шляхи державного, соціального і професійного захисту працівника ОВС, його роль в забезпеченні своєї особистості й професійної безпеки. Студентам надавався опис поведінки в екстремальних умовах поліцейського зі США з завданням після ознайомлення з текстом [5, с. 10]: „Кредо виживання офіцера”. Текст свідчить: „Воля вижити, вціліти при нападі повинна переважати в своїй свідомості. Для того, хто бере участь у сутичці, краще потім піти, ніж залишатися на місці. Тому підготовка, а не параноя, є ключем до виживання. Щоб вижити, я повинен тверезо мислити, бути пильним, впевненим, хитрим, рішучим і готовим до сутички. Я повинен чекати несподіванок і поступати несподівано. Коли я стикаюся з лютим фізичним насильством, моє життя залежить від моєї реакції без коливань. Немає часу на роздуми: роздумувати – значить найімовірніше загинути. Моєю

відповіддю на напад повинен бути не страх, а напад. Я повинен блокувати думки про особисту небезпеку і думати лише про те, щоб зупинити свого противника. Моя ціна при захисті – моє життя. Сутність сутички в тому, що вона закінчується до того, як той, хто програв, усвідомлює, що сталося. Справжній захист – це контратака до того, як супротивник зможе знову атакувати. Тому, якщо мене атаковано, я повинен відповісти миттєво. Я маю бути несподіваним і швидким. Я маю бути спокійним, а не зляканим. Швидкість – ось мій порятунок. Якщо супротивник звалив мене на землю, я повинен позбавити його цієї переваги і встати з землі. Я повинен захопити ініціативу, використовувати кожен мою перевагу. Моя справа – залишитися в живих. Я не повинен стримувати себе. Якщо напад загрожує смертю, я не маю бути люб'язним. Я буду жорстоким і наполегливим. Якщо я повинен буду стріляти, я стрілятиму влучно, щоб зупинити супротивника. Якщо в сутичці в хід пішли руки, я повинен використовувати їх зі всією силою. Якщо я б'юся, я б'юся жорстоко, битиму ногами, кулаками, зроблю все, щоб врятуватися. Я битимуся, поки мій супротивник не втратить здібність до подальших дій, але я повинен бачити, що він зупинений. Я не повинен поступатися, я повинен зробити все це. Я не загину на вулицях або в провулку або де-небудь ще в бетонних джунглях. Я виживу не завдяки долі або успіху, а використовуючи мої уміння. Якщо я дотримуюся цих основних принципів виживання і орієнтуюся на ті ставлення і вміння, які сформулював вище, то як поліцейський офіцер я повинен розвивати і удосконалювати свої уміння у практиці, тактиці і техніці виживання (Офіцер Петер М. Лопес Лос-Анджелеський департамент поліції)”.

Завданнями до тексту було знайти відповіді на питання: „Чи готові ви так діяти?”, „Чи сформовані у вас такі якості й реакція?”, „Чи згодні ви з такими діями?”, „Можете запропонувати власний опис своєї поведінки в такій ситуації?”. Це були завдання на рефлексію, порівняння, креативність, формування власного ставлення до роботи в екстремальних умовах, на емпатію і конкретизацію.

Розглядалися на заняттях і різноманітні підстави для вибору працівника ОВС в екстремальних умовах: „Що спонукає до виконання обов'язку, а що – до втечі, збереження свого життя, ухилення від дій в екстремальних умовах?”. При цьому ставилось питання: „Що вирішує виконання професійних дій правоохоронцем в екстремальних умовах: швидкість, реакція, тренуваність та висока платня, як на Заході, чи особисті якості, згода на професію, саморегуляція?”, „Яка роль команди у виборі працівника ОВС в екстремальних умовах?”. Наводились дані щодо підкріплення працівника ОВС в напрямку професійного вибору в екстремальних умовах різними шляхами в різних країнах: у США – колективна відповідальність за особисту безпеку, високий статус поліцейського в суспільстві; в РФ – заходами щодо забезпечення особистої безпеки, підняття престижу професії; в Україні – державними гарантіями прав і страхуванням життя працівника ОВС, членів його сім'ї; в КНР – статусом державної роботи тощо. Після чого ставилось питання в аудиторію: „Що могло б спонукати вас до розв'язання дилеми: власне життя чи

професійний обов'язок на користь обов'язку?", „Чи усвідомлюєте ви, що цей вибір вам прийдеться робити щоденно?", „Які умови роботи ви вважаєте для себе прийнятними за такий ризик?". Таким чином, використовувалися активні і інтерактивні методи навчання, врахування власного особистого і професійного досвіду і чужий досвід. Лекції з використанням активних методів навчання тримали увагу і хід мислення майбутніх працівників ОВС завдяки поєднанню різних методів і прийомів, показу значення власної ролі, вибору, спрямованості підготовки працівника ОВС до екстремальних умов для збереження його життя і здоров'я, ефективного виконання професійних задач.

Професійна спрямованість змісту семінарсько-практичних занять визначалась метою і завданнями спецкурсу, навчальним планом і поглиблювала знання студентів про професійну готовність до роботи в екстремальних умовах. Семінарсько-практичні заняття будувалися на фаховому і загально-професійному спрямуванні лекцій, включали основний і варіативний матеріал, знання на практиці, вправи на засвоєння знань, їх застосування, самостійну роботу студентів.

Спецкурс „Професійна готовність до роботи в екстремальних умовах” передбачав самостійну роботу студентів над теоретичним і практичним матеріалом з проблеми. До теоретичних питань на самостійну роботу ми віднесли: вивчення нормативних документів з проблеми; вивчення теоретичних джерел з проблеми професійної діяльності правоохоронців в екстремальних умовах для поглиблення знань; вивчення літератури щодо особистих якостей міліціонера в екстремальних умовах. Практичну самостійну роботу складала: відвідування рекомендованих тренінгів у НДО, ЦСССДМ, СДПУ з проблеми формування окремих компонентів професійної готовності до роботи в екстремальних умовах („екстремальні умови”, „надзвичайна ситуація”, „небезпека”, „ризик”, „надійність”); виконання розроблених самостійно індивідуальних навчально-дослідних завдань або рекомендованих вправ на формування окремих компонентів професійної готовності до роботи в екстремальних умовах [9].

Нами були розроблені з проблеми такі індивідуальні навчально-дослідні завдання, які вимагали конкретизації набутих знань. Наприклад: поведінка працівника ОВС в екстремальних умовах (на вибір: теракт, спецоперація тощо). Розкрийте рефлексію працівника ОВС в екстремальних умовах, до них, після них. Правова свідомість працівника ОВС в екстремальних умовах. Шляхи її стимулювання. Психологічний вплив: методи і шляхи захисту в екстремальних умовах. Розробіть власні методи захисту від психологічного впливу в екстремальних умовах (на вибір: теракт, спецоперація тощо). Особливості психічних станів працівника ОВС в екстремальних умовах (страх, стрес, фрустрація, криза, адаптація). Фізіологічна основа емоцій працівників ОВС в екстремальних умовах. Поняття афекту в екстремальних ситуаціях. Складіть портрет „Я – міліціонер” для будь якої з екстремальних умов роботи працівника ОВС (на вибір). Розробіть прийоми тренування пам'яті для себе. Вольові якості працівника ОВС в екстремальних умовах. Розробіть план їх діагностики і формування для себе.

Другий спосіб забезпечення професійної спрямованості змісту підготовки до роботи в екстремальних умовах передбачав, що окремі модулі в навчальних дисциплінах нами розкривалися на основі майже таких самих питань на лекціях і семінарах, тими самими методами, але в різних навчальних дисциплінах.

Нами було запропоновано також вдосконалити зміст навчальної практики в напрямку формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах наступним чином: 1) до навчальних завдань практики додали: ознайомлення з екстремальними умовами роботи працівника ОВС; 2) зміст практики вдосконалили такими завданнями для студентів в контексті нашої проблеми: виявити частоту і види екстремальних умов роботи працівників ОВС протягом одного робочого дня, проаналізувати ці умови; виявити вплив екстремальних умов протягом дня на працездатність працівника ОВС, його життя і здоров'я; з'ясувати ставлення працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах і необхідні їм для цього якості, знання, вміння; проаналізувати існуючі шляхи протидії впливу екстремальних умов на якість і життя, здоров'я працівника ОВС на предмет дієвості й реальності цих шляхів.

Третій спосіб забезпечення професійної спрямованості змісту підготовки до роботи в екстремальних умовах передбачав професійну спрямованість позааудиторної роботи у процесі виховної роботи і роботи з фізичного виховання. Професійна спрямованість виховної роботи до екстремальних умов передбачала: 1) аналіз плану виховної роботи показав, що формування готовності до роботи в екстремальних умовах не є предметом уваги кураторів; 2) професійно спрямовану виховну роботу за основними напрямками виховання через: соціально-психологічні та інтелектуально-розвиваючі заходи, національно-патріотичне, фізичне виховання та виховну роботу в гуртожитку. Вважаємо за доцільне використати цей ресурс у напрямку формування готовності до роботи в екстремальних умовах.

3.4. Забезпечення професійної надійності майбутніх працівників ОВС України до роботи в екстремальних умовах в навчальному процесі ВНЗ МВС України

Перейдемо до обґрунтування третьої педагогічної умови формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах – побудови процесу підготовки на основі ідеї професійної надійності, що зумовлює вибір викладачами тих форм і методів навчання, які спрямовані на тренування необхідних якостей, властивостей, умінь особистості для роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС. Надійність є результатом і показником ефективної діяльності, основного виживання та природного відбору, умовою функціонування систем у різних ситуаціях. Під надійністю розуміють якість людини і якість її професійної діяльності. Нас цікавить, як забезпечити надійність дій працівника ОВС в екстремальних умовах, що за діяльнісним підходом є результатом участі в цій діяльності. Тому виникає питання: якою повинна бути підготовка майбутніх працівників ОВС, щоб виробити в них професійну готовність до роботи в екстремальних умовах.

Надійність – це „сукупна професійна якість, що є властивістю системи (чи її окремих частин), які визначаються через категорію станів, а стан оцінюється тим, наскільки в даний момент людина чи система управління відповідають вимогам, що до них ставляться” [16, с. 98]. Надійність професійної діяльності характеризується як „інтегральна якість певної системи, що забезпечує ефективну та стабільну роботу всіх функцій протягом необхідного часу”, „безвідмовну роботу в екстремальних умовах діяльності та перешкод стійкості”, відсутність відмов зброї у роботі [8; 18], „безпомилковість та своєчасність дій, які спрямовані на досягнення конкретної мети, в заданих умовах при взаємодії з технікою та іншими фахівцями” [6; 28]. Отже, надійність професійної діяльності працівника ОВС прямо пов’язана з екстремальними умовами праці, це основна якість, яка забезпечує успіх дій у них.

У психолого-педагогічній літературі поняття „професійна надійність” досить часто ототожнюється з ефективністю діяльності людини, тобто зі „здатністю вирішувати покладені на неї задачі своєчасно і точно протягом заданого часу (надійно) і з мінімальними витратами сил, засобів, енергії та матеріалів” [13, с. 94]. Критеріями ефективності при цьому обираються своєчасність – виконання поставленої перед людиною задачі у відведений для цього термін часу; точність (безпомилковість) – здатність вирішувати поставлену задачу без помилок, оптимально чи в межах встановлених відхилень; надійність – збереження здатності вирішувати поставлену задачу точно і своєчасно протягом заданого часу (робочого дня, в особливих ситуаціях та ін.); витрата сил – кількість енергії (фізичної, психічної), що витрачається людиною в процесі трудової діяльності, а також швидкість поновлення її вихідного рівня працездатності [15, с. 98]. Отже, надійність характеризується через ефективність роботи в екстремальних умовах, яка дає ознаки надійності, що треба враховувати в процесі формування готовності до такої роботи. Таким чином, надійність – це безвідмовність та ефективність (своєчасність, безпомилковість, оптимальність, працездатність, швидкість) роботи в екстремальних умовах. Ці характеристики повинна мати і підготовка щодо формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах.

З точки зору юридичної психології (Д. Александров, В. Андросюк Л. Казміренко та ін.) на виникнення та перебіг того чи іншого стану психіки людини в екстремальній ситуації впливають наступні чинники [1, с. 30]:

1) надійність – інтегральна індивідуальна характеристика, що передбачає наявність сукупності певних психофізіологічних, індивідуально-типологічних та характерологічних властивостей особистості. Зокрема, йдеться про стійкість до перенапруження, небезпеки та невдач у сполученні зі здатністю до виправданого ризику, швидке подолання переживання та розчарування, оптимальний рівень тривожності, стриманість в емоціях, врівноваженість, розсудливість. Розвиненість певних психофізіологічних якостей (швидкість перебігу психічних процесів, сила нервової системи, оптимальне сполучення процесів збудження і гальмування, висока працездатність) та особливостей

психічних пізнавальних процесів (спостережливість, розвинена увага та ін.) дозволяють здійснювати прискорену переробку інформації та приймати правильні рішення. У сукупності зазначені особливості, властивості та якості визначають поріг корисності напруження, характерний для конкретної особистості;

2) психологічна підготовленість – спеціальна тренованість до дій в екстремальних умовах, під впливом якої поріг корисності напруження підвищується. Вона залежить від знання працівником ОВС типових форм прояву екстремальних ситуацій та особливостей перебігу емоційних станів, що при цьому виникають; володіння методами і засобами їх подолання та ступеня сформованості професійної пильності – особливої властивості, що виявляється у виправданій настороженості та підвищеній увазі до ризикованих і небезпечних ситуацій. Ця властивість допомагає вчасно виявити ознаки загрози, правильно оцінити ситуацію, що склалася (факти, обставини, дії). Протилежністю професійної пильності є недбалість, що спричиняється нерозумінням безпеки, невмінням вчасно її розпізнати та правильно зрозуміти, зниженою концентрацією уваги („не встиг отямитися...”, „не помітив”, „не надав уваги” та ін.). Недбалість може мати й іншу причину – зневажання безпеки, невиправдана самовпевненість;

3) функціонально-психологічний стан організму – поріг корисної напруженості зменшується під впливом перенесених соматичних захворювань та психічних травм, у тому числі внаслідок невдач по службі, втоми, участі в конфліктних ситуаціях із вираженим психофізіологічним реагуванням тощо [1, с. 31].

Існують дослідження, які доводять, що тренованість є складовою надійності [5], а функціонально-психологічний стан організму можна підвищити психологічною, фізичною підготовкою, різними заходами і вправами [23; 24 та ін.]. Це означає, що забезпечення професійної надійності повинно бути педагогічною умовою формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутнього працівника ОВС у ВНЗ МВС України. Основний шлях її реалізації – тренування. Професійна надійність працівників ОВС розглядається як інтегральна якість людини, яка проявляється у здатності тривалий час підтримувати нормативно визначені параметри трудової активності, незалежно від складних умов. В. Небиліцин відзначав, що проблема надійності – це „проблема №1” якості операцій людини в соціотехнічних системах [21, с. 361]. Він визначав її як здібність до збереження якостей, які вимагаються, в умовах можливого ускладнення обставин (або стійкість оптимальних параметрів індивіда) та як індивідуально варійовану якість, від якої у першу чергу залежить стабільність її робочих результатів [21, с. 362]. Групами факторів надійності він назвав: а) кваліфікацію, якість обладнання, ефективність роботи; б) тренованість; в) характеристики „власне особистісні” (медичні, психологічні), які в більшості випадків визначають відмінності у надійності [21].

З урахуванням вимог відбору працівників до лав ОВС за станом здоров'я, психіки, якостями особистості, в умовах професійної спрямованості підготовки

до роботи в екстремальних умовах, на перший план виходить питання тренуваності до роботи в цих умовах. З іншого боку, забезпечення професійної надійності пов'язане з формуванням професійної готовності до роботи в екстремальних умовах, оскільки передбачає набуття кваліфікації, (яка виражається у професійній готовності), а діяльність на основі надійності передбачає такі складові: соціальну (відображає зміну соціальної ролі, коло і зміст спілкування, включення в структуру нового колективу і виникнення прагнення до самоствердження, корекцію потреб та системи цінностей, засвоєння норм і традицій); діяльну (відображає пристосування до нових психофізіологічних навантажень, ритму життя та засвоєння форм і методів роботи); психологічну (відображає перебудову мислення та спілкування відповідно до умов праці працівників кримінальної міліції, зростання ролі функцій уваги, пам'яті, зорового сприйняття, збільшення емоційної напруги, випробування і тренування волі, стійкість мотиваційної спрямованості, реалізацію задатків і здібностей) [14, с. 64]. Таким чином, тренування на основі забезпечення надійності повинні здійснюватися в таких напрямках змісту підготовки: фізичної; соціальної та психологічної (поведінка, спілкування, емоції, воля, пізнавальні процеси в екстремальних умовах); пізнавальної; операційної (професійні вміння).

Тренуванню підлягають дії в екстремальних умовах та якості, властивості особистості, які її забезпечують на всіх етапах роботи. Забезпечення надійності передбачає набуття практичного досвіду роботи [14, с. 64] на етапах перед входженням в екстремальні умови, під час перебування в них, після виходу з них (В. Пліско), що вимагають різних функціональних станів організму, різної саморегуляції, мобілізації, відновлення тощо. Отже, тренування розрізняється за змістом та етапами.

В. Розов [24], досліджуючи проблему психологічного забезпечення діяльності в екстремальних ситуаціях, дійшов висновку, що повинні бути два рівні психологічної підготовки: базовий і оперативний. Базовий рівень спрямований на формування психологічної готовності до широкого спектра стресогенних ситуацій діяльності. Базова психологічна підготовка здійснюється одноразово. Оперативний рівень підготовки має забезпечити формування готовності до дій в конкретних стресових ситуаціях діяльності. Здійснюється щоразу перед виконанням професійного завдання в екстремальній ситуації. При наявності потенційної загрози, небезпеки, незважаючи на відбір та підготовку персоналу, необхідний постійний психологічний супровід фахівців у надзвичайних ситуаціях [24, с. 176]. Ці висновки збігаються з нашими поглядами на: загальні й спеціальні екстремальні умови, базову і спеціалізовану підготовку працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах, необхідність спеціальної підготовки до роботи в екстремальних умовах та її професійну спрямованість

В. Розов детально розробив зміст, завдання і методи такої підготовки, які відповідають компонентам професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС щодо емоційно-вольового та особистісного компоненту, який ми взяли за основу для своєї роботи в цьому

аспекті, доповнюючи іншими заходами щодо форм такої готовності [24, с. 177]: Психофізіологічна підготовка. Сомногенна підготовка. Когнітивно-емоційна підготовка. Асертивно-комунікативна підготовка. Таймінг. Блок самоорганізації часу життя. Контрольний блок.

Д. Малеев, досліджуючи психологічні фактори особистісної надійності працівників ОВС [18], пише про ціннісно-смисловий, когнітивний, емоційно-вольовий, мотиваційний, поведінковий аспекти забезпечення надійності правоохоронців. Це означає необхідність тренувань усіх компонентів готовності до роботи в екстремальних умовах. В ціннісно-орієнтаційному компоненті – щодо створення і доповнення професійного образу „Я-міліціонер” в екстремальних умовах; в мотиваційному – щодо формування активності, суб’єктності, професійних мотивів, позитивної мотивації до дотримання законності й службової дисципліни в екстремальних умовах; в когнітивному – щодо підвищення рівня вибірковості, складності та інтегрованості інформації для засвоєння; у операційному – в швидкості і продуктивному рішенні професійних задач евристичного рівня; в особистісному компоненті – щодо підвищення витривалості, спритності, швидкості, гнучкості, сили та прикладних навичок; в емоційно-вольовому компоненті – щодо підвищення стресостійкості, врівноваженості, самовладання.

А. Рождественський виділяє такі фактори, що впливають на надійність професійної діяльності людини: мотивацію до здійснюваної діяльності, пережиті у процесі діяльності негативні функціональні стани (перевтоми, стрес, монотонія тощо), психологічний клімат в колективі тощо [23]. Це є важливим для уточнення змісту тренувань для надійності роботи в екстремальних умовах.

Менеджмент особистої безпеки, професійної безпеки – „робота в команді” в освітньо-кваліфікаційній характеристиці щодо екстремальних умов та їх поєднання сьогодні відсутні у ВНЗ МВС України. Отже, потрібні тренування щодо відновлення функціонального стану організму, роботи в команді, особистої безпеки, користування своїми правилами, підтримання високої працездатності. Тренуванню також підлягають: самоконтроль, відповідальність, почуття обов’язку, дисциплінованість, адекватна самооцінка, вольові якості й самовладання, якщо розглядати їх як фактори надійності професійної діяльності.

Для нашого дослідження важливо визначити сутність понять „тренуваність”, „тренування” і способів їх реалізації. Тренуваність – це „складне багатфакторне поняття, яке включає в себе рівень технічної, тактичної, фізичної, психологічної, функціональної підготовленості спортсмена, в сукупності і визначають рівень його загальної і спеціальної спортивної працездатності, готовності до досягнення вищого спортивного результату” [12]. Фізична тренуваність – це ступінь можливості виконання фізичних навантажень, які вимагають витривалості, сили або гнучкості і зумовлені поєднанням фізичної активності з генетично переданими здібностями [12]. В інтегральному розумінні під терміном „тренуваність” мається на увазі стан організму, що досягається за допомогою будь-якого тренувального навантаження, зміст якого може бути різним за своїм впливом і

характером [27, с. 232]. Звідси специфічність вияву „тренованості” властивостей організму – здатність зазнавати зміни в процесі виконання м’язового, інтелектуального, емоційного навантажень. По суті, термін „тренованість” є еквівалентним поняттю „стан здоров’я”, під яким розуміється „стан повного фізичного, душевного, соціального добробуту” [27, с. 233], і досягається він під впливом змінюваного і ускладнюваного навантаження.

Важливою умовою в розвитку і формуванні стану тренованості (не тільки спортивної) є оптимальність впливу подразника. Оптимальне навантаження, викликаючи фізіологічний стрес [25], стимулює позитивні морфофункціональні зміни в організмі, виводячи його на більш інтенсивний режим роботи. Ті навантаження, які виходять за рамки оптимальних (маються на увазі екстремальні, виснажливі), ведуть до дистресу, до необоротного виснаження резервів адаптації – дизадаптації [3; 4; 11]. Тобто ускладнення навантаження повинно бути поступовим і послідовним. З точки зору фізіологів, стан тренованості людини – це реакція (відповідь збудливих систем на зовнішні й внутрішні стимули) функціональних систем, спрямована на отримання корисного результату [2; 9; 17; 19; 28]. Бельгійський професор А. Говертс [7] дуже вдало підкреслив, що „тренованість” являє собою стан, який мобілізує всю систему організму, з тим, щоб дозволити йому адаптуватися до всіх фізичних дій. Отже, тренованість досягається під впливом як активності й діяльності самої людини, так і стимулюванням ззовні. Тренування (від англ. to train – виховувати, навчати) – комплекс вправ для тренування в чому-небудь. Тренування – система підготовки організму людини з метою пристосування його до підвищених вимог і складних умов роботи й життя [20]. Тренування здійснюється через практичні, секційні, самостійні заняття, позааудиторну та спортивну роботу, тобто будь-яку практичну діяльність студентів, яка відповідним чином організована. Формами організації тренування є: тренувальне заняття, самостійні заняття, спортивні змагання. Методами спортивного тренування є загальнопедагогічні (словесні, наочні), практичні (безперервні та інтервальні на виховання фізичних якостей, ігрові та змагальні). Етапи організації тренування з метою формування у студентів практичних умінь і навичок можна сформулювати таким чином: постановка задачі; роз’яснення способів виконання задачі через знання (розвиток свідомості); практичний показ; виконання вправ; удосконалення в тренуванні та в закріпленні вправ; здійснення контролю [20].

Шляхами досягнення тренованості або методами тренувань є: вправи, завдання, ігри, задачі стереотипного, діагностичного, евристичного характеру. Згідно з ОКХ [26, с. 18] вони формують професійні задачі таким чином: стереотипні – передбачають діяльність відповідно до заданого алгоритму, що характеризується однозначним набором добре відомих, раніше відібраних складних операцій і потребує використання значних масивів оперативної та раніше засвоєної інформації; діагностичні – передбачають діяльність відповідно до заданого алгоритму, що містить процедуру часткового конструювання рішення з застосування відповідних операцій і потребує

використання значних масивів оперативної та раніше засвоєної інформації; евристичні – передбачають діяльність за складним алгоритмом, що містить процедуру конструювання рішень і потребує використання великих масивів оперативної та раніше засвоєної інформації [26, с. 18]. Це означає необхідність розробки і впровадження в процес підготовки у ВНЗ МВС України окремих вправ, задач, завдань, різного характеру на дії в екстремальних умовах. Їх формами можуть бути: а) індивідуальна робота (самостійна робота, домашня робота); б) групова робота (тренінг, мозкова атака, міні-групи, фокус-групи, робота в парах); в) фронтальна робота (виїзні й практичні заняття, дискусії, змагання, квест) [5; 10; 22].

Таким чином, спрямованість підготовки на професійну надійність передбачає залучення майбутніх працівників ОВС до тренувань професійних умінь, якостей, властивостей особистості через виконання вправ, які імітують екстремальні умови в різних формах. Ці вправи повинні відповідати за змістом:

1) структурі професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах: на мотивацію, володіння емоціями, самовладання, волю, перенос знань в нові умови, відтворення професійних дій у різних умовах, які ускладнюються, самоконтроль, самооцінку, формування особистих якостей, фізичну підготовленість;

2) екстремальним умовам, їх впливу та поєднанню різних умов у комплекси: імітують і відтворюють їх, даються для аналізу і розв'язання;

3) характеру діяльності працівника ОВС: діагностичній, стереотипній, евристичній під впливом екстремальних умов та їх поєднанню.

Ускладнення вправ можливе за напрямками: збільшення самостійності; збільшення творчості; зменшення часу; зменшення даних чи їх надмірність (в незвичних умовах); поєднання кількох екстремальних умов; створення конфлікту інтересів (життя чи обов'язок), умов для боротьби мотивів, ситуацій, вибору; увага до першого етапу роботи в екстремальних умовах до кількох етапів; поєднання кількох цілей. Відзначимо, що якщо професійна спрямованість підготовки до роботи в екстремальних умовах стосується всіх етапів засвоєння (від мотивації до самоконтролю і самооцінки), то професійна надійність більше формується, починаючи з етапу закріплення багаторазовим повторенням у різних формах, оскільки акцент у ній робиться на безпомилкових діях.

3.5. Застосування активних та інтерактивних методів навчання у процесі підготовки майбутніх працівників ОВС у ВНЗ МВС України

У контексті принципу виховуючого навчання, принципу активності, самостійності і позитивної мотивації в навчанні доцільним є застосування в процесі підготовки у ВНЗ МВС України активних та інтерактивних методів навчання для формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах. На основі аналізу праць з проблемами активізації пізнавальної діяльності (Т. Шамова, В. Лозова, Н. Половникова та ін.), аналізу світового досвіду підготовки працівників ОВС до роботи в

екстремальних умовах, наведеного вище, можемо виділити такі активні методи навчання, які доцільно застосовувати для надання професійної спрямованості підготовки майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах: методи проблемного навчання; case-study; моделювання екстремальних ситуацій і дій у них; метод проектів; вправи як тренувального характеру, так і на застосування набутих знань і вмінь в нових умовах за новим, самостійно складеним алгоритмом дій; психологічні, фізичні, тактичні, інтелектуальні вправи: вправи комплексні; в умовах стресу, з підвищенням навантаження, послідовним ускладненням; розв'язання професійних задач, аналіз реальних ситуацій; рольові й ділові ігри; демонстрація, ілюстрація; самостійна робота, домашня робота, тренування. Усі активні методи навчання ми можемо класифікувати на: 1. Загально-дидактичні (словесні, наочні, практичні (А. Коменський), стимулювання і формування позитивної мотивації до навчання роботи в екстремальних умовах, організація навчально-пізнавальної діяльності; контролю і самоконтролю (Ю. Бабанський); різні за характером діяльності, переважно проблемні методи навчання (В. Лозова); 2. Професійні (ділові ігри, моделювання, тренування, аналізу ситуацій, виконання нормативів, розв'язання професійних задач, case-study) [1; 3; 4; 8]; 3. Комплексні (метод проектів, комплексні вправи, дослідницький метод) [7]. Певною мірою така класифікація активних методів навчання відбиває рівень складності підготовки майбутнього працівника ОВС до роботи в екстремальних умовах: базова підготовка, поглиблена підготовка, комплексна підготовка. Формуванню активності і самостійності сприяють, як доведено дослідженнями, методи проблемного навчання, під яким розуміють таке навчання, яке передбачає штучне створення і розв'язання в навчальному процесі проблемних ситуацій. Проблемне навчання найбільш сприяє формуванню творчості поміж інших видів навчання. Проблема ситуація, яка є основою проблемного навчання, це – ситуація протиріччя, інтелектуального утруднення, яке викликає бажання його подолати і приводить тим самим до самостійного відкриття нових знань чи нового способу дій. Проблема ситуація закінчується проблемним питанням – якщо так, то чому? Тут показується основне протиріччя дидактики – коли для розв'язання конкретної ситуації не хватає наявних знань, способів дій, потрібно відшукати нові.

Протиріччя в проблемній ситуації можуть бути: 1. Між теорією та практикою; 2. Між різними теоріями; 3. Між різними фактами; 4. Між історією та сучасністю. Слід відзначити, що проблемне навчання повинно здійснюватися не одноразово, а постійно, елементами в інших видах навчання – репродуктивному, догматичному, дистанційному, комп'ютерному тощо. І починати слід з того, що показувати треба взагалі кілька поглядів на проблему, її розв'язання, для того щоб люди студенти, курсанти звикли до існування різних точок зору на проблему і шляхи її розв'язання. Потім вже можна переходити до її розв'язання різними способами їх перевірки, висування гіпотез тощо. Спочатку треба навчитися бачити проблему і дивитися на неї з різних точок зору. Цьому сприятимуть питання – про що йдеться в ситуації, що саме здійснюється в ситуації, чому вона така тощо. Потім можна використовувати

прийоми описати ситуацію та її рішення з різних ролей – командира, виконавця, злочинця, потерпілого. Доцільно використовувати прийом обміну ролями – злочинець – працівник ОВС – потерпілий. Аналіз реальних ситуацій теж доцільно здійснювати з позицій різних ролей, міняючись ролями, використовуючи емпатію та правові норми. Прогноз розгортання ситуації теж корисно здійснювати через обмін ролями і через групове обговорювання. Можна використати прийоми гештальт-психології при цьому – виділити окремо і назвати свої відчуття, думки, вчинки, спробувати їх узгодити з різних позицій.

Проблемне навчання приводить до проходження курсантом всіх етапів засвоєння нового матеріалу з акцентом на велику позитивну мотивацію в навчанні і на творчому застосуванні набутих умінь. Недоліком проблемного навчання є значна і невизначена кількість часу на розв'язання проблеми, не весь зміст навчання можна перебудувати на основі проблемного навчання, або для цього потрібні значні витрати – типу алеї Хогана, до того ж мало викладачів хочуть, можуть і вміють його застосовувати. На нашу думку, проблемне навчання доцільно застосовувати в навчальному процесі обов'язково – для виконання третього компонента змісту освіти в навчальних програмах (формування досвіду творчої діяльності), але застосовувати його потрібно частково і постійно, дозовано, поступово переходячи до збільшення активності і самостійності в творчості курсантів, зменшення допомоги викладача. До методів проблемного навчання відносять:

1. Метод проблемного викладу (викладач ставить проблему і сам її вирішує, показуючи різні погляди на проблему і різні шляхи її розв'язання в залежності від умов). Цей метод є доцільним на початку використання проблемного навчання, коли люди ще не звикли до самостійності і творчості, різних точок зору на проблему і шляхи її рішення, вони тут просто звикають до різних точок зору, які всі мають право на існування;

2. Евристичні методи (викладач ставить проблему і на окремих етапах її вирішення залучає курсантів до її розв'язання – висування гіпотез, їх часткова перевірка тощо) – евристична бесіда, капелюхи мислення. Ці методи збільшують самостійність і творчість в навчанні, дозволяють виявити ініціативу під контролем викладача, привчають до постановки запитань до знайомого факту, що саме по собі вже творчість – побачити проблему у відомому, вчать логіці пошуку, розгляду питань з різних боків.

3. Частково-пошукові методи (викладач ставить проблему, курсанти самі її вирішують) – мозкова атака, синектика, дискусії, дебати.

4. Дослідницький метод (індивідуальний, коли людина сама ставить проблему і сама її вирішує, звертаючись по консультації до викладача) – за самостійно складеним планом, алгоритмом, з самоконтролем і самостимулюванням тощо. З цього погляду доцільно ІНДЗ в робочих планах пропонувати формулювати самим студентам, окреслюючи їм тематику і бажаний результат з проблеми, виходячи з їх реальних навчальних можливостей і навчальних потреб, власних професійних інтересів і потреби в самовдосконаленні.

Для формування активності особистості стають в нагоді активні та інтерактивні методи навчання. Між ними є певна різниця. Якщо активні методи навчання спрямовані на переведення потенційної активності людини в реалізовану, сприяють її виявленню, то інтерактивні методи навчання спрямовані на вияв активності у міжособистісній взаємодії, тобто теж є активними, але в роботі в групах, мікрогрупах, парах при організації спілкування і навчальної діяльності. Тобто активні методи навчання ширші за інтерактивні охопленням аудиторії і передбачають включення викладача в них при його активній ролі в процесі навчання. Інтерактивні методи завжди передбачають організацію роботи в групі та іншу роль викладача – консультанта, фасилітатора, підтримувача, учасника, журі. Саме це дозволяє інтерактивним методам навіть в умовах пояснювально-ілюстративного навчання сприяти формуванню творчості, активності і самостійності ще до того, як будуть прочитані спеціальні дисципліни – якщо вони будуть взагалі. Ураховуючи це, можемо говорити про особливу класифікацію інтерактивних методів навчання – методи, які спрямовані на моделювання власної професійної діяльності, на організацію взаємодії, на відпрацювання дій в парі.

З іншого боку, інтерактивні методи будуть сприяти формуванню творчості, активності, самостійності при прояві емпатії, обміну не тільки думками, словам, діями, але й емоціями, що можливо при обміні ролями – злочинець, працівник ОВС, потерпілий, свідок тощо. Тому для них важливо бути спрямованими не тільки на формування професійних дій, на відпрацювання надійності через тренування і вправи, але й на прояв емпатії в різних ролях для розуміння мотивів і дій учасників, моделювання варіантів рішення професійних задач з прогнозуванням їх наслідків, на бачення різних точок зору на проблему і різних способів рішення її. Таким чином, інтерактивні методи можна розрізнити за змістом – на формування знань, вмінь і навичок, формування досвіду емоційно-ціннісного ставлення до засвоєного, формування творчості, що відповідає діючій системі змісту освіти. Але саме ці питання є складовою і проблемного навчання, що дозволяє використовувати його в певному обсязі для інтерактивного навчання і наслідком якого є формування творчої, активної, самостійної особистості майбутнього працівника ОВС. Отже, маємо:

1. Класифікацію типів створення проблемних ситуацій, які складають основу проблемного навчання – між теорією і практикою, між різними теоріями, між історією та сучасністю, між різними практиками – що дозволяє визначити зміст для вправ і завдань для навчання;

2. Класифікацію методів навчання за збільшенням творчості і самостійності – проблемний виклад, евристичні методи, пошукові методи, дослідницькі методи, які можна поступово вводити в процес підготовки майбутніх працівників ОВС.

Враховуючи необхідність ускладнення завдань в підготовці працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах, можемо говорити ще й про зміну умов застосування цих методів – в лабораторних умовах (в аудиторії), в спеціально створених умовах, в польових умовах на практиці. Викладач при цьому

повинен зменшувати свою активність в навчанні, спрямовувати свої зусилля на формування активності, самостійності, творчості тих, хто навчається, переходячи до фасилітатора, консультанта, помічника, підтримувача, журі. Це вимагає від викладача як володіння проблемними методами навчання, так і новими комунікативними вміннями – активно слухати, спонукати до висловлювань, оцінок, гіпотез тощо, відмови від критики, взагалі до демократичного стилю спілкування, який забезпечує спільний пошук розв'язання проблеми, пошук нового знання, нового способу дій. Взагалі викладач повинен демонструвати суб'єкт-суб'єктну позицію в навчанні як основу для творчості, активності, самостійності. Тоді активні та інтерактивні методи будуть постійно застосованими в процесі навчання. Цьому сприятиме педагогічна майстерність викладача і володіння ним основами психопедагогіки (Е. Стоунс).

Наприкінці зауважимо, що пропагований на Заході проектний метод Дьюї та проблемне навчання не мають нічого спільного між собою в нашій системі підготовки, яка спрямована на підготовку свідомого фахівця. Проектний метод передбачає розв'язання типових відібраних задач, які найчастіше зустрічаються в професійній діяльності – але без системи знань. Він є доцільним при виконанні ІНДЗ, курсових, дипломних, магістерських робіт, при організації позааудиторної роботи зі студентами, наукових гуртків тощо. Це передбачає періодичне навчання розв'язанню нових типових задач, які з'являються в професійній діяльності, що зумовлює необхідність постійного підвищення кваліфікації при відсутності цілісного погляду на проблему. Проблемне ж навчання спрямоване на самостійне відкриття нових знань в системі, у відповідності до змісту освіти за І. Лернером – знання, способи дій, досвід творчої діяльності, досвід емоційно-ціннісного ставлення до засвоєного, усвідомлене проходження всіх етапів засвоєння, що забезпечує вкупі якість навчання. При цьому зміст навчання відбирається з урахуванням теорій зон розвитку особистості Л. С. Виготського, зв'язку навчання, виховання і розвитку особистості, факторів розвитку особистості. Це означає, що використання типових задач можливе тільки в репродукції як основа для подальшої творчості, а для формування активної, самостійної творчої особистості працівника ОВС потрібні як нові курси, дисципліни, так і активні, проблемні, інтерактивні методи навчання, які пов'язані між собою, але виконують кожен своє завдання, можуть бути застосовані наскрізно при викладанні усіх дисциплін різних циклів підготовки майбутніх працівників ОВС за умови готовності самих викладачів до їх використання.

Висновки до III розділу

1. Обґрунтовано необхідність упровадження у процес підготовки майбутнього працівника ОВС у ВНЗ МВС України з метою формування їх професійної готовності до роботи в екстремальних умовах комплексу педагогічних умов: 1) організація методичної роботи з викладачами кафедр ВНЗ МВС України щодо безвідривної підготовки їх до формування

професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників ОВС; 2) забезпечення професійного спрямування змісту, форм і методів підготовки майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах; 3) побудова процесу підготовки на основі ідеї професійної надійності, що зумовлює вибір викладачами тих форм і методів навчання, які спрямовані на тренування тих якостей, властивостей, умінь особистості, які необхідні для роботи в екстремальних умовах майбутнім працівникам ОВС; 4) застосування активних та інтерактивних методів навчання в процес підготовки у ВНЗ МВС України. Необхідність комплексу педагогічних умов пояснюємо їх тісним взаємозв'язком. Впровадження цих умов передбачає спочатку організацію методичної роботи з викладачами з проблеми, а потім, на цій основі – впровадження в практику роботи інших педагогічних умов.

2. Професійна спрямованість процесу підготовки та забезпечення професійної надійності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах можлива в таких варіантах: в окремих нових інтегрованих спецкурсах, нових модулях існуючих дисциплін, у позааудиторній роботі в різних формах. При цьому використовуються активні методи навчання, професійні й комплексні методи навчання. Для забезпечення професійної надійності використовуються тренування в напрямках соціальної, психологічної, фізичної, пізнавальної, професійної підготовки. Методична робота готує викладачів до впровадження цих педагогічних умов формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах через зміст, який включає філософську, теоретичну, дидактичну, психологічну, соціально-педагогічну, загальнокультуру, загальнотехнічну, світоглядну, політичну, правову, спеціальну підготовку. Цей зміст реалізується в таких формах: індивідуальні, групові, колективні; за одним напрямком підготовки чи їх комплексом.

3. Активні та інтерактивні методи навчання сприяють формуванню професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах, оскільки забезпечують його активність і самостійність в процесі навчання на основі ідей принципів виховуючого навчання і активності. самостійності, формування позитивної мотивації до навчання. Активні методи навчання спрямовані на переведення потенційної активності людини в реалізовану, інтерактивні спрямовані на реалізацію цієї активності у взаємодії в навчанні. Активні методи навчання можна поділити на загальнодидактичні, професійні, комплексні методи, до них також належать окремі проблемні методи.

РОЗДІЛ IV. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПРАЦІВНИКА ОВС УКРАЇНИ ДО РОБОТИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

4.1. Поняття соціально-педагогічних умов формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС України до роботи в екстремальних умовах

Поняття соціально-педагогічних умов формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах у ВНЗ МВС України розглядаємо в контексті категорії „соціально-педагогічного” та умов підготовки. Як доводить О. П. Склярів [2], поняття соціально-педагогічного є таким, що нещодавно виникло, асимілює в собі в знятому вигляді розмаїття уявлень про внутрішні механізми процесів соціально-історичного формування людини. Поняття „соціально-педагогічне”, за О. П. Скляровим [2], виконує різноманітні функції в пізнавально-осмислюваних процесах: фіксує реальність існування системно організованих людиноформуючих матеріальних та духовних чинників, процесів та наголошує на їхній антропостверджуючій, гуманізуючій спрямованості – (онтологічна та гносеологічна функції); синтезує значення більш вузьких понять: „соціалізація”, „окультурення”, „виховання”, „навчання”, „освіта”, „самовиховання”, „самоудосконалення” тощо; є концептом, який орієнтує аналіз процесів життєдіяльності, сприяє виокремленню в них людиноформуючих моментів – логіко-методологічна функція; об’єднує уявлення про механізми й закономірності розвитку людини – інтегративно-методологічна функція; є орієнтиром у розумінні, роз’ясненні, тлумаченні сенсу, значенні, ролі історичних, соціокультурних чинників, явищ, подій в якості людиноформуючих детермінантів – інформаційно-культурна, світоглядна, комунікативна функції; слугує виділенню орієнтирів, методологічних настанов для комплексу людинознавчих, педагогічних, прикладних соціально-педагогічних дисциплін (методологічно-регулятивна, методологічно-нормативна функції); ефективно зараджує переосмисленню відомих раніше теоретичних та методологічних положень, аналізу нових соціокультурних, історичних чинників, сприяє прирощенню нового знання та виявленню тенденцій майбутнього розвитку (евристична та прогностична функції) [2, с. 12–13]. Такий підхід дозволив дослідникові визначити соціально-педагогічну діяльність як системну форму людської активності, в процесі якої відбуваються зміна и перетворення людини та людських мас (у тому числі сім’ї) у напрямку до олюднення, окультурення та соціалізації, наближення до певної конкретно-історичної соціально необхідної моделі [2, с. 13]. Таким чином, соціально-педагогічними умовами формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах є такі умови, які спрямовані на олюднення, окультурення, соціалізацію особистості працівника ОВС, який здатний ефективно працювати навіть в екстремальних умовах. Ці умови передбачають формування нових позитивних моделей поведінки,

мислення, стосунків, а саме: критичного і нестандартного мислення, комунікативних умінь, спрямованість на розвиток особистості працівника ОВС і запобігання професійному вигоранню, профілактику сімейного неблагополуччя, окультурення стосунків в сім'ї, робочому колективі, ненасильницької поведінки, праці без корупції, профілактику шкідливих звичок і формування здорового способу життя тощо. Негативні моделі поведінки є відомими в суспільстві, в той час як позитивним ніхто не навчає. Так, життєві вміння, вміння відпочивати з метою розвитку і відновлення, будувати ненасильницькі стосунки не є предметом вивчення ані в школі, ані у ВНЗ. В них, між тим, є нагальна потреба в контексті розвитку особистості працівника ОВС і запобігання негативному впливу екстремальних умов його роботи. Шляхами до цього є внесення певних змін у здійснення існуючої системи підготовки майбутніх працівників ОВС, яка сама по собі, як доведено вище, певною мірою сприяє формуванню названої готовності, але соціально-педагогічні умови сприятимуть її покращенню через впровадження їх навчально-виховний процес ВНЗ МВС України.

З урахуванням викладеного, можемо говорити про власне соціально-педагогічні умови формування професійної готовності майбутнього працівника ОВС, які спрямовані на соціалізацію і розвиток особистості майбутнього працівника ОВС, і організаційно-соціально-педагогічні умови формування цієї готовності, які забезпечують соціалізацію і розвиток особистості в напрямку протидії впливу екстремальних умов роботи працівника ОВС. Розкриємо їх детальніше.

4.2. Сутність і шляхи реалізації соціально-педагогічних умов формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС України до роботи в екстремальних умовах

4.2.1. Розвиток критичного і нестандартного мислення у майбутніх працівників ОВС України

Особливого значення в екстремальних ситуаціях має критичне і нестандартне, неалгоритмічне, творче мислення, які допомагають оцінити ризик і небезпеку, перенести наявні знання в нову ситуацію, швидко виробити новий спосіб дій в екстремальних умовах, який є запорукою виживання і перемоги. Слід відзначити, що поведінка працівника ОВС в екстремальних ситуаціях зумовлена з одного боку, Уставом та інструкціями, з іншого боку – наявними нетиповими або складними умовами роботи, які можуть бути непередбачено комбінованими, з третього – небезпекою і ризиком для життя свого і людей. Тому потрібна гнучкість і нестандартність мислення, пам'ятаючи, що творчість можлива тільки на основі репродукції (Б. Коротяєв). У процесі навчання майбутніх працівників ОВС у ВНЗ МВС України розв'язуються кілька різних за спрямуванням задач: формування відповідального, дисциплінованого, діючого в межах Уставу і Закону працівника з одного боку, – і творчого, активного, самостійного, ініціативного

працівника, здатного до дій в нестандартних та екстремальних умовах роботи. Існуюча система підготовки спрямована в основному своїм укладом на розв'язання першої задачі. У той час як творчість, активність, самостійність у кожного є різною і в стандарт підготовки як обов'язкові, на рівні не менше, ніж, їх не запишеш як вимогу, у кожного вони різні в силу життєвого досвіду, виховання, розвитку пізнавальних процесів. Але для формування творчості і свідомого застосування знань потрібно поєднувати дії за алгоритмом з діями в нестандартних умовах. Про це говорить і теорія змісту освіти за І. Я. Лернером, і зміст підготовки майбутніх правоохоронців в іноземних країнах, де творчість відпрацьовуються на базі набутих основ професійної підготовки. З іншого боку, маємо дію принцип виховуючого навчання у ВНЗ і негативний вплив масовозастосовуваного пояснювально-ілюстративного виду навчання, де провідна роль в навчанні належить викладачеві і людина звикає до того, що завжди можна звернутися до старшого, досвідченого фахівця, який краще знає і порадить, що робити. Але не завжди в житті знайдеться фахівець, до якого можна звернутися, не завжди він дасть кращу пораду та ще в інтересах того, хто питає. Це означає, що поки ми дійдемо до формування творчої особистості майбутнього працівника ОВС, вона вже буде сформована як слухняна і неініціативна в багаторічному пояснювально ілюстративному навчанні і перенастроїти її на інший спосіб мислення – це зламати динамічний стереотип, який, може, уже склався в її свідомості, а іншого стереотипу немає, його треба заново формувати, на що немає часу в екстремальних умовах. Постає питання про вміння прийняття рішень та формування гнучкого стереотипу і вміння самостійно конструювати новий алгоритм дій в незнайомій ситуації без зразка і допомоги з урахуванням вимог нормативної бази і дотриманням правового статусу працівника ОВС.

Прийняття рішень – окрема теорія, але в екстремальних умовах нас цікавить перш за все збір та аналіз інформації і робота з нею, на основі чого приймається рішення як діяти, та евристичні методи прийняття рішень – колективні та індивідуальні. Розкриємо зміст прийняття рішень в цьому аспекті. Прийняття рішення – результат мислення і вольової дії на основі усвідомлення людиною мети дії, її засобів реалізації, підстав для реалізації мети, варіантів її досягнення на основі інформації. У цілому прийняття рішення являє собою командну інформацію – що і як робити в певних обставинах і умовах. Тому прийняття рішення повинно бути виваженим, швидким, об'єктивним, реальним, враховувати багато аспектів, у тому числі етичні. На основі знання про функції і професійну мораль працівника ОВС приймається рішення про вибір моделі поведінки.

Доцільно з'ясувати, які моделі вибору етичної поведінки існують в світі. Виділяють такі моделі етичного прийняття рішень (США): 1) модель „особистість-ситуація”. Використовується 2 групи змінних: індивідуальні (самоконтроль, ступінь залежності) та ситуаційні (організаційна культура, здатність до самоудосконалення та самопізнання). Сам процес етичної поведінки постає як пізнавальний, моральний розвиток особистості; 2) модель „індивід-зовнішнє середовище”. Етична поведінка розглядається як похідна від

індивідуальних характеристик осіб, які приймають рішення, та зовнішнього середовища, яке охоплює правове, соціальне, професійне та індивідуальне середовища; 3) модель „4 компонента”. В основу цієї моделі покладено психологічний процес формування етичної поведінки, який проходить 4 етапи: а) етичне сприйняття та інтерпретація ситуації; б) етичні судження та точки зору на морально правильний курс дій; в) вибір моральних цінностей та дій; г) реалізація моральних форм дій; 4) модель „загальна”. Вона поєднує основні елементи інших трьох моделей, враховує вплив факторів зовнішнього середовища, індивідуальних характеристик та особливостей процесу прийняття етичного рішення. Серед факторів зовнішнього середовища розрізняють систему заохочень та покарань в організації стосунків у колективі; політику та моральні принципи; систему управління та роль вищих керівників. Індивідуальні характеристики охоплюють рівень морального розвитку індивіда, самоконтроль, стать, мотиваційну орієнтацію особистості. Ця модель передбачає більш високий рівень моральної і правової свідомості особистості і більш високу його обізнаність в багатьох питаннях для вибору правильної моделі поведінки в корупційній ситуації. Таким чином, при прийнятті рішення про власну поведінку в екстремальних умовах, працівник ОВС повинен зробити вибір між власними цінностями і мотивами, керуючись вимогами колективу і професійної діяльності, ставленням в суспільстві і колективі до явища злочинності.

Відзначимо, що знання професійної етики розв’язує для працівника ОВС такі питання: що є добро та зло; що є правильним та неправильним у поведінці; які мотиви та умови етичної поведінки працівників ОВС; що треба робити для формування високих моральних принципів. Етична поведінка працівника ОВС – та, що відповідає ustalеним нормам етики і реалізує моральні цінності, ідеали. Етичність поведінки працівника ОВС визначається за такими критеріями: максимальний соціальний результат та задоволення інтересів більшості людей; дотримання прав, свободи та гідності інших осіб; справедливий розподіл зиску та витрат між різними групами та індивідами. Отже, необхідні норми та правила, які роз’яснюють ці критерії, у тому числі в екстремальних умовах. Ними є кодекси етики державного службовця, юриста, етичні правила і стандарти поведінки поліцейського тощо. Етичні норми поведінки в світі є засобом боротьби як з корумпованістю окремих осіб так і з корупцією в установах.

Етапами прийняття рішення є: 1. Усвідомлення ситуації та обставин, в яких перебуває людина, чим вони загрожують чи не влаштовують її; 2. Постановка мети дії в цих обставинах – бажаний образ майбутніх обставин; 3. Визначення різних варіантів досягнення мети, їх переваг і недоліків, засобів реалізації тощо; 4. Вибір найкращого рішення в даних умовах; 5. Реалізація рішення.

Для прийняття рішення потрібна перш за все інформація, яка може бути поточною, тактичною, прогностичною (стратегічною). Вимогами до неї є: достовірність, довіра до її джерел, врахування недостатньої інформації, можливих помилок. Інформація вимагає таких умінь: узагальнення, фільтрації

(відсічка, агрегація, виборка), аналізувати, синтезу, конкретизації, виділення головного, встановлення причинно-наслідкових зв'язків тощо. Для прийняття рішень в екстремальних умовах важливим є вміння приймати нестандартні рішення – діяти в умовах невизначеності на основі перш за все прогнозування власних дій та дій супротивника, змін обставин (Г. Мінтцберг).

Методи прийняття евристичних (нестандартних) рішень поділяють на групові та індивідуальні. До перших належать евристичні бесіди та міркування, написання сценаріїв розв'язання проблем (варіанти рішень в розвитку), метод колективного блокноту, системний аналіз, метод ліквідації безвихідних ситуацій, метод поетапного пошуку, метод Менделла, мозкова атака в її різних модифікаціях, балінтовська група, коло, обговорення слабких місць, тріада на основі обміну ролями, тригерна техніка, синектика. До індивідуальних належать: інверсія, емпатія, дедукція, класифікація, аналогія, 7 ключових питань Квінтіліана, метод контрольних питань, метод гірлянд випадковостей і асоціацій тощо.

Формування критичного і нестандартного мислення означає необхідність формування творчості, активності, самостійності в існуючій системі підготовки через включення елементів проблемного навчання, активних та інтерактивних методів навчання в діалектичній єдності, формування особистості викладача як взірця професійної діяльності в напрямку поєднання творчості і репродукції. Це вимагає в процесі підготовки майбутніх працівників ОВС врахування дидактичних принципів трудності і доступності в навчанні – через посилення вимог, зміну умов виконання завдань в напрямку збільшення інтенсивності, невизначеності, прискорення темпу, поєднання різних видів діяльності – як то робиться в підготовці елітних підрозділів жандармерії у Франції. Okремо стоїть питання про базову професійну і спеціальну підготовку як поєднання репродукції і творчості. Сьогодні в ОКХ підготовки працівників ОВС у ВНЗ МВС України є професійні задачі на формування евристичних дій, але взагалі немає дисциплін, які на це окремо спрямовані. Між тим, як доводить закордонний досвід підготовки працівників силових структур, це є можливим як через курси спеціалізації вже на старших курсах, особливо в магістратурі, так і через окремі курси типу „Підготовка до роботи в екстремальних умовах”, які є інтегрованими, зконцентрованими на нестандартних умовах роботи і розв'язанні нетипових задач професійної діяльності, які і вимагають творчості, активності, самостійності, ще на стадії бакалаврату. Не обмежуючи роль цих дисциплін, наголошуючи на їх необхідності, зауважимо, що знов-таки, доки черга дійде до формування творчості, активності і самостійності, виховуючи навчання вже зробить свою справу – виховує слухняного дисциплінованого працівника ОВС, якому вже прийде́ться ламати динамічний стереотип професійного мислення при потраплянні в незвичні умови роботи.

Розглянемо, як формувати критичне і нестандартне мислення. Критичне мислення – це здібність і готовність оцінювати ситуацію критично, але без упередження, відокремлювати істину від брехні, самостійно знаходити рішення і захищати істину у суперечці; використання когнітивних технік або стратегій, що збільшують імовірність одержання бажаного кінцевого результату; це

готовність до планування своєї діяльності; гнучкість як готовність до розгляду нових варіантів змінити власну точку зору, наполегливість у роботі, готовність до виправлення власних помилок, самоусвідомлення розумового процесу, пошук компромісних рішень, що задовольняють більшість; це також здібність до прийняття розумних рішень: вміння знайти прозорі та плідні способи для характеристики чого-небудь; ретельні роздуми, що базуються на фактах та знаннях, можливості або альтернативах дій; оцінка вже відпрацьованих дій та зробленого вибору. Отже, критичне мислення виявляється в інтегральній якості особистості, яка виражається в уміннях приймати розумні рішення, знання, які дозволяють це робити, оціночному ставленні до навколишнього, людей, себе. Воно дозволяє виявити через логіку, чиї інтереси стоять за певними вчинками, кому потрібні певні вчинки, маніпуляції. Критичне мислення протистоїть афективним діям, виключає упередження, означає відхід від стереотипів, пошук спільних інтересів і переваг і опору на них.

Технологія формування критичного мислення є в стадії розробки в Україні, розвивалася переважно в США та Бразилії. Критичне мислення формується завдяки: критичній освіті; соціальному навчанню, яке передбачає критичний підхід до розв'язання проблем і ситуацій; змістовному спілкуванні із спрямованістю на всебічний розгляд проблем та їх оптимальне розв'язання (гра „Дебати”, раціональні переговори); рефлексії власного досвіду розв'язання проблем. Розкриємо названі шляхи формування критичного мислення у майбутніх працівників ОВС.

Критична освіта – це педагогічна концепція П. Фрейре, що ґрунтується на ідеї про те, що будь-яка людина здатна оцінювати оточуючий її світ. Людина оцінює своє особисте і соціальне життя, що є основою його перетворення на основі критичного усвідомлення реальності. За цією концепцією: людина і педагог є суб'єктами освіти; об'єктом освіти є весь навколишній світ і сама людина; зміст освіти розробляється з урахуванням інтересів особистості; реальність відбивається педагогом у проблемній формі для сприйняття та аналізу; цілі освіти відбивають сподівання тих, хто навчається; навчання – це творчість, тому знання підлягає сумніву, стимулює діалог, критику і творчу активність; засобами навчання є діалог, звільнення, культурний вплив; наслідком навчання є те, що відбувається радикальна зміна реальності у відповідності до людських потреб; наявність проблеми стимулює пошук її вирішення. Доцільним є використання прийомів критичного мислення у навчанні майбутніх працівників ОВС. До них належать: рекомендації ведення щоденника критичних роздумів (думки, плани, питання, сумніви, реакції, тривоги тощо); взаємне рецензування виконаних виправ і їх обговорення; підготовка оціночного нарису-роздуму про соціальне навчання сім'ї; рефлексія: усне або письмове відновлення послідовності виконаних дій, аналіз їх ефективності, формування результатів, постановка майбутніх цілей тощо; вільний обмін думками, дискусії; наведення аналогій; моделювання; створення протиріч, їх розв'язання; спонукання до самооцінки; порівняння і виділення головного; використання різних видів аналізу ситуацій; розділу і класифікації тощо; показ альтернативного або спонукання до їх пошуку; рольова гра, обмін

ролями; спонукання до логічних висновків; постановка питань до проблеми; розділ думок, почуттів і дій та їх аналіз з огляду на необхідність розв'язання проблеми; вибір дій на основі різних засад і прогнозування можливих ризиків, переваг і збитків, недоліків для кожного члена сім'ї.

Формування критичного мислення у майбутніх працівників ОВС на заняттях можливе через застосування таких нових прийомів навчання:

1. Написання сценарію розв'язання проблем – дія, яку виконує курсант за завданням викладача після усвідомлення проблеми. Сценарій передбачає поділ опису на доцільні дії, слова, які їх супроводжують і відповідають діям, невербальні засоби спілкування, які відповідають діям і словам у зазначених обставинах. Стратегію і тактику дій визначають з викладачем. Наприклад: стратегія: позитивне мислення; тактика – самопрезентація.

2. Рольові ігри – модель реальної ситуації в цікавій формі, яка передбачає завдання до її розв'язання, розподіл ролей учасників, план роботи з моделлю. Дії та слова, емоції учасники вигадують свої, керуючись стратегією і тактикою, які запропоновані в умовах гри. Доцільною є зміна ролі у грі (міліціонер став злочинцем, свідок – міліціонером тощо). Це дозволяє побачити себе як у дзеркалі, пережити на себе свої вчинки і слова, відчутти недоліки тієї ролі, яку вони грають (отже, і дискомфорт, бажання цієї людини). Гра повинна закінчуватися аналізом: що відчували, про що нове дізналися, чому навчалися, як краще було б розв'язати проблему, чому щось не було вдалим, які якості є необхідними для розв'язання проблеми, чому ще слід вчитися тощо.

Застосування вже самих цих прийомів реалізує принцип професійної спрямованості навчання. Спілкуванню на засадах критичного мислення відповідають: ігри „Дебати”, „Доповідач – опонент”; рефлексія. Ці форми організації спілкування передбачають орієнтацію на проблему, її причини і шляхи вирішення, передбачають розгляд і аналіз різних точок зору, альтернативних шляхів розв'язання проблеми, відхід від стереотипів. Рефлексія використовується у випадку, коли людина має адекватну самооцінку, може здійснювати аналіз і оцінку об'єктивно, неупереджено. Тому доцільно її використовувати у групових заняттях, бесідах, а потім вже – самотійно. Надає змогу співвіднести свої вчинки, погляди із законодавчо закріпленими нормами, правами та обов'язками.

Нестандартне, творче мислення потрібно для перехвату ініціативи, виконання активних, самотійних дій, для того, щоб не вираховували злочинці тощо. Нестандартне мислення формується через такі прийоми евристичної діяльності: 1. Індивідуальні – індукція, дедукція, інверсія, аналогія, аналіз слабких місць, метод контрольних запитань для себе, метод гірлянд та асоціацій, порівняння повне і неповне, морфологічний аналіз, структурний аналіз тощо. 2. Колективні – мозкова атака, синектика (мозкова атака на основі аналогій: прямої, особистісної, символічної, фантастичної), метод колективного блокноту, професійних дискусій тощо – в залежності від того, який є час на обговорення.

Нестандартне, творче мислення формується тільки в навчально-розвивальному середовищі з демократичним стилем спілкування, авторитарний

стиль спілкування приводить до того, що все нестандартні ідеї вмирають, не народившись. Тому проблема стоїть в створенні атмосфери інтелектуального пошуку на заняттях у військовому ВНЗ, де все просякнута дисципліною і Уставом, а командир завжди правий. Що робити, коли командира немає поруч в екстремальній умові служби і як сформувати активність і самостійність? Цьому сприяє педагогіка ненасильства в навчальних закладах. Наведемо правила поведінки прихильника не насилля на заняттях: відмова від монополії на істину, готовність до змін, до діалогу, до компромісу; критика своєї власної поведінки з метою виявлення того, що в ній могло б жити і провокувати ворожу позицію опонента; аналіз ситуації очима опонента з метою зрозуміти його і знайти такий вихід, який би дозволив опонентові „зберегти обличчя”, вийти з конфлікту з честю; прагнення, борючись зі злом, любити людей. Педагогіка ненасилля в навчальному закладі вимагає від педагога об’єктивності і безпристрасності; відкритого вираження педагогом чи курсантом своєї позиції і готовності до її обговорення; визнання курсанта як особистості, яка не менш гідна, ніж педагог, але менш захищена або не досить досвідчена; поглиблення взаєморозуміння і довіри; активного прагнення до взаємоприйнятого розв’язання конфлікту. Такий підхід виключає нав’язування рішень, поглядів, цілей і означає врахування прав, поглядів і потреб усіх учасників навчального процесу. Він вимагає перегляду позицій у співпраці, спільної роботи на інтереси, на людину. Тому його необхідно використовувати у підготовці фахівців до роботи в екстремальних умовах, коли важливою є кожна думка, реакція, які, якщо будуть прихованими і невисловленими, можуть коштувати потім людині життя; навчати викладачів і курсантів такому спілкуванню між собою на прикладах, поясненнях, вправах.

Поруч стає технологія педагогічної підтримки як технології навчання. Педагогічна підтримка (термін не є тотожним поняттю „соціально-педагогічна підтримка”) є доцільною у випадках, коли: людина пройшла базовий курс навчання, але ще не в змозі самостійно розв’язувати свої проблеми, потребує експертної оцінки своїх дій і рішень на основі нових цілей і моделей, має труднощі в реалізації цих цілей у повсякденному житті; працює із педагогом індивідуально, без тренінгів і лекцій, має певні знання і вміння, але не впевнена в них. Це може бути у позааудиторній роботі, тьюторстві, науковій роботі з викладачем, при виконанні ІНДЗ, завдань практики, на старших курсах при вивченні інтегрованих дисциплін, поглиблення в певну проблему тощо. Педагогічна підтримка розроблялася О. С. Газманом. Педагогічну підтримку визначають як надання допомоги в ситуації утруднення з тим, щоб людина навчилася самостійно вирішувати свої власні проблеми та долати труднощі, пізнати себе та адекватно сприймати навколишнє середовище. Це діяльність професійних педагогів по здійсненню профілактичної та оперативної (поточної) допомоги тим, хто навчається, у вирішенні їхніх індивідуальних проблем, пов’язаних з фізичним та психічним здоров’ям, спілкуванням, з життєвим та професійним самовизначенням тощо. Педагогічну підтримку майбутнім працівникам ОВС при підготовці їх до роботи в екстремальних ситуаціях можна реалізувати через надання їм необхідної інформації, мовного

стимулювання до активного співробітництва, активного слухання, схвального ставлення, опори на позитивне. Педагогічна підтримка спрямована на спільне визначення інтересів, можливостей і шляхів подолання перешкод, особистісних і соціальних проблем, проблем у навчанні. Вона може здійснюватися безпосередньо, опосередковано, індивідуально або в групах чи оперативно. Опосередкована підтримка – та, що надається особистості в разі відсутності запиту з її боку. Безпосередня – за запитом. Обидва різновиди підтримки можуть бути індивідуальними та груповими, превентивними та оперативними. Підтримка – це „керівництво через консультування”, „м’яке керівництво, що йде від запиту особистості, а не нав’язується їй”. Але педагогічна підтримка означає навчання розв’язанню проблем через усвідомлення їх та консультування, яке до цього підводить. Вона не передбачає навчання розв’язанню проблем, але дозволяє подолати відсутність орієнтування, утруднення, окремі проблеми. Безпосередня підтримка вимагає тривалої взаємодії суб’єктів педагогічного процесу. Разом з цим превентивна підтримка має бути націленою не тільки на попередження тих проблем, які можуть виникнути у окремої особистості, але й тих, які є типовими для певного віку, статі, статусу, посади особистості тощо. А ця підтримка здійснюється вже не за запитами, вона передбачає проектування і керівництво формуванням готовності до роботи в таких ситуаціях, що можливе на старших курсах і в магістратурі, при виборі спеціалізації. Керівництво в цьому аспекті реалізовується як підведення до усвідомлення можливих проблем у різних ситуаціях і пошуку шляхів їх пом’якшення.

Підтримка спрямована на створення умов для самооцінки, рефлексії, належного вибору, відповідальності за свої дії, самостійної діяльності, що є необхідним елементом формування позитивного ставлення до взаємодії з викладачем, але не зводиться до неї цілком. Педагогічна підтримка здійснюється за етапами: 1. Діагностичний: виявляється проблема, їй надається оцінка з точки зору значення для роботи, життя здоров’я фахівця, ризику і небезпеки. 2. Пошуковий: йде спільний пошук педагога та курсанта причин і шляхів вирішення проблеми. Обговорюються можливі наслідки. 3. Діяльнісний: діє сама особистість, а педагог схвалює, захищає і коригує її дії, забезпечуючи координацію впливу і допомоги фахівців. 4. Рефлексивний: спільно обговорюються попередні етапи діяльності, з’ясовується, наскільки вирішено проблему, чи немає необхідності переформулювати її. Отже, педагогічна підтримка передбачає самостійність людини у розв’язанні власних проблем і формування навичок ставлення до себе як до суб’єкта власної діяльності, передбачає набуття життєвого досвіду, компетентності через власні помилки і дії у змодельованих умовах, дозволяє перейти від допомоги до самостійного розв’язання проблем під контролем педагога. Педагог перетворюється на фасилітатора, консультанта.

Методами педагогічної підтримки є заохочення (схвалення, ситуація успіху), обмін запитаннями (які орієнтують на самооцінку, самоаналіз, пошук ресурсів, перегляд рішень, ідей тощо), використання як прикладу досвіду особистості з розв’язання подібних проблем; інформування (як спрямування,

адресування клієнта до інтелектуальних ресурсів, аналізуючи і вивчаючи які, він може знайти відповіді на своє питання); навіювання (як натяк). Формами підтримки у роботі є бесіда, рада викладачів, консиліум. Таким чином, технологія педагогічної підтримки сприяє формуванню критичного мислення, вмінь приймати рішення, управління собою; стимулюванню і заохоченню самостійності, активності в прийнятті рішень; закріплення позитивного досвіду розв'язання проблем, запобігання негативному досвіду; стимулювання до самоосвіти, самовиховання, самодопомоги; аналіз дій на основі цінностей, знань, прав, обов'язків працівника ОВС.

Для формування творчого мислення доцільно застосовувати фасилітацію в навчанні майбутніх працівників ОВС. Фасилітація – це форма організації групового спілкування, яка має за мету розв'язання складної проблеми через спонукання учасників до обміну думками, ідеями, застосування критичного мислення тощо [6, с. 64]. Тобто фасилітація підштовхує до роздумів, пошуку відповіді на питання, не дає готових рішень, як до того привчає лекційно-семінарська система. Фасилітатором є „людина, яка відіграє роль, пов'язану з допомогою учасникам навчатись чомусь в експериментальній групі”, „людина, яка фокусує свою увагу на тому, наскільки добре люди працюють разом. Метою такого фокусування є забезпечення того, щоб члени групи досягли своїх цілей” [21, с. 11], його роль – у підвищенні ефективності роботи одних під впливом інших. Фасилітатор вчить інших і вчиться сам, він узагальнює досвід та демонструє і моделює ситуації, передає знання, уміння, емоції, організовує групу для обговорення проблем і керує нею під час цієї роботи, спостерігає та слухає, надає підтримку, діє на рівних, є діловим та людським, володіє комунікативними уміннями, але він не є спеціально підготовленим з даної проблеми. Фасилітація передбачає взаємну підтримку і повагу, суб'єкт-суб'єктне спілкування, толерантність, емпатію, довіру, схвалення, заохочення, відсутність тиску, надання порад, слухання і говоріння, узгодження рішень, творчу атмосферу, резюмування, підведення підсумків, стимулювання, рефлексію. До фасилітаторів ставляться такі вимоги щодо умінь працювати за програмою: вміння дружньо ставитися до слухачів, створювати умови для спілкування, несором'язливо розповідати про свій досвід, спілкуватися на рівних, урахувати рівень освіченості людей, спиратися на позитивне в їхній діяльності, допомагати їм позитивно оцінити те, що вони вважали за негативне у себе, хвалити їх перед аудиторією, знаходити в них і привертати увагу аудиторії до позитивних якостей, робити інтерпретацію поведінки як такої, що має здоровий глузд і проводити паралелі з подібним досвідом досвідчених фахівців, що мають відношення до відповідних ситуацій. За Дж. Вудвортом, фасилітатор може відігравати такі ролі: власне групового фасилітатора, групового радника, групового інтерпретатора, групового консультанта. Його діяльність у даних ролях відрізняється за характером: від повного управління групою у навчанні до надання їй самостійності. Тут можна провести паралель з методами проблемного навчання: від проблемного викладу до дослідницького методу, які характеризуються поступовим зменшенням надання допомоги студентам і збільшенням їхньої активності. Але фасилітатор здійснює в усіх

ролях 3 способи втручання у групі обговорення: інтерпретування, виклик, конфронтацію.

Діяльність фасилітатора передбачає: 1) збір інформації від групи та від себе самого; 2) визначення сутності проблеми і вибір відповідно до неї теоретичних розробок; 3) здійснення втручання і встановлення обмежень щодо розв'язання проблеми у групі. На наш погляд, доцільно доповнити визначені дії ще такою: організація зворотнього зв'язку та корекція роботи в групі – враховуючи етапи засвоєння нового.

На основі викладеного можна говорити, що нестандартне і критичне мислення можливо і треба формувати в навчальному процесі ВНЗ МВС України у майбутніх працівників ОВС для підготовки їх до роботи в екстремальних умовах, якщо до цього будуть готові перш за все самі викладачі – будуть володіти технологіями і методиками, які використовуватимуть в навчальному процесі і у позааудиторній роботі. „Викладач сам повинен бути вихованим” (К. Д. Ушинський).

4.2.2. Формування комунікативних умінь у працівників ОВС України і умінь захисту від маніпуляцій

Комунікативні вміння – важливі в будь-якій діяльності. Оскільки спілкування – така особлива діяльність людини, яка пронизує і супроводжує усі інші види діяльності. Особливо важливими є комунікативні вміння в діяльності працівника ОВС в екстремальних умовах, що зумовлює таку їх специфіку: потрібно швидко отримувати інформацію від людей в різному психологічному стані, різного віку – для орієнтування в ситуації, що потребує умінь ставити питання, викликати на відповідь, підштовхувати до розмови, долати комунікативні бар'єри; необхідно чітко висловлюватися для розуміння різними верствами населення, спонукати людей до необхідних дій, вести їх за собою, володіти невербальними засобами спілкування в умовах необхідності тиші, вести переговори для звільнення заручників тощо. Комунікативні вміння передбачають знання про комунікативні бар'єри та способи їх подолання. Бар'єрами є: гностичні, соціальні, психологічні, емоційні, фізичні [8]. Особливого значення набуває вміння користуватися дистанцією в спілкуванні, яка може бути соціальною, формальною, дружньою, інтимною, а також вміння долати дистанцію в спілкуванні.

Комунікативні вміння в найширшій класифікації поділяються на вміння говорити і вміння слухати, які є важливими для працівників ОВС. Уміння говорити передбачає чітке, точне, логічне, коротке висловлювання думок, а вміння слухати – застосовувати прийоми, які цілеспрямовано дозволяють співрозмовнику висловити все те, що він знає, бачив, чув, одержати необхідну інформацію тощо [8]. До спеціальних умінь працівника ОВС належать: уміння розмовляти з дітьми, жінками, чоловіками, з різними типами сімей, вести переговори, переконувати, здійснювати вплив, навіювання, невербально спілкуватися, підстроюватися, виявляти емпатію, розуміти кримінальну мову

тощо. Особливого значення вони набувають в екстремальних умовах, коли треба діяти швидко, чітко, ефективно, злагоджено.

Вміння говорити передбачає врахування особливостей сприйняття людини, обміну інформації, спрямування на результати спілкування. Вміння говорити здійснюється через такі етапи: організацію сприйняття, комунікативну атаку, обмін інформацією, управління спілкуванням, аналіз результатів спілкування. На кожному з етапів є свої прийоми, які конкретизуються відповідно до віку, статусу та інших особливостей людини. Тут окремо стоїть мистецтво постановки запитань, які можуть бути інформаційними, закритими, естафетними, дзеркальними, проблемними, альтернативними, риторичних, типу „чому” тощо. Вміння слухати – це вміння інтерпретації, перефразування, підсумовування, розуміючого слухання, активного слухання [8].

Переговори – форма ділового спілкування, в якій сторони є не підлеглими, а незалежними. Ця форма спрямована на розв’язання конфліктів на основі поєднання цілей та інтересів сторін. Переговори приводять до вироблення взаємоприйнятних угод на основі аналізу можливих варіантів рішень, задовольняють ключові інтереси за рахунок менш важливих, виключають примус. Стадії переговорного процесу: вироблення загальної концепції переговорів; підготовка варіантів рішень; створення необхідних організаційних умов; здійснення переговорів; підпис угод, аналіз результатів, підведення підсумків [3]. При наявності безвихідної ситуації існують такі способи виходу з неї: залишити спірне питання і повернутися до нього пізніше; резюме успіхів, згоди; показ найвигідніших наслідків для всіх учасників; оновлення інформації; переформулювання питання; очікування; перерва; переключення на інші питання; зміна умов угоди; пропозиція-поступок при виконанні певних умов; зміна місця переговорів; зміна представника; введення посередника; показ користі [3]. Заключення угоди відбувається, коли учасники досягли цілей, ставлять практичні питання, перестали поступатися. Угода заключається через: резюме вголос пунктів, щодо яких є угода, і їх запис. Для успіху переговорів необхідно визначити ключові інтереси, цілі, позиції сторін. Переговори передбачають консультації і перерви, наявність посередника.

Часто працівникам ОВС приходится здійснювати переконання як окремий метод впливу на людей чи як складову переговорів та ін. форм спілкування. Переконання передбачає опору на логіку, доказ. Засобами для цього є: застереження, критика, розповідь, бесіда, роз’яснення, показ прикладів, обговорення [6, с. 170]. Методами переконання є такі: фундаментальний (співрозмовники без коментарів знайомлять з фактами, які спростовують його позицію); порівняння (здійснення аналізу зворотного, негативного боку позиції співрозмовника, її негативних наслідків); двобічної аргументації (підкреслюються як позитивні, так і негативні боки позиції); позитивних відповідей (ставляться тільки такі питання, на які відповіді можуть бути тільки позитивними, що приводить до підтвердження слабкості своєї позиції); метод „да, но...”; метод протиріч; метод бумеранга (позиція співрозмовника спростовується за допомогою його ж аргументів) [6]. Прийоми, які можна

застосовувати для „підштовхування” до прийняття рішення: 1. Гіпотетичний підхід: мова йде про умовне рішення. Це дозволяє людині подолати страх, звикнути до рішення. „Якщо...”, „у випадку” тощо. 2. Поетапного рішення. Вони не примушують відразу дати згоду, але ґрунтуються на попередніх рішеннях у певному напрямку. 3. Альтернативні рішення. Співрозмовник має можливість їх аналізу і вибору. 4. Ключове питання: „Що б Ви обрали? ”, „До якого висновку Ви б дійшли в цьому випадку?” [3; 5; 6].

Окремо стоїть навіювання як метод впливу на поведінку людини при її некритичному ставленні до працівника ОВС. Навіювання може бути у вигляді наказу, прохання, команди, поради тощо. Важливим є не так форма, як вплив людини в формі. Виділяємо в навіюванні такі способи впливу на співрозмовника: 1. Активний (через приклад, емоції, логічний наголос, посилення на авторитети, зміну інтонації і темпу мови, жести, міміку, образність тощо); 2. Пасивний (через логіку, аргументацію, доказ, спокійну мову, тихий голос, повільний темп, який дозволяє все почти та обміркувати); 3. Поєднання елементів двох попередніх способів [8]. Ці способи впливу кожен працівник ОВС обирає для себе в залежності від свого характеру, темпераменту, умов праці. Вони є складовою його техніки професійної майстерності – комплексу особистих прийомів впливу, які забезпечують високі результати професійної діяльності. Цікаво було б дослідити зміст цих прийомів та їх ефективність в екстремальних умовах для працівників ОВС. Досі вони досліджувалися лише для педагогів.

Часто працівникам ОВС доводиться спілкуватися з дітьми в екстремальних умовах, не всі працівники ОВС мають спеціалізацію щодо роботи з дітьми. Тому доцільно їх ознайомити з методиками спілкування з дитиною, яка сама перебуває в екстремальних умовах. До таких методик спілкування з дітьми належить інтеракція, що спрямовується дитиною. Це певна система позитивного підкріплення адекватної поведінки дитини, якій відводиться роль лідера і яка має змогу виявити свої можливості, активність, самостійність. Все це сприяє корекції негативних сторін взаємодії батьків та дітей. Прийоми інтеракції, що спрямовуються дитиною, які можуть бути використані працівниками ОВС, є такі: 1. Відмова від наказів, оскільки вони позбавляють дитину ініціативи, сприяють появі сумнівів дитини у власних силах, виникненню психологічно складних ситуацій; 2. Відмова від постановки питань, оскільки вони можуть блокувати спонтанну мову, позбавляють дитину ініціативи, створюють умови для того, щоб дитина дійшла висновку, що батьки не згодні з її діями чи не схвалюють їх; 3. Відмова від критичних зауважень, оскільки знижують самооцінку дитини, створюють психологічно напружену атмосферу в процесі спілкування; 4. Відображення висловлювання дитини, бо це свідчить про увагу до її дій та слів з боку дорослого, їх розуміння; вчить дитину правилам поведінки в розмові, стимулює її мовний розвиток, дозволяє коригувати помилки в її мові; 5. Схвалення дитини за гарну поведінку, бо це сприяє підвищенню її самооцінки, закріпленню позитивних форм поведінки, укріпленню контакту між дитиною і педагогом; спонукає дитину виявляти більше наполегливості в засвоєнні нових навичок; 6. Ігнорування спроби

дитини повернути до себе увагу неправильною поведінкою, бо це сприяє подоланню девіантних форм поведінки дитини: дозволяє уникнути обвинувачень в її адресу [1, с. 350].

Цікавою є модель врегулювання конфліктів на засадах програми, орієнтованої на теми інтеракції (ОТІ), яку розробила Руфь К. Кон [7]. Ця модель є доцільною в медіації. Ця програма розглядає зміст кожної колективної інтеракції як 3 фактори, які принципово рівноцінні один одному і знаходяться у часі, просторі, ситуації, історичних, економічних, соціальних та екологічних умов: я (кожен учасник), ми (група), тема (спільний навчальний матеріал чи завдання). Вимогами ОТІ до учасників є: 1) усвідомити необхідність показати готовність діяти; 2) вміти сприймати серйозно імпульси, які не стосуються теми, і надавати місце почуттям; 3) відкритість членів групи, довіра групі кожного окремо. Наведемо цю методику розв'язання конфліктів:

1. Розв'язання конфлікту здійснюється в спеціально встановлених для цього межах.

2. Для врегулювання конфлікту учасникам ставляться вимоги: „Я зацікавлений у розв'язанні конфлікту. Я говорю лише тоді, коли мені надано слово, не роблю ніяких коментарів у простір”. (Це стосується і невербальних засобів спілкування: висміювання, переглядання тощо).

3. Спірні питання будуть переглядатися (що мені не подобається в інших – назвати конкретні ситуації), а ті, кого це стосується, одержать можливість висловити свою позицію. Консультант слідкує за висловлюванням особистих думок, точок зору, не допускає обвинувачень.

4. Учасники одержують можливість висловити свої бажання, які, по можливості, не повинні бути вимогами.

5. Учасники обмірковують свої кроки назустріч один одному. Що конкретно я можу зробити, щоб змінити свою поведінку? До чого я готовий?

6. Готується угоди про „шаги назустріч” і в присутності всіх підписуються. Угоди повинні бути посильними, відповідати можливостям учасників.

7. Позитивне закінчення засідання, зборів, використання вправ, які вимагають самооцінки і сприйняття чужої оцінки [7, с. 159].

Особливого значення в роботі працівника ОВС має захист від маніпуляцій з боку злочинців і потерпілих. Маніпуляція – це дії іншої сторони, яка вимагає від працівника ОВС поступитися власними інтересами на користь підтримування свого іміджу, позиції і на користь того, хто здійснює цю маніпуляцію. Тобто провокуються дії, які не вигідні, але підтримують позицію сильного, владного, рішучого, хороброго тощо. Маніпуляції використовують теорію трансактного аналізу, за якою якщо позиції влаштовують сторони – конфлікту не буде. Але людина може підтримувати ту позицію, яка суперечить її інтересам. Іншим варіантом реалізації теорії є те, що якщо позиції не влаштовують одну сторону, буде конфлікт. Людина буде прагнути відвоювати ту позицію, якої вона гідна. Таким чином можна потрапити в пастку, переступити межі правових норм, віддати ініціативу тощо. Особливого значення це набуває в екстремальних умовах, коли є значна невизначеність і

напруженість ситуації. Тому захист від маніпуляцій доцільно освоїти заздалегідь. Методами захисту від маніпуляцій є:

1. Пасивний захист – промовчати, зробити вигляд, що не дочуває, зайнятий, перевести розмову, переадресувати керівництву, відкласти розмову під приводом немає зараз часу тощо. Доцільний цей метод, якщо немає можливості різко відповісти, на людях, поруч є керівництво, можна спровокувати агресію тощо.

2. Активний захист – з'ясувати, чому саме мені пропонується ця пропозиція, питання, в чому його суть і маніпуляція, показати, що зрозумів маніпуляцію і вона йде проти інтересів працівника ОВС, сформулювати, чому людина підійшла з цим питанням і штовхає йти проти інтересів, в чому користь цієї людини через цю маніпуляцію.

3. Контрманпуляція. Передбачає, що спочатку працівник ОВС не помічає маніпуляцію, щоб людина впевнилася в тому, що їй повірили і піддалися на її пропозицію, а потім несподівано дати їй зрозуміти, що все було видно з самого початку і все це була гра, насправді працівник ОВС дотримувався своїх інтересів і їх захищав.

Окремо стоїть питання про невербальне спілкування – 55 відсотків інформації передається без слів. Важливо розуміти вираз обличчя, мову тіла співрозмовника, співвідносити це з його словами, що в екстремальних умовах знижує ризик помилки і дає швидше достовірну інформацію. Тому слід вчитися контролювати і свою поведінку, емоції, вираз обличчя, жести, поставу, використовувати дистанцію тощо на основі цілісного образу. Це можливо в курсі „Основи професійної майстерності”, де є вміння впливати на свою поведінку, регулювати свій стан, настрій і впливати на інших людей засобами невербального спілкування, а також через вивчення гештальт – психології, яка вчить цілісному образу – на основі думок, відчуттів, поведінки. Взагалі, гештальт – психологія і основи професійної майстерності мають значний потенціал у роботі працівника ОВС через вміння керувати своїм станом і впливати на інших, розподіляти свої враження, відчуття, думки, аналізувати їх на предмет цілісності образу і виявляти його порушення, їх причини, що дозволяє знайти злочинця по таким ознакам. Методика Станіславського дозволяє зробити цілісним образ працівника ОВС, виразити чи стримати певні емоції з визначеною метою. Є значний потенціал психолого-педагогічних методик, які доцільно використовувати в підготовці працівника ОВС до роботи в екстремальних ситуаціях для формування комунікативних умінь, захисту від маніпуляцій.

4.2.3. Профілактика сімейного неблагополуччя як шлях протидії негативного впливу екстремальних умов праці працівника ОВС України

В умовах становлення незалежної соціальної і демократичної держави в Україні, формування ринкових відносин, загострення суспільних протиріч зростає роль сім'ї як фактору виживання, захисту і розвитку людини, її соціалізації. Сім'ю визнано в міжнародних документах основним середовищем

і природним осередком суспільства, „колискою демократії”. У той же час вона може бути „колискою насильства” – все залежить від того, як поведуться її члени і яку модель поведінки, сімейних цінностей, стосунків оберуть для своєї життєдіяльності. Робота працівника ОВС пов’язана з примусом і владою, екстремальними умовами, які мають різні наслідки на особистість працівника ОВС і можуть бути перенесені в родину, наслідком чого може бути емоційне, фізичне насильство, агресія, авторитарний стиль спілкування, що не укріплює сімейні стосунки і не сприяє вияву тепла, любові, турботи один до одного тощо. Усе це може привести до розпаду сімей, погіршення сімейних стосунків, кризи сім’ї. Тому доцільно здійснювати профілактику сімейного неблагополуччя у майбутніх працівників ОВС ще до того, як вони прийдуть на своє робоче місце, незалежно від того, одружені вони на час навчання у ВНЗ чи ще ні. Ураховуючи викладене, можемо говорити про необхідність укріплення сім’ї майбутнього і діючого працівника ОВС як фактору протидії впливу екстремальним умовам роботи працівника ОВС, його ресурсу і підтримки в екстремальних умовах. У контексті сказаного можемо говорити про необхідність профілактики сімейного неблагополуччя у майбутніх працівників ОВС в двох напрямках – в напрямку типових проблем розвитку сім’ї і в напрямку впливу екстремальних умов праці міліціонера. Під профілактикою сімейного неблагополуччя ми розуміємо створення соціальних умов (педагогічних, психологічних, правових, економічних, соціально-медичних, соціально-педагогічних) для запобігання кризи і розпаду сім’ї. Методологічною основою профілактики сімейного неблагополуччя вважаємо інформаційний підхід і „допомогу для самопомоги” як ті, що забезпечують прийняття відповідальних виважених рішень майбутніми працівниками ОВС щодо особистого життя на основі інформації про сім’ю і вміння їх реалізовувати з урахуванням прав членів родини.

Ідеальна сім’я – це така, де: а) мають існувати шлюбні, подружні, міжпоколінні, кровні, всиновлені зв’язки між членами родини, основою яких є родинні почуття, сімейні цінності та вартості особистого життя, почуття безпеки, захищеності, любові, поваги; ці зв’язки є унікальними і більше ніде виникнути не можуть, окрім сім’ї: „батьки-діти”, „чоловік-дружина”, „дідусь, бабуся – онуки”; б) спостерігається спільний побут, проживання і спілкування членів сім’ї; в) є права і функції у суспільстві, що зумовлюють статус сім’ї в ньому, її відокремленість, автономність і зв’язки з ним; г) існує наявність прав і відповідальність перед суспільством за своїх членів; д) відзначаються наявність внутрішніх протиріч і зовнішніх, наявність соціального потенціалу, який дозволяє їх подолати; е) спостерігається спрямованість на розвиток, динамічність; е) існує неповторність та унікальність, що зумовлені членами сім’ї – особистостями та індивідуальностями, і стосунками між ними при історичній обумовленості існування форми сім’ї та наявності типових сімейних ролей (батька, матері, дітей, брата, сестри, дідуся, бабусі) при неповторному їх виконанню в кожній сім’ї; ж) у сім’ї є влада та її розподіл; з) є суспільно і водночас особисто значуща мета життєдіяльності сім’ї: виховання і розвиток дітей, кожного члена сім’ї; з) можливість існувати в легітимізованій в

суспільстві формі – шлюбі та поза ним; і) суб'єктність у будь-якій діяльності, яка стосується самої сім'ї.

Доцільно ознайомити майбутніх працівників ОВС з теорією розвитку сім'ї для з'ясування етапів розвитку сім'ї, криз розвитку і факторів неблагополуччя родини. Знання про них дозволяє свідомо попереджувати сімейні проблеми і кризи, запобігати конфліктам. Жодна навчальна дисципліна у ВНЗ не знайомить з цими важливими для життя людини питаннями. Так, виділяють фактори неблагополуччя сім'ї: 1) сімейні стресори, які класифікуються за силою-слабкістю і тривалістю дії: травма (катастрофа, нещасний випадок, коротке за часом, але сильне за впливом явище (війна, смерть, несподіване розлучення); життєва подія (більш тривала подія, яка більш впливає на подальшу долю і життя – поява / уход члена сім'ї, переїзд); хронічна рольова напруга (конфлікти, які накопичуються та не розв'язуються в ході виконання тих або інших соціальних ролей); життєві труднощі (мікростресори: ті, що виникають при щоденній взаємодії з середовищем і, накопичуючись, являють собою більшу трудність, ніж будь-яка життєва подія (постійна нестача грошей, погане житло). Тобто робота працівника ОВС може бути сімейним стресором у кількох різновидах одночасно; 2) сімейні труднощі – конкретні вимоги до сім'ї, які пов'язані зі стресовою подією; тут можуть бути сімейні труднощі, які пов'язані з певним напрямком роботи чи посадою працівника ОВС – безпека сім'ї, наприклад, переїзд сім'ї і працевлаштування членів сім'ї за новим призначенням працівника ОВС, хвороба чи поранення працівника ОВС, які відбиваються на всіх членах сім'ї морально і матеріально тощо; 3) сімейна криза – нездатність сім'ї відновити стабільний стан у ситуації постійного тиску тих вимог, які змінюють сімейну структуру і способи взаємодії членів сім'ї, це максимальний сімейний стрес, з яким сім'я не впоралась; незворотна зміна в житті сім'ї, коли попередні, звичні ролі членів сім'ї стають неадекватними, і здійснюється розпад попередніх зразків поведінки [6; 8; 12; 14; 18]. Сюди відносимо інвалідність працівника ОВС, втрату роботи, систематичний вияв насильства до членів родини тощо.

При створенні сім'ї важливо знати, що на стан подружніх стосунків впливають також різні фактори. Додамо протиріччя між ненормованим робочим днем працівника ОВС, емоційним виснаженням його на роботі, постійним зіткненням з негативом і потребу в чуйності, повазі, прояву любові у членів сім'ї при обмеженому в спілкуванні вдома часі, коли треба відновитися після роботи. Коли на роботі потрібні емоційна стійкість, психологічна стійкість, урівноваженість, непорушність, авторитаризм, то дома треба швидко переключатися на інше: на вияв емоцій, батьківських і подружніх почуттів, демократичне спілкування, інтереси членів родини тощо. Тільки в цьому випадку сім'я зможе виконати свою рекреаційну функцію і дати можливість відновитися після роботи як працівнику ОВС, так і іншим членам родини. Тому треба навчати майбутніх працівників ОВС побудові сімейних стосунків, батьківству, виявленню почуттів тощо. Це є можливим у позааудиторній роботі як психологічні і соціально-педагогічні тренінги, самоосвіту, самовиховання. У контексті цього важливою є робота психолога, психологічної служби ВНЗ,

взаємодії з НДО, ЦСССДМ, введення посади соціального педагога у ВНЗ. Саме вони можуть сприяти як соціальній адаптації до умов ВНЗ, професійній адаптації до професії міліціонера, його професійного розвитку, так і гармонійному розвитку особистості молодшої людини, підготовці до сімейного життя, батьківства, створенню соціальних зв'язків і підтримки, запобіганню ізоляції в суспільстві. Якщо робота курсових офіцерів, кураторів спрямована на професійне становлення, адаптацію до професії, то робота соціальних педагогів і психологів спрямована на формування життєвих умінь, почуттів, ставлень, які необхідні для успіху в сімейних і дружніх стосунках, спілкування в соціумі.

Окремо стоїть питання про права сім'ї та права члена родини в сім'ї. Якщо про обов'язки батьків, подружжя в суспільстві є інформація, про це говорять ще в школі на уроках правознавства і сімейної етики, то про права членів родини ніхто не говорить і знайомство з ними починається при читанні сімейного кодексу як здивування. Права сім'ї взагалі згадуються в окремих законах, не зведені в єдиний перелік. Відзначимо, що права сім'ї є пріоритетними у державі, а права дитини – пріоритетними у сім'ї. Права сім'ї – це права людини третього покоління, які можуть бути реалізовані тільки колективно, з моменту створення сім'ї; це можливості, які гарантовані державою, належать сім'ї як особливому соціальному інституту і системі, є ознакою її цілісності перед суспільством, свідчать про її статус, захищають її перед суспільством, дозволяють зберегти незалежність і набути автономність. Права членів сім'ї у родині – це людські права, які належать особі в силу того, що вона є людиною і водночас членом сім'ї, які додатково захищають її від суспільства. Наявність прав сім'ї та її членів і вміння ними користуватися забезпечують дієздатність сім'ї, тобто її благополуччя, незалежне, самостійне життя, виконання функцій, розвиток. Права сім'ї забезпечують її цілісність в суспільстві і мікросередовищі. Оскільки це питання є важливим як для професійної діяльності працівника ОВС, наприклад, для дільничного інспектора міліції, а також важливі для сім'ї працівника ОВС, то вважаємо за доцільне ввести навчальну дисципліну типу „Родиознавство”, де ці питання розкриваються більш широко і інтегровано з різних наук. Дисципліни такого типу існують в інших країнах на етапі магістерської підготовки працівників різних сфер. Наприклад, „Дитиознавство”, „Дозвіллезнавство”, „Особливості роботи з людьми похилого віку”, „Особливості роботи з людьми з особливими потребами” тощо. Такі навчальні дисципліни орієнтовані не на професійні функції і задачі, вміння як основу діяльності зі стандарту, який будується на компетентності, а на об'єкт діяльності на базі вже сформованих професійних компетентностей. На цій же основі можна говорити про навчання роботі в екстремальних умовах як інтегровану дисципліну на базі вивчення особливостей роботи в різних екстремальних ситуаціях, що є в стандартах підготовки працівників ОВС сьогодні. А поєднання цих умов, інтеграція різних дисциплін в одну сприятимуть формуванню компетентностей на більш високому рівні.

Для профілактики сімейного неблагополуччя, успішного розвитку сім'ї доцільно знати членам сім'ї про етапи розвитку сім'ї на основі психологічних

задач сім'ї і вчасно їх вирішувати. Враховуючи викладене, благополучною можна вважати також сім'ю, яка розв'язує на кожному з етапів розвитку свої задачі, а неблагополучною – ту, яка з ними самостійно впоратися не може, ці нерозв'язані задачі накопичуються і сім'я стає на межу розпаду. Але на кожному з цих етапів можуть статися і несподівані події, які порушують нормальну життєдіяльність сім'ї. Це також приводить до того, що сім'я стає неблагополучною, хоча до цього вона успішно розв'язувала завдання попередніх етапів. Знання про них дозволяє свідомо попереджувати сімейні проблеми і кризи, запобігати конфліктам. Жодна навчальна дисципліна у ВНЗ не знайомить з цими важливими для життя людини питаннями. Тому треба навчати майбутніх працівників ОВС побудові сімейних стосунків, батьківству, виявленню почуттів тощо при тому, що професія вимагає стримувати почуття та емоції для ефективності роботи. Це є можливим у позааудиторній роботі через психологічні і соціально-педагогічні тренінги, самоосвіту, самовиховання. У контексті цього важливою є робота психолога, психологічної служби ВНЗ, взаємодії з НДО, ЦСССДМ, введення посади соціального педагога у ВНЗ. Саме вони можуть сприяти соціальній адаптації абітурієнтів до умов ВНЗ, професійній адаптації курсантів до професії міліціонера, їх професійному розвитку, гармонійному розвитку особистості молодої людини, підготовці до сімейного життя, батьківства, створенню соціальних зв'язків і підтримки, запобіганню ізоляції в суспільстві. Якщо робота курсових офіцерів спрямована на професійне становлення, адаптацію до професії, то робота соціальних педагогів і психологів повинна бути спрямованою на формування життєвих умінь, почуттів, ставлень, які необхідні для успіху в сімейних і дружніх стосунках, спілкування в соціумі. Вважаємо також за доцільне ввести навчальну дисципліну типу „Родиознавство” в план магістерської підготовки, де ці питання розкриваються більш широко і інтегровано з різних наук. Дисципліни такого типу існують в інших країнах на етапі магістерської підготовки працівників різних сфер. Наприклад, „Дитинознавство”, „Дозвіллезнавство” тощо. Такою проблемою може бути дитина, родина, окремі умови праці, у тому числі екстремальні. Тобто мова йде про поглиблення підготовки і про її як професійну спрямованість, так і особисту значущість для кожного. Тому це можливо тільки на рівні магістерської підготовки, коли вже є сформованою професійна компетентність на рівні бакалаврату, яку можна вдосконалювати через перенос в нові умови як ускладнену і конкретизовану діяльність щодо окремих об'єктів роботи, що дозволить застосовувати набуту компетентність відповідно до особливостей людей, роботи, умов праці.

При профілактиці сімейного неблагополуччя треба знати, що сім'я є соціальною системою зі своїми стосунками між членами сім'ї, від яких залежить її згуртованість, міцність, потенціал щодо подолання проблем і криз. Види взаємин у сім'ї можна класифікувати на стосунки „батьки-діти”, „діти-діти”, „чоловік-дружина”. Останні мають свої особливості: конфліктність членів сім'ї, когось з них позначається в мобільній соціальній системі; сім'я на інших зв'язках і стосунках; конфліктність впливає на структуру і функції сім'ї, перешкоджає нормальному спілкуванню і діяльності членів сім'ї, отже, впливає

на виховання дітей. Ідеальні стосунки між батьками і дітьми можуть бути: гуманними, партнерськими. Їхніми антиподами є стосунки: прагматичні; непослідовні; деспотичні, авторитарні; конфліктні [19; 8].

Сім'я як первинний колектив здійснює вплив на своїх членів через примус, моральні, навіть правові норми. Організаційною основою такого впливу в сім'ї є розподіл влади, делегування повноважень. Влада здійснюється через такі способи, як насильство та авторитет. Для насильства характерними є репресії та загроза репресій, підпорядкування на основі страху, що протирічить сутності сім'ї, почуттям довіри, поваги, безпеки; для авторитету – традиції, взаєморозуміння людьми своєї користі, підпорядкування на основі доброї волі. Ці засоби здійснення влади є характерними для всіх її рівнів: макро-, мезо-, мікро-, у тому числі сім'ї мегарівнів. Тому можна виділити в залежності від розподілу влади в сім'ї ідеальну – демократичну (рівноправну, партнерську) сім'ю, авторитарну і автономну сім'ї [9]. Такі 2 останні категорії сімей часто стають наслідками впливу екстремальних умов роботи працівника ОВС. У першому випадку в сім'ї є підпорядкування одного з подружжя іншому і дітей – батькам, де є характерним зловживання владою; відсутність рівних прав усіх членів родини, особливо дітей; наявність у сім'ї суворих правил, які мають примусовий характер; кожному члену сім'ї відведена певна роль, одна з них – відповідно до його статі; тобто дівчинці можна й потрібно це і це, а хлопчику – зовсім інше, адже він – хлопчик; відсутність розподілу обов'язків, пов'язаних із життям сім'ї; економічні „труднощі” не розподіляються між членами сім'ї; відсутність поваги до особистого життя членів родини та інших людей; конфлікти розв'язуються за принципом: „один виграв – інший програв”; члени сім'ї беруть участь у прийнятті рішень; батьківські обов'язки не розподіляються; дисципліна підтримується за рахунок сили та приниження; зроблені помилки не визнаються і прощення не просять; опір будь-яким змінам; почуття незахищеності від образливих і насильницьких дій; аналіз конфліктів, що виникають, ігнорується; майже повністю відсутні сміх та радість, проте присутній страх. В автономній сім'ї чоловік і дружина намагаються не втручатися у сферу впливу один одного. Потрібні спільні зусилля для розвитку і життя сім'ї, спільний час на дозвілля, однакові обов'язки щодо дітей тощо. Розподіл влади здійснюється не тільки між чоловіком і дружиною, а й між батьками і дітьми в родині як діалектична єдність домінування – підкорення. Домінування передбачає відповідальність за тих, хто підкоряється, а відповідальність – владу над іншими для реалізації відповідних задач (забезпечення безпеки, координація дій сім'ї для досягнення сімейних цілей, визначення перспектив життя і розвитку сім'ї, навіювання віри на майбутнє). Для формування демократичної сім'ї доцільно проводити в позааудиторній роботі обговорення, дискусії для подолання гендерних стереотипів. Тематами дискусій і дебатів для формування гендерної рівності і запобігання насильства у сім'ї можуть бути: „Шлюбний контракт: за та проти?”, „Сімейний бюджет: стихійність чи план?”, „Як краще використовувати сімейні ресурси: постійно економити чи розподіляти на основі потреб?”, „Чи потрібна дитяча праця?”.

За дослідженням В. Є. Савки, сім'я спрямовує свої зусилля на розв'язання тих проблем, які є найважливішими для неї на даний момент, враховуючи водночас і перспективи свого розвитку [21, с. 40]. Подолання цих проблем призводить до суттєвих змін у структурі сім'ї, стосунках її членів між собою і стосунках сім'ї із середовищем. Але це не означає, що сім'я повинна весь час спрямовувати свої зусилля на створення умов для відпочинку батька – мільйонера, який працює постійно в екстремальних умовах. Це заважало б розкитку кожного члена родини і розвитку самого працівника ОВС. Подолання протиріч пов'язано із певним напруженням у стосунках, але, з іншого боку, маємо крім емоційно-родинного наповнення зв'язків, ще моральне (у цінностях, нормах) і правове регулювання цих стосунків, яке реалізує ідею соціального контролю щодо соціальної справедливості і відповідальності, що підвищує силу зв'язків сім'ї як системи. Тут доцільним є звернення до потенціалу сім'ї як до опори для подолання протиріч, який у процесі розвитку сім'ї збільшується за рахунок зростання можливостей сім'ї та її членів, що додає сім'ї неповторності, унікальності, самобутності, оскільки кожна сім'я по-своєму користується наданими можливостями для реалізації мети своєї життєдіяльності, задоволення своїх потреб. Не кожна сім'я може сама подолати проблеми, але усвідомлення своїх проблем, бажання і спроби їх розв'язати або звернення (чи прийняття) по допомогу фахівця дають їй реальну можливість їх подолати, попередити наступні проблеми або їх пом'якшити. Треба знати, хто може надати таку допомогу і як розпізнати проблему.

Розвиток сім'ї як соціального інституту передбачає поступове засвоєння сім'єю своїх функцій у суспільстві і прав, обов'язків членів родини у сім'ї та одночасні вимоги до їх дотримання. Реєстрація шлюбу є ознакою створення сім'ї з накладанням прав та обов'язків, які ще треба навчитися реалізовувати і виконувати, що є складним і довгим процесом, не завжди успішним. Права як можливості задоволення потреб сім'ї, її членів – це можливості, які надає для самовираження і самореалізації сім'ї та людини в сім'ї суспільство, гарантує їхній захист з моменту утворення сім'ї. Отже, виникає проблема засвоїти та реалізувати можливості в сімейному житті. Потрібна допомога в цьому сім'ям, позитивний зразок, умови. Сьогодні ж маємо тільки зразки гендерної нерівності, насильства та залежності в ЗМІ. Позитивні моделі сімейного життя, поведінки, виховання дітей майже не пропагуються. Тому потрібно мати перелік літератури, де це все описано, тренінгів, які проводяться в регіоні з проблеми тощо. Це передбачає засвоєння знань про: те, що дозволяється (а що заборонено) в сім'ї (поведінка, спілкування); як виробити прийнятну для подружжя модель сімейних стосунків; які умови є належними для виховання, навчання і розвитку дітей і як їх створювати у сім'ї, як виховувати дитину; як забезпечити єдину модель сімейного виховання і водночас самотійність подружжя від власних батьківських сімей; як не нашкодити розвитку членів сім'ї, поєднати їхні обов'язки з особистими потребами в розвитку; як регулювати сімейні конфлікти, запобігти насильству в сім'ї, відновити сімейні стосунки; як поєднувати сімейні обов'язки з професійними, будувати стосунки з мікросередовищем; як здійснювати захист і самозахист дитини, сім'ї; як

реалізувати обов'язки членів сім'ї відносно один одного з опорою на позитивне (а не на покарання); як будувати сімейні стосунки за допомогою спілкування, як враховувати думку кожного члена сім'ї, як спільно приймати рішення; як планувати розвиток сім'ї та дітей; визначати їхні здібності, створювати умови для їхнього розвитку; які проблеми можуть бути в сім'ї та як їх вирішувати; які сімейні протиріччя є типовими і чому (гендерні стереотипи, національні, релігійні протиріччя тощо), як їх долати; як організувати дозвілля, відпочинок сім'ї, навчитись розподіляти обов'язки в сім'ї.

Слід також відзначити, що батьки та інші дорослі члени сім'ї повинні знати, які права дітей вони можуть захищати; а дорослі діти – які права батьків вони можуть захищати самостійно. Ці знання складають основу когнітивної частини батьківської компетентності, життєвих умінь у дітей та дорослих. Застосування цих знань на практиці є результатом засвоєння поведінкової складової батьківської компетентності та життєвих умінь дорослих і дітей. Цим вмінням сьогодні починають навчати за програмою підготовки молоді до сімейного життя Мінсоцполітики України, але на основі прийняття добровільності соціальних послуг молоддю. У той же час навіть в Мексиці і Туреччині існують обов'язкові державні програми батьківської просвіти. Батьківству треба вчитися. Батьківство – це усвідомлення батьками родинного зв'язку з дітьми, уявлення про себе як про батька, уявлення про ідеального батька, образ чоловіка (дружини) як батька (матері) спільної дитини, знання батьківських функцій, образ дитини. Батьківство – це „інтегральне психологічне утворення особистості (батька та матері), що включає сукупність ціннісних орієнтацій батька, установок та очікувань, батьківських почуттів, ставлень і позицій, батьківської відповідальності і стиля сімейного виховання” [16, с. 13].

Підготовка до сімейного життя повинна включати навчання і життєвим вмінням, яким жодна школа, соціальна служба не навчає. Життєві вміння – ті, які необхідні для розв'язання питань і проблем життя особистості в сім'ї, суспільстві. До них відносяться психологічні, економічні, побутові, педагогічні вміння. Останні включають: навички співпраці, спілкування, розв'язання конфліктів, спільного вироблення і прийняття рішень, критичного і творчого мислення, користування своїми правами, врахування прав інших членів, розв'язання життєвих ситуацій [17]. Отже, життєві вміння – це дії, за допомогою яких права членів родини стають втілюваними і реальними, що можливо лише за умови їх знання, поваги і захисту. Права можна поважати (членами сім'ї), захищати (за допомогою соціальних працівників, юристів), але якщо немає орієнтиру, прикладу їхнього повсякденного втілення у спілкуванні, поведінці членів родини, то можна стверджувати, що члени такої сім'ї не володіють життєвими вміннями, батьківською компетентністю, порушуються права членів сім'ї, хоч і не свідомо (маємо таку ситуацію із жорстким поведінням з дітьми, яке є ширшим за насильство). Життєві вміння є міжособистісними, які є універсальними [17, с. 25]. Тому необхідною є їх конкретизація відповідно до особливостей здійснення у сім'ї так, щоб вони відбивали сімейні права, ролі і зв'язки. Перелік життєвих умінь та навичок у

сім'ї, яким доцільно навчати молодь при підготовці до сімейного життя, наведено в додатку Д: це комунікативні вміння, прийняття рішень та критичного мислення, майстерності управління (собою, власним станом і станом інших людей). Саме їх перелік може стати складовою змісту роботи соціального педагога у ВНЗ. Відзначимо, що певна частина життєвих умінь потрібна міліціонерам і як професійні вміння, тому їх формування стосовно професійної діяльності може бути частиною навчального плану підготовки працівників ОВС, як це є в підготовці суддів у Канаді та в школі суддів України, працівників СБУ в Україні. Мова йде про курс „Основи професійної майстерності”. Але щодо сім'ї це можуть бути тренінги в позааудиторній діяльності щодо формування критичного мислення, батьківських умінь, комунікативних умінь, керування своїм станом і вміння впливати на інших членів родини. Також це може бути частиною предметів „Родиознавство”, „Основи психології”, „Ділова українська мова”, „Конфліктологія” тощо. Відзначимо, що названі життєві вміння члени сім'ї можуть використовувати у спілкуванні з середовищем, впливаючи на нього в своїх інтересах, захищаючи свої права в суспільстві. Засвоєння прав членів сім'ї і прав родини, життєвих умінь, батьківської компетентності зміцнює сім'ю як соціальний інститут, надає стабільності, порядку її життєдіяльності, забезпечує реалізацію прав, виконання обов'язків.

Становлення сім'ї вимагає усвідомлення, вироблення і ранжування сімейних цінностей разом з цінностями особистого життя кожного з членів сім'ї. Де взяти такий перелік, як ними керуватися в щоденному житті, моральному виборі – проблема не одного дня, а спільного пошуку подружжя, в якому йому потрібна інформаційна допомога, але її розв'язання призводить до усунення внутрішніх конфліктів, укріплення сім'ї. Такий підхід дозволяє відійти від реалізації батьківських моделей сімейного життя і сформувати власну, на основі гендерної рівності, керуючись почуттям любові і відповідальності один за одного. Життя непередбачуване, крім проблем розвитку сім'ї, суспільство, життя створюють нові проблеми. Виникає проблема згуртування сім'ї (або її розпаду) у кризовій ситуації. І тут відіграють роль як сімейні цінності, почуття, стосунки, так і права членів родини, які захищені законом (наприклад, право на утримання хворого члена сім'ї іншим працездатним членом сім'ї навіть після розлучення); їх обов'язки. Отже, знов важливими для підтримки і розвитку сім'ї є права сім'ї і членів родини, які є однією з цінностей, надбань сім'ї та суспільства. Права сім'ї і членів родини досі не були предметом уваги соціальних педагогів як сімейні цінності. Сімейні цінності та вартості особистого життя, які характерні для сучасної української сім'ї розкриті О. Вишневським [2]. Їх доцільно засвоїти при підготовці до сімейного життя працівникам ОВС. Ці вартості сімейного життя доцільно також вивчати в курсі родиознавства, формувати в позааудиторній роботі як профалкатику сімейного неблагополуччя. Відзначимо, що сім'ям працівників ОВС притаманна певна закритість від суспільства, ізоляція та сегрегація, яка зумовлена як турботою про особисту та професійну безпеку працівників ОВС, турботою про безпеку їх сімей, так і їх незнанням значення позитивних

соціальних зв'язків у житті, соціальної підтримки, недовірою до людей внаслідок профдеформації і постійного спілкування з негативом, постійного впливу різних екстремальних умов чи їх комплексу тощо. Тому знання про особливості життя і розвитку сім'ї, керування ними в побудові свого сімейного життя дозволить запобігти як кризі родини, так і успішному розвитку, соціалізації в суспільстві, що приводить до розвитку кожного члена родини – як дитини, так і дорослого.

Окремо стоїть питання про профілактику економічних негараздів в родині. З одного боку, є невисока заробітня платня працівника ОВС, з іншого боку – є проблема в формуванні раціональних потреб членів родини. Відомо, що основою сімейного насильства перш за все є сварки через розтринькування грошей і борги. Тому потрібна робота з організації завоювання основ сімейної економіки, що можливо через новий навчальний курс „Основи сімейної економіки”, який би прослухали всі курсанти. Такий курс нами було розроблено для ЦСССДМ у 2005р, він витримав 3 перевидання, був затребуваним найбільш в депресивних, гірських і сільських регіонах. Він передбачав навчання сімейній економіці тих, хто зовсім не знайомий з економікою та її термінами. Це масова проблема і вирішувати її треба як в своїй родині, так і в родині тих, куди міліціонер виїздить за викликом. Тобто знов-таки постає питання про особисту і професійну значущість профілактики сімейного неблагополуччя через подолання економічних проблем і задоволення базових потреб.

Окремо стоять питання профілактики впливу екстремальних умов роботи працівника ОВС на сім'ю. Відомо, що ненормований робочий день, важкі і непередбачувані умови праці, нестаток часу на родину провокують конфлікти і розлади в родині, усунення від батьківських і подружніх обов'язків, образи, розлучення. Це позначається не тільки на дітях, але й на кожному члені родини негативно. Людина, яка не відпочила вдома, не може ефективно працювати. Доведено [1], що екстремальні умови праці міліціонера мають на його особистість психологічний, фізіологічний, соціальний та ін. негативні впливи. Це означає, що певною мірою цей вплив відчуває його родина. Тому постає питання про профілактику вигорання і вміння організувати своє і сімейне дозвілля та відпочинок без традиційних способів зняття стресу, гармонійний розвиток особистості, хобі, соціальні зв'язки тощо. Це вимагає введення дисциплін „Дозвіллезнавство”, „Тайм-менеджмент” в навчальний план підготовки майбутніх працівників ОВС, а також відповідної перебудови виховної роботи зі студентами в цьому напрямку.

На основі викладеного, можемо зробити висновок про необхідність введення в навчальний план магістерської підготовки майбутніх працівників ОВС дисциплін: „Родинознавство”, „Основа професійної майстерності”, „Дозвіллезнавство”, „Дитинознавство”, „Тайм-менеджмент”, „Робота працівника ОВС в екстремальних умовах”, навчальні програми курсів бакалаврської підготовки доповнити питаннями формування життєвих, батьківських і професійних умінь, розвитку сім'ї, а в позааудиторну роботу у ВНЗ включити питання підготовки молоді до сімейного життя, формування

життєвих та батьківських умінь, ввести посади соціального педагога і психолога у ВНЗ, організувати їх взаємодію у складі соціальної психолого-педагогічної служби навчального закладу, налагодити взаємодію з названих питань з ЦСССДМ, НДО керівника такої служби з проблеми профілактики сімейного неблагополуччя. Перспективами подальших досліджень вважаємо дослідження впливу реалізації цих заходів на профілактику сімейного неблагополуччя у працівників ОВС.

4.2.4. Профілактика професійного вигорання у майбутніх працівників ОВС України як шлях протидії впливу екстремальним умовам

Проблема професійного вигорання стосується представників усіх професій, які працюють з людьми – педагогів, психологів, лікарів, соціальних працівників. Разом з тим не можемо не відзначити наявність цієї проблеми і для працівників ОВС, що пов'язуємо з тривалим впливом негативних явищ щодня, екстремальних умов праці, великої кількості правопорушників, спілкування з якими не сприяє позитивним емоціям людини. Адже проблема професійного вигорання має перш за все емоційний бік, який позначається на гуманістичній спрямованості особистості, якості виконання нею своїх професійних функцій, що вимагає уваги до цього явища і його профілактики, навчання самовихованню в цьому питанні. Під професійним вигоранням в дослідженнях розуміють характеристики психічного стану здорових людей, які інтенсивно спілкуються з учнями, клієнтами, пацієнтами, постійно емоційно напружені, воно характерно для професій зі спрямованістю „людина-людина”, допомагають іншим людям. У Міжнародній класифікації хвороб (МКХ) навіть виділяють окремий стан – „професійний стрес”, визначаючи його як „стрес керування своїм життям”. Одним з наслідків тривалого професійного стресу є синдром професійного вигорання, який характеризується поступовою втратою емоційної, розумової та фізичної енергії, що проявляється у симптомах емоційного, розумового виснаження, фізичної втоми, особистісної відстороненості та зниження задоволення від роботи.

Ураховуючи вимоги професії працівника ОВС стримувати емоції, гендерні стереотипи до чоловіків, постійний, сильний і різнобічний вплив екстремальних умов на особистість працівника ОВС та якість його діяльності, які вимагають часу і вмінь для відновлення, сформулюємо можливі шляхи профілактики професійного вигорання на основі допомоги для самопомоги. При цьому акцент робимо саме на емоційном боці проблеми вигорання – це не дивлячись на усі інші фактори та чинники, які виділено в наукових дослідженнях. Емоції – особливий вид психічних процесів чи стану, сутність яких у тому, що вони виявляються в переживанні значущих ситуацій, явищ і подій. Якщо кожного дня людина буде переживати екстремальні ситуації, то в неї закономірно буде зниження порогу чутливості до них. Якщо є багато емоцій на кожен ситуацію – можна виснажити психіку і нервову систему і не реагувати на людей, які потребують на допомогу або негативно до них ставитися, уникати

їх. Якщо мало емоцій в цьому випадку як прояв самозбереження людини – то мало і ефективності від роботи. Саме тому проблема врівноваженого емоційного стану є важливою для роботи в екстремальних умовах, як і емоційне здоров'я людини. Емоції виражаються в відчуттях, афектах, власне емоціях, почуттях. При цьому негативні відчуття можуть тормозити діяльність, позитивні – її посилювати, почуття є усвідомленими і можуть впливати на емоції; афекти можуть впливати на саму діяльність в несподіваному і некерованому напрямку, почуття ж є надситуативними і можуть впливати як на власне емоції, так і на інші складові емоційно-вольової сфери. Таким чином, слід звернути увагу на виховання професійнозначущих почуттів – обов'язку, гуманізму, поваги до людей тощо, що досягається увагою до цих питань в професійному вихованні, позааудиторній роботі, через роботу психолога. Але ці заходи повинні здійснюватися відповідно до концепції професійного виховання і соціально-педагогічної і психологічної роботи у ВНЗ МВС України, яка ґрунтується як на базі концепції Національного виховання України, етичних кодексів поліції, правилах поведінки працівника ОВС, так і на основі вимог професії і суспільства до якостей працівника ОВС сучасної України. Концепція професійного виховання повинна реалізовуватися через: виховуюче навчання, позааудиторну роботу, самовиховання. Виховуюче навчання – це принцип процесу навчання і реалізується він через особистість викладача, методи його роботи і зміст того, що він викладає – на яких прикладах навчає. Позааудиторна робота включає до себе систему заходів в різних напрямках відповідно до Концепції і відповідно до етапів виховання, вікових особливостей курсантів і студентів, може реалізовуватися як циклограма, комплексно-цільова програма, план виховної роботи кураторів, курсових офіцерів тощо. При цьому вона враховуватиме етап розвитку колективу, вид колективу майбутніх працівників ОВС (загальний, первинний, постійний, тимчасовий тощо), традиції і вимоги колективу. Стимулювання до самовиховання – принцип сучасного виховання. Але в якому напрямку, як навчати самовихованню майбутнього працівника ОВС – потрібен перелік вимог до якостей професіонала, до якого треба прагнути. Інакше хтось захоче бути схожим на Дж. Бонда, хтось – на друзів з „Бригади”, що не є прийнятним у нашому суспільстві і в професії. Але реклама на ТБ робить свою справу сьогодні краще – пропагує зразки поведінки силовиків у серіалах РФ. Наших же позитивних зразків, які здатні цьому протистояти і які відомі в суспільстві, немає. Цьому можуть зарадити соціальні педагоги і психологи. Соціальні педагоги можуть цілеспрямовано формувати позитивний імідж професії міліціонера, пропагувати схвалені суспільством моделі його поведінки, показувати як їх сформувати, доводити досягнення в роботі міліції курсантам і студентам, їх батькам, формувати позитивну мотивацію у майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах через зустрічі з ветеранами міліції, ознайомлення з біографіями героїв, організацію роботи живих бібліотек, в якості книг яких – реальні працівники ОВС, віртуальних екскурсій, реальних екскурсій в органи і підрозділи ОВС, музеї міліції, виїзних занять, запровадження позитивних, емоційно-значущих для колективу традицій,

організовувати засідання клубів за інтересами, формування здорового способу життя як умови виживання, схваленням особистих досягнень майбутнього працівника ОВС, формування життєвих умінь, батьківських умінь, раціональних потреб, основ сімейної економіки тощо. Психологи можуть працювати над формуванням властивостей і якостей особистості, які необхідні для роботи в екстремальних умовах, над позитивним ставленням до професії, вчити виявляти і стримувати емоції, турбуватися про своє не тільки фізичне, а й психічне здоров'я, формувати стресостійкість, впливати на інших своєю поведінкою, мовою, зовнішнім виглядом, вчити слухати інтуїцію і усвідомлено ставитися до навколишнього і своїх відчуттів, турбуватися про те, щоб майбутній працівник ОВС жив, помічаючи позитив кожного дня, вмів його створювати для себе і колег, вмів відновлюватися різними способами, налагоджувати соціальні зв'язки, мав інтереси, хоббі поза роботою, зберігав свою особистість та індивідуальність тощо. Усе це повинно бути у взаємодії психологів, соціальних педагогів, викладачів, курсових офіцерів між собою, в комплексі, продовжувати аудиторні заняття в плані набуття поглиблених і дієвих знань, вмінь ними користуватися, займатися самовихованням в напрямку як особистого, так і професійного розвитку майбутнього працівника ОВС.

Відзначимо, що успіх будь-якої роботи залежить від діагностики стану людини та причин проблеми. У випадку професійного вигорання важливо проаналізувати причин частих конфліктів у окремого працівника ОВС, причин стресу на робочому місці, головних стресорів для конкретної особистості, допомогти йому визначити власні джерела сили і циклів змін енергії, працездатність людини, навіть її біоритми.

Окремо стоїть питання про необхідність формування в процесі підготовки у ВНЗ МВС України вміння працівника ОВС керувати своєю поведінкою і недоведення її до афекту через формування стресостійкості, емоційної стійкості, впевненості в собі, запобігання емоційному насильству, агресії, усвідомленню і виявленню негативних емоцій в сприйнятній суспільством і нешкідливій формі для себе та інших (фізичні вправи, спортивні змагання, риболовля тощо), бо навіть існує термін „емоційне насильство”. Це коли людина не турбується про те, як її вияв емоцій шкодить іншим. Для профілактики цього потрібна самоосвіта, тренінги і практичні заняття, виховна робота через формування позитивних моделей поведінки в побуті та на роботі, формування здорового способу життя, навчання позитивному і відновлюючому дозвіллю, керуванню часом через запровадження курсів „Основи професійної майстерності”, „Дозвіллезнавство”, „Тайм-менеджмент” у ВНЗ МВС України, правила поведінки в установі типу кодексу поведінки працівника ОВС. Питання подолання агресії і насильства через корекцію нами детально розглядалися в посібнику „Корекційна та соціальна робота з особами, які вчинили насильство в родині”. Доцільно в аспекті профілактики вигорання і профілактики насильства в нашому аспекті звернути увагу на соціально-медичні, соціально-економічні, педагогічні та психологічні аспекти їх подолання і недопущення (наприклад, задоволення базових потреб, виховання раціональних потреб, оптимальне світло, режим харчування та його якість, стан

здоров'я, гормональний статус та його корекція, незадовільні умови праці на робочому місці, навіть колір стін, старі меблі, відсутність техніки або її несправність, час, навіть час, який витрачений в пробках на дорогу тощо), які можуть спровокувати вибух негативних емоцій, агресії та сприяти емоційному вигоранню.

Відзначимо, що негативні емоції впливають на психічний і фізичний стан людини, тому доцільно створювати позитивні враження спеціально для запобігання професійному вигоранню та переключати людину з негативу на позитив. Заохочення майбутнього працівника ОВС у різних формах, підтримка в подоланні особистої проблеми, згуртування колективу, вільний час на відновлення, психологічне розвантаження, можливість побути на самоті, зайнятися улюбленою справою, і взагалі її наявність, спорт, навчання тайм-менеджменту, переключенню, застосуванню медитативних технік, методик релаксації, слухання музики (не пісень!), включення в соціально-позитивну діяльність, культурне дозвілля, навчання усвідомленню та виявленню почуттів – батьківських, подружніх, вправи і поради щодо самовиховання цьому напрямку – важливий аспект роботи соціального педагога ВНЗ МВС України, психолога, курсового офіцера. Найкраще організовується така робота в окремому адміністративному підрозділі ВНЗ – соціально-психолого-педагогічній службі, яка підпорядковується проректору з науково-педагогічної роботи і координує свою роботу і зусилля між собою за комплексно-цільовою програмою на основі спільних ресурсів, визначених відповідальних і часу проведення роботи. Але ця служба спочатку повинна бути створеною, введені посади соціальних педагогів у ВНЗ МВС України, розроблені концепція і програма соціально-психолого-педагогічного забезпечення діяльності працівників ОВС, єдине для системи методичне забезпечення реалізації такої програми з урахуванням специфіки умов праці в міліції, зокрема, з урахуванням загальних та спеціальних екстремальних умов праці.

Висновки до IV розділу

Проведений теоретичний аналіз соціально-педагогічних умов формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах дозволяє зробити такі висновки:

1. Негативний вплив екстремальних умов праці на особистість і якість роботи працівника ОВС багато в чому залежить від соціально-педагогічних умов, під якими ми розуміємо такі умови, які спрямовані на олюднення, окультурення, соціалізацію особистості працівника ОВС, який здатний ефективно працювати навіть в екстремальних умовах. Ці умови передбачають формування нових позитивних моделей поведінки, мислення, стосунків, а саме: критичного і нестандартного мислення, комунікативних умінь, спрямованість на розвиток особистості працівника ОВС і запобігання професійному вигоранню, профілактику сімейного неблагополуччя, окультурення стосунків в сім'ї, робочому колективі, формування ненасильницької поведінки, праці без

корупції, профілактику шкідливих звичок і формування здорового способу життя тощо.

2. Шляхами реалізації соціально-педагогічних умов формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах є:

а) зміни в змісті підготовки у ВНЗ МВС України – врахування в усіх навчальних програмах 3 та 4 компонентів змісту освіти – формування досвіду творчої діяльності та емоційно-ціннісного ставлення до засвоєного;

б) введення нових навчальних дисциплін, які дозволяють формувати названу готовність – теорія прийняття рішень, зокрема, евристичних, ділового спілкування з акцентом на професійні складові і запобіганню маніпуляціям, основи професійних умінь, які є інструментом якісного виконання професійних функцій працівника ОВС і супроводжують виконання всіх його професійних задач, дозволяють впливати на людей і керувати своїм станом, інтегрованих спеціальних і професійних дисциплін з проблеми; протистояти впливу екстремальних умов – фізично, психологічно, морально („Педагогіка”, „Тайм-менеджмент”, „Дозвіллезнавство”, „Родинознавство”, „Дитинознавство”, „Профілактика професійного вигорання”, „Готовність до роботи в екстремальних умовах”, спортивні секції);

в) зміни в процесі підготовки – формах, методах, технологіях, які б дозволяли реалізувати ідеї виховуючого навчання і сформувати творчу, активну, самостійну особистість, яка здатна працювати в екстремальних умовах. Цьому сприятимуть активні та інтерактивні методи навчання, демократичний стиль спілкування в навчанні, педагогіка ненасильства, фасилітація, навчальний діалог, педагогічна підтримка тощо;

г) організація професійно-спрямованої виховної роботи, соціально-педагогічної і психологічної роботи у ВНЗ МВС України з курсантами і студентами, яка б забезпечувала одночасно їх успішну соціалізацію, адаптацію до екстремальних умов роботи, розвиток особистості, професійний розвиток, підготовку до сімейного життя, профілактику професійного вигорання, формування здорового способу життя, раціональних потреб тощо. Найоптимальнішим варіантом такої роботи є діяльність соціально-педагогічної служби навчального закладу, яка б цю роботу виконувала б як окремий структурний підрозділ за КЦП, залучаючи внутрішні і зовнішні ресурси для роботи, маючи концепцію професійного виховання, вимоги до особистості міліціонера, соціальних педагогів, практичних психологів, курсових офіцерів, кураторів у своєму складі.

РОЗДІЛ V. ПІДГОТОВКА ПРАЦІВНИКІВ УПОВНОВАЖЕНОГО ПІДРОЗДІЛУ ОВС УКРАЇНИ У СПРАВАХ ДІТЕЙ ДО СПЕЦІАЛЬНИХ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВ РОБОТИ

Екстремальні умови в яких доводиться працювати працівникам уповноваженого підрозділу ОВС у справах дітей, яким на сьогодні визначено кримінальну міліцію у справах дітей дещо відрізняються від „типових”, які пов’язані із затриманням злочинців, звільненням заручників, застосуванням зброї, забезпеченням правопорядку під час масових заходів, стихійних лих та інших надзвичайних ситуацій. Специфіка діяльності уповноваженого підрозділу, виокремлює ще один фактор, що можна віднести до спеціальних екстремальних умов, пов’язаний з нетиповою ситуацією в службовій діяльності. Цей фактор, який буде значно впливати на здійснення своїх функціональних обов’язків, можна класифікувати як емоційно-психологічний вплив, пов’язаний із особливим суб’єктом і об’єктом правопорушення (чи то протиправних дій) – дитиною. Насамперед працівник уповноваженого підрозділу ОВС у справах дітей має справу з дитиною, яка вже є або засмученою, ображеною, такою, що у чомусь зазнала невдачі, коли її боляче, соромно, страшно, коли з нею обійшлися грубо або несправедливо. Незнання індивідуальних соціально-психологічних особливостей перебігу підлітковості загалом та прояву їх розвитку у конкретної дитини, специфіки її виховання, а також соціального оточення в якому вона зростає практично унеможлиблює варіант ефективної контактної взаємодії в роботі працівника уповноваженого підрозділу ОВС у справах дітей та часто наражається на прояви агресії та опору зі сторони дитини.

Проведення справ про кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми особами або відносно них, як і здійснення заходів профілактики з дітьми, потребують особливої підготовки працівників ОВС. Підтвердженням цьому може слугувати те, що навіть Кримінальним процесуальним кодексом України передбачено здійснення кримінального провадження щодо неповнолітньої особи слідчим, який спеціально уповноважений на здійснення досудових розслідувань цієї категорії і має необхідні знання [1]. Не менш вагомий вплив на працівників чинить спеціальність такого суб’єкта і об’єкта під час проведення заходів загальної та індивідуальної профілактики правопорушень, попередження насильства в сім’ї, самовільного залишення місця проживання дітьми. Адже для того щоб ефективно виконувати свої функціональні обов’язки, навіть у нормальних умовах діяльності, треба враховувати, що реакція на обставини вчинення протиправного діяння дитиною або відносно неї, як з боку її оточення, так і суспільства в цілому, набагато інтенсивніша, ніж у випадку з дорослою людиною.

Обставини вчинення правопорушення або зникнення безвісті дитини, емоційність учасників інциденту, психологічне навантаження під час спілкування із свідками, оточенням зниклої безвісті дитини, дитини-жертви правопорушення або підозрюваної неповнолітньої особи, певним чином

впливають на процеси регуляції діяльності працівника ОВС, здатність об'єктивно без рефлексії оцінювати ситуацію, беручи до уваги лише фактичні обставини справи, потребують відповідної мобілізації та залучення резервного потенціалу організму працівника. Як правило в таких ситуаціях теж присутні і несприятливий збіг обставин, і складні природні умови (ніч, незнайома місцевість, несприятні погодні умови, складні умови соціального і воєнного характеру), небезпечне соціальне середовище, агресія з боку оточуючих, яка небезпечна для життя і здоров'я працівника ОВС. До цього варто додати неадекватність з боку батьків дитини, що пояснюється впливом події (вбивство, згвалтування, зникнення безвісті дитини або вчинення нею особливо тяжкого злочину) на психіку, з урахуванням її особливості. Всі ці обставини так само вимагають від організму працівника уповноваженого підрозділу ОВС мобілізації на боротьбу із стресом, контролю за регуляцією діяльності, захисної реакції організму на психоемоційні фактори.

Для ілюстрації екстремальних умов, пов'язаних із спеціальним об'єктом – дитиною-жертвою кримінального правопорушення, в яких доводиться працювати працівникам уповноваженого підрозділу ОВС, можна навести приклад, який мав місце декілька років тому. До чергової частини одного з районних відділів органів внутрішніх справ надійшло повідомлення про те, що дванадцятирічна О. разом з одинадцятирічною подружкою К. пішли кататися на велосипеді і вчасно не повернулися додому. Пошуки батьків, які тривали до пізнього вечора результатів не дали. Повідомлення було зареєстровано через 8 годин після зникнення дівчат. До пошуків дітей був задіяний весь особовий склад районного відділу, залучені представники громадськості, військовослужбовці розташованої поряд військової частини. Працівникам кримінальної міліції у справах дітей було доручено опитування оточення дівчат (родини, шкільні друзі, вчителі), пошук ймовірних свідків. Саме вони першими відчували на собі недовіру і агресію з боку населення цього населеного пункту. Тому що одразу стала надходити інформація щодо не благополучності родини однієї з дівчат. В коло підозрюваних щодо вчинення можливого злочину одразу потрапили її двадцятирічний двоюрідний дядько, знайомі чоловічої статі, які спілкувалися з цією родиною. Коло осіб які були невдоволенні підвищеною увагою і підозрами стало зростати пропорційно встановленню кількості осіб, що спілкувалися з дівчатами. Пошуки не припинялися ні вдень ні вночі, незважаючи на погодні умови. Дівчат знайшли на третій день пошуків на околиці села: старша була згвалтована і задушена, молодша втоплена у невеликому ставку. До причетності у вчиненні злочину перевірялися всі особи чоловічої статі від 14 років, які проживали в цьому населеному пункті або перебували в ньому в період вчинення злочину. Тепер вже вся слідчо-оперативна група відчула на собі агресію і психологічний тиск з боку населення, громадськості, засобів масової інформації. Але найбільш тяжким було спілкування з батьками загиблих дівчат, які із знаходженням трупів втратили всі надії на те що доньки можливо ще живі. Водночас звинувачення на адресу працівників ОВС щодо безпідставних підозр щодо вчинення злочину такої кількості осіб ставали дедалі сильнішими. Працівники кримінальної

міліції у справах дітей працювали під подвійним тиском, адже вони перевіряли ще й додаткові версії, пов'язані із можливою причетністю неповнолітніх осіб до вчинення цього злочину. Тобто їм доводилося спілкуватися з підлітками в присутності їх батьків, а останні були дуже агресивно налаштовані, зважаючи на те, що їх дітей підозрювали у вчиненні тяжкого злочину.

Під час здійснення слідчо-розшукових дій по даному кримінальному провадженню, було встановлено причетність одного з мешканців населеного пункту до раніше вчиненого злочину на сексуальному ґрунті (розбещення неповнолітньої). А ще викрито у злочинних діях місцеву мешканку, яка за гроші надавала для сексуальних втіх свою п'ятнадцятирічну доньку. Оперативна інформація свідчила про серйозні соціально-психологічні та соціально-економічні проблеми мешканців цього населеного пункту, що стали можливими причинами цього злочину. У той же час злочинці не були встановлені. Чим далі просувалося досудове слідство, тим складніше було працювати працівникам ОВС. Вбивцю і співучасників було встановлено лише через чотири роки.

Якщо детальніше розглядати вплив ситуацій, коли працівники уповноваженого підрозділу ОВС у справах дітей здійснюють свої функціональні обов'язки, і які можна віднести до екстремальних умов, пов'язаних із особливістю суб'єкта і об'єкта на які направлена професійна діяльність, необхідно виділити фактори ризику. Саме до цих незвичайних обставин, умов, а також поведінковим аномаліям повинні бути готовими працівники ОВС. Умовно їх можна розділити на: 1. Фактори ризику в ситуації, коли дитина є об'єктом, тобто жертвою правопорушення (або потенційною жертвою) або жорстокого поводження. 2. Фактори ризику в ситуації, коли дитина є суб'єктом вчинення правопорушення.

У той же час поряд із так званими „криміногенними” факторами можуть мати місце інші, такі як важковиховуваність підлітка, підлітковий нігілізм, особливості психічного і фізичного розвитку дитини, її виховання в родині, включаючи маргінальне оточення і педагогічне „банкротство” батьків, перебування сім'ї в складних життєвих обставинах. Якраз ці супутні фактори ризику можуть доповнювати основні. У підлітковому віці у дітей з'являються нові психологічні особливості: їхні стосунки з дорослими супроводжуються конфліктами, негативними формами поведінки, зокрема проявами грубості, впертості, нігілізму. Те, що ці фактори формують спеціальні екстремальні умови роботи для працівників уповноваженого підрозділу ОВС у справах дітей можна довести розглянувши приклад з підлітковим нігілізмом. Варто зазначити, що проблеми нігілізму розглядалися в працях Д. Ватімо, М. Гадегера, К. Льовіта, Ф. Ніцше. У працях з вікової психології підлітковий нігілізм досліджувався Л. Виготським, який вважав його основним новоутворенням підліткового віку [2]. Почуття дорослості як похідна від підліткового нігілізму пов'язана з потребою самостійності і незалежності. Зокрема у своїх роботах К. Левін [3] говорив про своєрідну маргінальність підлітка, що виражається в його перебуванні між двома станами – світом дітей і світом дорослих. Підліток вже не хоче належати до дитячої культури, але ще не

може увійти в співтовариство дорослих, зустрічаючи опір з боку реальної дійсності, і це викликає стан когнітивного дисбалансу, невизначеність орієнтирів, планів і цілей в період зміни життєвих позицій. Потреба в самостійності реалізується у намаганні діяти без сторонньої допомоги і опіки, в здатності приймати рішення самостійно [4]. Саме це бажання бути дорослим призводить до вчинення підлітками протиправних діянь, конфліктів з дорослими, однолітками, суїцидів, залишень домівок.

Окремої уваги заслуговують фактори ризику в ситуації, коли дитина є суб'єктом вчинення правопорушення. Особливо коли мова заходить про проведення заходів індивідуальної профілактики з підлітками, які перебувають на обліках в ОВС. Відповідно до Інструкції з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей постановці на профілактичний облік підлягає сім категорій підлітків[5], зокрема ті яким оголошено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, які схильні до вчинення адміністративних правопорушень, звільнені від відбування покарання з випробуванням, звільнені від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру, вчинили насильство в сім'ї. Облік таких неповнолітніх осіб ведеться з метою запобігання вчинення ними повторних правопорушень. Таким підліткам пропонується пройти спеціальні корекційні програми, зайнятися суспільно-корисною діяльністю, не пропускати заняття у навчальному закладі (або поновити навчання у разі його невідвідування), влаштуватися на роботу. Ці заходи поєднуються із застосуванням певного контролю з боку ОВС за поведінкою підлітка.

Заходи індивідуальної профілактики спрямовані на особистість дитини, середовище, яке її формує, а також умови, обставини та ситуації, що призводять до вчинення дитиною правопорушень.

Працівник уповноваженого підрозділу у справах дітей повинен бути готовим до перерахованих супутніх факторів спеціальних екстремальних умов. Разом з тим він може наражатися на небезпеку як у вигляді погроз, так і у вигляді реального застосування фізичної сили з боку підлітка або його друзів. Водночас, урахувавши, що доля працівників жіночої статі у підрозділах кримінальної міліції у справах дітей складає майже 40%, погрози вчинити „розправу” з боку 16-17-річного фізично розвинутого хлопця є цілком реальними. Так само і погрози вчинити щодо себе суїцид у разі „щільної” опіки з боку працівника уповноваженого підрозділу у справах дітей можуть змусити останнього не виконувати свої службові обов'язки в повному обсязі піддавшись психологічному тиску і маніпулюванню з боку підлітка. Цей приклад доводить, що особливості роботи з дитиною, як специфічним суб'єктом і об'єктом протиправних діянь, можуть нести ознаки факторів ризику, які пов'язані із заподіянням шкоди здоров'ю, життю працівника уповноваженого підрозділу у справах дітей, перевищують резервний потенціал його організму, впливають на зниження регуляції діяльності.

Отже, такі ситуації в оперативно-службовій діяльності, пов'язані із реагуванням на правопорушення, вчиненні неповнолітніми особами або на протиправні дії по відношенню до дитини, як-то жорстоке поводження,

наси́льство в сім'ї, так само як і ситуація реагування на факт безвісного зникнення дитини може класифікуватися як одна з екстремальних умов роботи працівників ОВС і безпосередньо працівників уповноваженого підрозділу у справах дітей.

Визначаючи необхідність спеціальної підготовки працівників уповноваженого підрозділу у справах дітей для роботи в спеціальних екстремальних умовах поряд із загальними, треба мати на увазі готовність до реагування також і на супутні фактори, які їх утворюють і можуть проявлятися у вигляді: труднощів у спілкуванні, непорозуміння з підлітком (підліток не одразу йде на контакт); відторгненням, несприйняттям вимог; агресивною налаштованістю підлітка; навмисної показовості зухвалої поведінки підлітка; нецензурної лайки з боку підлітка в бік працівника ОВС; відкидання позитивних авторитетів; використання психологічного захисту підлітком (аж до витіснення проблеми із своєї свідомості, повного заперечення факту її існування); імпульсивності поведінки, емоційних зривів, екстравагантних вчинків підлітка; агресивної реакції підлітка на будь-яке вторгнення в особисту сферу.

Поєднання педагогічних знань і прийомів, основ вікової психології із специфічними професійними (юридичними) знаннями під час здійснення своїх функціональних обов'язків пов'язаних із профілактикою правопорушень серед дітей або проведенням заходів індивідуальної профілактики з підлітком, який перебуває на обліку в ОВС, – є головною особливістю при підготовці працівників уповноваженого підрозділу в справах дітей, яким зараз є кримінальна міліція у справах дітей. Таку підготовку можна назвати комплексною або мультидисциплінарною. Комплексність підходу у вирішенні проблеми дитини, яка потрапила у конфлікт (контакт) із законом, вимагає від працівника уповноваженого підрозділу вміння подивитися на речі та поведінку неповнолітнього очима самої дитини, її батьків, вчителя, представника правоохоронного органу. Особливості роботи вимагають вміння налагодження контакту з підлітками їх батьками, оточенням підлітка. Для ефективного профілактичного впливу необхідно створення певного превентивно-виховного простору навколо дитини, а це потребує налагодження партнерських відношень із тими хто може допомогти працівникові уповноваженого підрозділу в здійсненні профілактичних заходів.

Мультидисциплінарність підготовки до екстремальних умов роботи можна пояснити виникненням цих самих екстремальних ситуацій, як то дівчина-підліток постійно залишає домівку, навчання їй не цікаве, вчиняє крадіжки грошей у матері, яка самотужки її виховує. За оперативною інформацією дівчина була втягнута у заняття проституцією, періодично їздить до столиці. Налагодження контакту працівником уповноваженого підрозділу з дівчиною може виявитись більш складним ніж з хлопцем, що опинився в аналогічній ситуації. І пояснюється це тим, що дівчата у підлітковому віці є більш невротичними. У дівчат у порівнянні з юнаками помітно переважають невротичні реакції, включаючи тривогу та депресію [6]. І про ці особливості, так само як і про психолого-педагогічні прийоми просто необхідно знати

працівникові уповноваженого підрозділу. Так само, як і про те, що багато підлітків, особливо тих, які попередньо вже скоювали правопорушення, перебували чи перебувають на обліку в ОВС, знають правові наслідки своєї протиправної поведінки, а саме про відсутність кримінальної відповідальності за певні протиправні вчинки. Таким чином підліток принципово не йде на контакт з працівником міліції та ще більше демонструє свою зухвалу поведінку. Не слід забувати й про психічно нестійких підлітків, які у своєму фізичному і статевого розвитку відстають від однолітків. Спілкування та подальше робота з ними вимагає спеціальних знань, так само як і обов'язкового залучення до профілактичної роботи з ними спеціалістів психологічної та медичної сфери.

Отже, говорячи про екстремальні умови праці працівників уповноваженого підрозділу у справах дітей, пов'язані з нетиповими ситуаціями в службовій діяльності, окремо можна виділити специфіку роботи з підлітками, що є суб'єктом і об'єктом правопорушень чи проведення профілактичної роботи. Готовність до роботи в таких умовах потребує обов'язкового специфічного мультидисциплінарного навчання. Яке буде направлене, перш за все на вивчення особливостей розвитку дитини її вразливості до різних криміногенних, аутодиструктивних впливів, з метою оволодіння навичками психологічного, педагогічного, правового впливу на підлітка. Адже від цього буде залежити ефективність виконання основного завдання працівників уповноваженого підрозділу – попередження вчинення правопорушень, як підлітками, так і відносно них.

ВИСНОВКИ, ПРОПОЗИЦІЇ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Проведений нами теоретичний огляд проблеми формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС України до роботи в екстремальних умовах, узагальнення світового і вітчизняного досвіду з проблеми дозволяють зробити висновок, що в цілому існуюча система підготовки майбутніх працівників ОВС готує до роботи в екстремальних умовах у ВНЗ МВС України. Але ця робота може бути вдосконалена в таких напрямках:

1. Діяльність працівників ОВС України тісно і постійно пов'язана з екстремальними умовами праці, які зараз є особливо ускладненими в нашому суспільстві, та які ми поділяємо на загальні та спеціальні. Вони суттєво впливають на особистість і якість роботи працівника ОВС, їх ставлення до людей і до себе, виконання своїх професійних функцій, вимагають як урахування цього впливу і мінімізації його з боку керівництва, самого працівника ОВС, так і окремої, спеціально організованої підготовки з цієї проблеми майбутніх працівників ОВС до роботи в таких умовах у ВНЗ МВС України. Особливо потрібна робота щодо підготовки до впливу комплексу екстремальних умов одночасно. Ця підготовка повинна здійснюватися в напрямку формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах, яка поєднує в собі особистісний фактор і професійну компетентність. Сьогодні ж стандарти підготовки ВНЗ МВС України працюють у руслі компетентнісного підходу. У контексті підвищення довіри до органів ОВС в суспільстві і налагодження взаємодії з населенням, яке є запорукою виявлення, розкриття і профілактики злочинів, зокрема в екстремальних умовах, доцільно змінити методологію підготовки працівників ОВС на міліцію, дружню до людини в аспекті звернення до прав і потреб людини, у тому числі й до прав і потреб міліціонера, його особистості. Наслідком цього може бути як підтримка населення і повага до міліції, так і новий образ міліціонера в суспільстві та нова модель відносин: поліцейський – громадянин.

2. Певним недоліком, який потрібно подолати для успішної підготовки майбутнього працівника ОВС до роботи в екстремальних умовах, є те, що сьогодні відсутні чітко визначені у законі професійні функції міліціонера, які взагалі є основою для побудови стандартів підготовки у закладах освіти МВС. Недоліком врегулювання правового статусу працівника ОВС вважаємо велику кількість підзаконних нормативно-правових актів (більшість з яких знаходиться у закритому доступу), що регулюють конкретні професійні обов'язки працівника у тій чи іншій ситуації. На них потім будуються професійні задачі, необхідні для їх виконання компетентності і добираються дисципліни, які їх формують. Потрібно спочатку визначити ці функції в Законі, що дозволить уточнити стандарти підготовки, сформулювати професійні задачі і визначити дисципліни, які дозволяють сформувати вміння для їх виконання. Окремо стоїть питання про уточнення правового статусу працівника ОВС в екстремальних умовах, який є спеціальним державним службовцем і представляє державу у стосунках з громадянами щодо захисту їх прав і свобод.

Це накладає певні вимоги до поведінки, компетентностей, якостей особистості працівника ОВС. Зокрема, вирішального значення вони набувають в екстремальних умовах праці. Працівники ОВС України в основному сьогодні набувають цих якостей і властивостей вже переважно на робочому місці, методом проб та помилок, що може коштувати їм життя і здоров'я. Подолання цього недоліку пов'язуємо з необхідністю внесення змін до системи освіти МВС України, оновлення змісту освіти у ВНЗ МВС України через створення різноманітних умов для формування та дотримання професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах (етичних, соціально-економічних, правових, політичних, педагогічних тощо). Сьогодні в освіті превалує компетентнісний підхід. Потрібні ще особистісний, діяльнісний, акмеологічний, аксіологічний, психофізіологічний підходи до підготовки майбутніх працівників ОВС, які дозволять працівнику ОВС успішно виконувати професійні функції в різних умовах, у тому числі в екстремальних. Окремо наголошуємо на формуванні особистих якостей працівника ОВС, які професійну компетентність переводять у площину вирішального фактору в екстремальних умовах.

3. Відзначаємо необхідність оновлення програм підготовки майбутніх працівників ОВС України у ВНЗ МВС України до роботи в екстремальних умовах в напрямку вдосконалення змісту підготовки, який відповідно до теорії змісту освіти, повинен включати ще 3 та 4 компоненти змісту освіти в навчальних програмах для майбутніх працівників ОВС, окрім існуючих сьогодні компонентів: 1 – знань, 2 – вмінь та навичок. Це повинні бути ще досвід творчої діяльності та досвід емоційно-ціннісного ставлення до засвоюваного, які виконують, як доводять дослідження всіх фахівців, вирішальну роль у виконанні професійних завдань працівником ОВС в екстремальних умовах. Саме вони і забезпечують нестандартне мислення і особистісний фактор в роботі, але в стандартах підготовки їм приділено сьогодні уваги замало. Формування стресостійкості, професійних особистих якостей, нестандартного і критичного мислення тощо не може відбутися швидко, без системного спеціального навчання, виховання і без практики. Це можливо за рахунок як розробки і впровадження сучасної концепції професійного виховання майбутніх працівників ОВС у ВНЗ МВС України (яка передбачає обґрунтований перелік якостей та властивостей особистості працівника ОВС, необхідних для роботи в нових умовах, напрямки виховання і очікувані результати), програми соціально-психолого-педагогічного забезпечення роботи працівників ОВС до роботи, так і через виховуюче навчання в процесі підготовки у ВНЗ МВС України, зокрема, через професійну спрямованість всіх ланок і напрямків підготовки та забезпечення надійності, використання активних та інтерактивних методів навчання тощо. Особливого значення набувають у контексті сказаного формування вмінь прийняття рішень в екстремальних умовах, комунікативних умінь, які повинні бути сформованими ще під час навчання, гуманітарні дисципліни, які формують необхідні якості за умови їх професійного спрямування, підготовка викладачів-неюрислів до такої роботи. Цьому сприятимуть такі нові та оновлені існуючі

начальні дисципліни як теорія прийняття рішень, фізичне виховання (з елементами виживання в екстремальних умовах), основи професійної майстерності, виживання на вулиці, менеджмент особистої безпеки, психологія та спеціальна психологія, ділового спілкування працівника ОВС, соціальна педагогіка, інтегровані дисципліни на магістерській підготовці з формування готовності до роботи в екстремальних умовах, які повинні читатися мультидисциплінарною командою викладачів у взаємодії і співпраці. Ці дисципліни готують до протидії впливу загальним екстремальним умовам. Потрібні й спецкурси і спецсемінари з спеціальної та професійної підготовки до роботи в спеціальних екстремальних умовах.

4. Формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах повинно здійснюватися тривалий час і протягом всього терміну підготовки у ВНЗ – починаючи з бакалаврату на основі формування готовності до роботи в загальних екстремальних умовах через загальногуманітарні дисципліни, через професійні дисципліни, а потім на їх базі – через спеціальні дисципліни. Окремо стоїть питання про магістерську підготовку, яка повинна інтегрувати одержані знання і вміння щодо окремої спеціалізації в роботі, забезпечити єдність фізичної і психологічної, інтелектуальної і операційної, особистісної складових готовності майбутнього працівника ОВС до роботи в екстремальних умовах вже на творчому рівні при впливі комплексу екстремальних умов. Цьому сприятиме поєднання аудиторної і позааудиторної роботи, організації самовиховання, організацію соціально-педагогічної і психологічної роботи у ВНЗ МВС України. Наголошуємо на необхідності введення інтегрованих дисциплін з проблеми формування готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах на всіх рівнях підготовки в залежності від професійних функцій, задач, необхідних вмінь та якостей. Вони можуть бути спрямованими як на формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в загальних, так і в спеціальних умовах, в окремих видах діяльності. Але вся ця робота повинна бути наскрізною і систематичною, на основі принципу концентричності програм в усіх ланках підготовки.

5. Формування професійної готовності майбутніх працівників ОВС України до роботи в екстремальних умовах вимагає вдосконалення бази підготовки з урахуванням сучасних технічних засобів навчання і технологій, у тому числі інформаційних технологій, активних та інтерактивних методів навчання, які дозволяють наблизити навчання до реальних екстремальних умов, сформуванню творчої особистості, реалізують ідеї педагогічної підтримки, навчального діалогу, фасилітації, педагогіки ненасильства. Доцільним є досвід застосування комп'ютерних програм, модельованих штучно екстремальних умов праці та їх поєднання, відпрацювання дій в них на тренажерах, супровід мультидисциплінарної команди викладачів і психологів таких занять і тренувань, виїзні заняття тощо. Окремо стоїть питання про введення в розклад занять у ВНЗ МВС України тренінгів протягом від одного до кількох днів, що сьогодні неможливо за лекційно-семінарською системою. Саме тренінги

максимально відпрацьовують професійні вміння методом занурення в проблему і вони не можуть тривати 2 академічних години за стандартним розкладом.

Потрібні методи навчання, які враховують етапи виникнення, розвитку екстремальних ситуацій і виходу з них, реакцію працівника ОВС на кожному з цих етапів, які виникають у відповідності з механізмом впливу екстремальних умов праці.

6. Окремо стоїть питання про запобігання негативного впливу екстремальних умов праці на працівника ОВС та якість його роботи, що доцільно здійснювати в процесі підготовки у ВНЗ МВС України через профілактику професійного вигорання, навчання відновленню, запобіганню агресії, насильству, укріплення сім'ї як життєвого ресурсу працівника ОВС, створення умов для змістовного і позитивноспрямованого відпочинку, відновлення фізичного, психічного і морального стану працівника ОВС через вивчення нових дисциплін типу „Родиознавство”, „Дозвіллезнавство”, „Дитиознавство”, формування життєвих умінь і навичок, проведення професійноспрямованої виховної роботи з курсантами та студентами, організацію фізичного виховання в напрямку протидії екстремальним умовам, цілеспрямоване формування здорового способу життя як основи виживання тощо. При цьому потрібно дотримуватися етапів виховання для досягнення бажаного результату, проводити роботу в системі, краще через комплексно-цільову програму та організацію роботи соціально-психолого-педагогічної служби ВНЗ МВС України як окремого структурного підрозділу.

Автори сподіваються на те, що їх наукові зусилля сприятимуть підвищенню якості підготовки майбутніх працівників ОВС України, зокрема в аспекті підготовки до роботи в екстремальних умовах, через застосування в навчальному процесі викладених рекомендацій і пропозицій.

ЛІТЕРАТУРА:

Література до 1.1.

1. Адаптивная физическая культура. Краткий энциклопедический словарь / Э. Н. Вайнер, С. А. Кастюнин. – М. : Флинта, 2012. – 144 с.
2. Бандурка О. М. Охорона праці в діяльності ОВС України: Підручник / О. М. Бандурка, І. К. Шаша, І. В. Власенко, П. М. Бортнічук. – Х. : Вид-во Націон. ун-ту внутр. справ, 2003. – 288 с.
3. Закон України „Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України” {Із змінами, внесеними згідно із Законами № 245-VII (245-18) від 16.05.2013, ВВР, 2014, № 12, ст. 178}.
4. Калачинская О. А. Особенности личностной устойчивости военнослужащих в условиях повышенной боевой готовности: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Ольга Андреевна Калачинская; Юж. федер. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2012. – 229 с.
5. Класифікатор надзвичайних ситуацій ДК 019:2010 чинний від 01.01.2011, затверджений наказом Держспоживстандарту України від 11.10.2010 № 457 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://specteh.dn.ua>
6. Конституція України / прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року {доповнено згідно із Законом № 5-рп/2014 від 15.05.2014}.
7. Криворучко Л. С. Організація професійної підготовки працівників органів внутрішніх справ до дій в екстремальних умовах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Лариса Сергіївна Криворучко; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2008. – 213 с.
8. Кримінально-процесуальний кодекс України, Закон, Кодекс від 28.12.1960 № 1001-05 (Редакція станом на 19.11.2012).
9. Максименко С. Д. Загальна психологія: навч. посіб. / С. Д. Максименко, В. О. Соловієнко. – К. : МАУП, 2000. – 256 с.
10. Мозговий В. І. Особистісний симптомокомплекс стресостійкості /стресовразливості у військовослужбовців служби правопорядку: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 „Психологія праці в особливих умовах” / В. І. Мозговий; Харк. ун-т повітр. сил ім. І.Кожедуба. – Х., 2006. – 21 с.
11. Словарь терминов МЧС, 2010 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.EdwART.
12. Стандарт вищої освіти вищого навчального закладу. – СФ ХНУВС, 2013. – 273 с.
13. Стратегія розвитку органів внутрішніх справ (текст проекту) / Олег Мартиненко, Євген Захаров // Короткий опис сучасного стану МВС України від 23.09.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mvs.gov.ua
14. Теоретико-методичні основи протидії дитячій праці в Україні: навч.-метод. посіб. / заг. ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіна. – К. : Юрисконсульт, 2007. – 334 с.
15. Хрусталеv Ю. В. Оптимизация психической устойчивости деятельности руководителей органов внутренних дел в экстремальных условиях: дис. ... канд. психол. наук : 05.26.02 / Ю. В. Хрусталеv. – М., 2005. – 192 с.
16. Энциклопедический словарь по психологии и педагогике [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dic.academic.ru>
17. Яворський С. Х. Підготовка курсантів навчальних закладів МВС України до професійних дій у нетипових ситуаціях оперативно-службової діяльності: дис. ... канд. пед. наук / С. Х. Яворський. – О., 2004. – 223с.

Література до 1.2.

1. Битяк Ю. П. Державна служба в Україні: організаційно-правові засади : [Монографія] / Юрій Прокопович Битяк. – Х.: Право, 2005. – 304 с.

2. Державна служба в Україні // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 201–226.
3. Стариков Ю. Службное право: учебник / Ю. Стариков. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – 693 с
4. Стратегія розвитку органів внутрішніх справ України (Проект) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/1221365>
5. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів 3-4 юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.
6. Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 № 3723-ХІІ // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, N 52, ст.490.
7. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 49, ст.2056
8. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 року № 565-ХІІ // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1991. – № 4. – Ст. 20.
9. Про Стратегію сталого розвитку „Україна – 2020”: Указ Президента України від 12 січня 2015 року №5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/18688.html>

Література до 1.3.

1. Александровский Ю. А. Состояния психической дезадаптации и их компенсация (пограничные нервно-психические расстройства) / Ю. А. Александровский. – М. : Наука, 1976. – 272 с.
2. Змановская Е. В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие / Е. В. Змановская. – М. : Изд. центр «Академия», 2003. – 288 с.
3. Ильин Е. П. Оптимальные состояния человека как психофизиологическая проблема // Психологический журнал. – 1981. – Т.2, №5. – С. 35–42.
4. Короленко Ц. П. Психофизиология человека в экстремальных условиях. – Л. : Медицина, 1978. – 218 с.
5. Куликов Л. В. Психология настроения личности / Л. В. Куликов // автореф. ... дис. д-ра психол. наук. – СПб., 1997. – 44 с.
6. Лебедев В. И. Экстремальная психология. Психическая деятельность в технических и экологических замкнутых системах/ В. И. Лебедев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 431 с.
7. Максимова Н. Г. Психологические факторы профессиональной адаптации диспетчеров экстренных служб / Н. Г. Максимова // Дис. на соиск. уч. степени канд. психол. наук. – Моск. гор. психолого-пед. ун-т. – М., 2007. – 140 с.
8. Никифоров Г. С. Психология здоровья: Учебное пособие / Г. С. Никифоров. – СПб.: Речь, 2002. – 256 с.
9. Обеспечение личной профессиональной безопасности сотрудников ОВД: Учеб.-метод. пособ. – М., 2000. – 32 с.
10. Овчарова Р. В. Справочная книга социального педагога / Р. В. Овчарова. – М. :ТЦ «Сфера», – 2001. – 480 с.
11. Панченко Л. Л. Адаптация к профессиональной деятельности: Учеб. пособие / Л. Л. Панченко. – Владивосток : Мор. гос. ун-т, 2006. – 35 с.
12. Шевченко В. Є. Психофізіологічний аналіз методологічних підходів до забезпечення професійної надійності і боєздатності військовослужбовців Збройних сил України / В. Є. Шевченко, В. В. Опанасенко, В. В. Маслюк, М. А. Остапенко, Н. В. Новосельська // Військ. медицина України. – 2005. – № 1. – Т. 5, – С. 38–41.
13. Яворський С. Х. Підготовка курсантів навчальних закладів МВС України до професійних дій у нетипових ситуаціях оперативно-службової діяльності: дис. ... канд. пед. наук / С. Х. Яворський. – О., 2004. – 223с.

14. Яременко П. С. Професійна підготовка майбутніх працівників ОВС України / П. С. Яременко. – К. : Лібра, 2001. – 167 с.

Література до 1.4.

1. Александровский Ю. А. Психогении в экстремальных условиях [Текст] / Ю. А. Александровский, О. С. Лобастов, Л. И. Спивак, Б. П. Щукин. – М. : Медицина, 1991. – 95 с.

2. Власенко И. В. Анализ эмоционального стимулирования работника милиции в экстремальных условиях / И. В. Власенко, А. Ю. Федоркин // Право і безпека. – № 4 (3). – 2005. – С. 177 – 179.

3. Вяткин Б. А. О системном анализе психических состояний / Б. А. Вяткин, Л. Я. Дорфман // Новые исследования в психологии. – М. : Педагогика, 1987. – № 1. – С. 3–7.

4. Горяйнов В. Н. Воспитание у курсантов военных вузов ответственного отношения к будущей профессиональной деятельности : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Горяйнов Виктор Николаевич; Челяб. гос. пед. ун-т. – Челябинск, 2007. – 194 с.

5. Гостюшин А. В. Энциклопедия экстремальных ситуаций / А. В. Гостюшин. [3-е изд., доп.]. – М. : Зеркало, 1996. – 320 с.

6. Дикая Л. Г. Становление новой системы психической регуляции в экстремальных условиях деятельности / Л. Г. Дикая // Принцип системности в психологических исследованиях. – М. : Наука, 1990. – С. 103–114.

7. Дикая Л. Г. Психология саморегуляции функционального состояния субъекта в экстремальных условиях деятельности: дис. ... док. психол. наук : 19.00.03 / Л. Г. Дикая; Рос. акад. наук, Ин-т психологии. – М. : 2002. – 342 с.

8. Дяченко В. І. Підготовка курсантів ВУЗу системи МВС України до дій в екстремальних ситуаціях як компонент їх професійної діяльності / В. І. Дяченко // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ / В. І. Дяченко. – 1999. – № 2. – С. 198–203.

9. Калачинская О. А. Особенности личностной устойчивости военнослужащих в условиях повышенной боевой готовности: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Ольга Андреевна Калачинская; Юж. федер. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2012. – 229 с.

10. Конопкин О. А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека. Структурно-функциональный аспект / О. А. Конопкин // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 5–12.

11. Копейкин А. Н. Педагогическое сопровождение боевой подготовки будущих милиционеров: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Александр Николаевич Копейкин ; Волгогр. гос. пед. ун-т. – Астрахань, 2007. – 179 с.

12. Котенев И. О. Психологическая диагностика постстрессовых состояний у сотрудников органов внутренних дел: метод. пособ. для практик. психологов / И. О. Котенев. – М. : Методический центр при ГУК МВД России, 1997. – 40 с.

13. Криворучко Л. С. Організація професійної підготовки працівників органів внутрішніх справ до дій в екстремальних умовах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Лариса Сергіївна Криворучко; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2008. – 213 с.

14. Логачов М. Г. Психологічна підготовка особового складу спеціальних підрозділів ОВС до дій в екстремальних ситуаціях: дис. ... канд. псих. наук: 19.00.06 / М. Г. Логачов. – Х., 2001. – 184 с.

15. Ломов Б. Ф. О системном подходе в психологии / Б. Ф. Ломов // Вопросы психологии. – 1975. – № 2. – 31 с.

16. Пліско В. І. Теоретичні і методичні засади формування готовності працівників правоохоронних органів до діяльності в умовах екстремальних ситуацій: дис. ... док. пед. наук : 13.00.04 / Пліско Валерій Іванович; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 475 с.

17. Сапожник А. І. До проблеми психічних станів в професійній діяльності працівників підрозділів особливого ризику / А. І. Сапожник // Наук. зап. Харк. ун-ту повітр. сил. Соц., філос., психологія. – 2005. – Вип. 3. – С. 218–222.
18. Сливка С. С. Професійна етика працівника міліції / С. С. Сливка. – Л., 1995. – 97 с.
19. Стандарт вищої освіти вищого навчального закладу. – СФ ХНУВС, 2013. – 273 с.
20. Табачников С. И. Система организации специализированной психотерапевтической, психопрофилактической и психогигиенической помощи лицам, трудовая деятельность которых проходит в экстремальных условиях / С. И. Табачников, В. В. Домбровская, Е. Г. Гриневиц // Арх. психіатрії. – 2004. – Т.10. – № 3 (38). – С. 33–35.
21. Токман А. А. Психопрофилактика стрессовых расстройств у сотрудников ОВД: метод. рекоменд. для командного и преподавательского состав МВД Украины / А. А. Токман. – Луганск : РИО ЛГУВД, 2007. – 36 с.
22. Хрусталеv Ю. В. Оптимизация психической устойчивости деятельности руководителей органов внутренних дел в экстремальных условиях: дис. ... канд. психол. наук : 05.26.02 / Ю. В. Хрусталеv. – М., 2005. – 192 с.
23. Черкашин О. Д. Формування професійної спрямованості майбутніх офіцерів у процесі фахової підготовки: автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.04 / О. Д. Черкашин; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2010. – 20 с.
24. Шевченко В. Є. Психофізіологічний аналіз методологічних підходів до забезпечення професійної надійності і боєздатності військовослужбовців Збройних сил України / В. Є. Шевченко, В. В. Опанасенко, В. В. Маслюк, М. А. Остапенко, Н. В. Новосельська // Військ. медицина України. – 2005. – № 1. – Т. 5, – С. 38–41.

Література до 1.5.

1. Адаев А. И. Оценка и прогноз психологической готовности сотрудников органов внутренних дел МВД России к деятельности в экстремальных ситуациях: диссертация ... кандидата психологических наук: 19.00.06 / Адаев Александр Иванович; МВД России, С.-Петербург. ун-т. – СПб. : 2004. – 197 с.
2. Андросюк В. Г. Які якості вимагаються від працівника міліції: методологічні засади розробки професіограм та кваліфікаційних характеристик / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Г. О. Юхновець // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – К. : НАВСУ. – 1996. – № 1. – С. 105–116.
3. Ануфрієв М. І. Службова підготовка працівників органів внутрішніх справ: навч.-метод. посіб. / М. І. Ануфрієв. – К. : РВВ МВС України, 2003. – 440 с.
4. Ануфрієв М. І. Вищий заклад освіти МВС України: науково-практичний посібник / М. І. Ануфрієв, О. М. Бандурка, О. Н. Ярмиш. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1999. – 369 с.
5. Бандурка О. М. Організація діяльності органів внутрішніх справ в умовах надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру / О. М. Бандурка, С. О. Кузніченко // Наук.-практ. посібник. – Х. : Ун-т внутр. справ, 2000. – 116 с.
6. Венедиктов В. С. Юридична відповідальність працівників ОВС України: моногр. / В. С. Венедиктов. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 269 с.
7. Вяткин Б. А. О системном анализе психических состояний / Б. А. Вяткин, Л. Я. Дорфман // Новые исследования в психологии. – М. : Педагогика, 1987. – № 1. – С. 3–7.
8. Ганюшкин А. Д. Исследования состояния психической готовности человека к деятельности в экстремальных условиях / А. Д. Ганюшкин. – М. : Просвещение, 2002. – 126 с.
9. Генов Ф. П. Психологические особенности мобилизационной готовности спортсмена / Ф. П. Генов. – М. : Физкультура и спорт, 2006. – 176 с.
10. Горайнов В. Н. Воспитание у курсантов военных вузов ответственного отношения к будущей профессиональной деятельности : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Горайнов Виктор Николаевич; Челяб. гос. пед. ун-т. – Челябинск, 2007. – 194 с.

11. Гриньова В. М. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя (теоретичний та методичний аспекти): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Валентина Миколаївна Гриньова; Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2000. – 416 с.
12. Гура О. І. Педагогіка вищої школи: вступ до спеціальності: навч. посіб. / О. І. Гура. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.
13. Державні стандарти професійної освіти: теорія і методика: моногр. / за ред. Н. Г. Ничкало. – Хмельницький : ТУП, 2002. – 334 с.
14. Деркач А. А. Эффективность деятельности руководителей в экстремальных управленческих ситуациях / А. А. Деркач, А. В. Щербина. – М. : МПАКЦ, 1998. – 99 с.
15. Дубасенюк О. А. Професійно-педагогічна освіта: сучасні концептуальні моделі та тенденції розвитку: моногр. // О. А. Дубасенюк, О. Є. Антонова, С. С. Вітвицька, Н. Г. Сидорчук, О. М. Спірін, Н. В. Якса [та ін.]; за заг. ред. проф. О. А. Дубасенюк. – Житомир : Вид. ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 316 с.
16. Дьяченко М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск : Изд-во БГУ, 1976. – 176 с.
17. Дьяченко М. И. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях. Психологический аспект / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович, В. А. Пономаренко. – Минск : Изд-во «Университетское», 1985. – 208 с.
18. Дяченко В. І. Формування професійної усталеності курсантів вищих закладів освіти системи МВС України: автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.04 / В. І. Дяченко; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – О., 2000. – 19 с.
19. Исаев И. Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя: учебн. пособ. / И. Ф. Исаев. – М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 208 с.
20. Каган М. С. Человеческая деятельность. (Опыт системного анализа) / М. С. Каган. – М. : Политиздат, 1974. – 328 с.
21. Кадыров Р. В. Влияние боевых действий на личностные особенности профессиональных военнослужащих: дис. ... кандидата психологических наук: 19.00.03 / Руслан Васитович Кадыров. – Москва, 2005. – 159 с.
22. Казміренко Л. І. Психологія слідчої діяльності: навч. посіб. / Л. І. Казміренко – К. : Правова єдність, 2009. – 200 с.
23. Калачинская О. А. Особенности личностной устойчивости военнослужащих в условиях повышенной боевой готовности: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Ольга Андреевна Калачинская; Юж. федер. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2012. – 229 с.
24. Каплун С. О. Методика та алгоритм синтезу організаційної структури органу управління тиловим забезпеченням оперативно-тактичного об'єднання ВВ МВС України при виконанні службово-бойових завдань / С. О. Каплун, О. Г. Бондаренко, С. П. Павлов, В. Г. Дундуков // Зб. наук. праць ХУПС, 2010. – Вип. 4 (26). – С. 97–101.
25. Козяр М. М. Теоретичні та методичні засади професійної підготовки особового складу підрозділів з надзвичайних ситуацій особового складу підрозділів з надзвичайних ситуацій: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / М. М. Козяр; ін.-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – К., 2005. – 41 с.
26. Коломинский Я. Л. Психология общения / Я. Л. Коломинский. – М. : Молодая гвардия, 1974. – 311 с.
27. Кондрашова Л. В. Методика подготовки будущего учителя к педагогическому взаимодействию с учащимися: Учебное пособие / Л. В. Кондрашова. – М. : Прометей МГПИ им. В. И. Ленина, 1990. – 158 с.
28. Копейкин А. Н. Педагогическое сопровождение боевой подготовки будущих милиционеров: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Александр Николаевич Копейкин ; Волгогр. гос. пед. ун-т. – Астрахань, 2007. – 179 с.
29. Корнев О. М. Професійно-психологічна підготовка працівників підрозділів швидкого реагування міліції України: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06 / О. М. Корнев. – К. : НАВС України, 2001. – 18 с.

30. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 580 с.
31. Коротич В. К. Педагогическая система формирования готовности курсантов к организации служебно-боевой деятельности: общепед. аспект: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / В. К. Коротич. – Саратов, 1998. – 198 с.
32. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий. – К. : Вища школа, 1990. – 259 с.
33. Криворучко Л. С. Організація професійної підготовки працівників органів внутрішніх справ до дій в екстремальних умовах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Лариса Сергіївна Криворучко; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2008. – 213 с.
34. Кубицький С. О. Система оцінювання готовності майбутніх офіцерів до професійної діяльності: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / С. О. Кубицький; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти. – К., 2002. – 208 с.
35. Кузнichenko С. О. Становлення та розвиток інституту надзвичайних адміністративно-правових режимів в Україні: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07 / Сергій Олександрович Кузнichenko. – Х., 2010. – 382 с.
36. Кузьмина Н. В. Професионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н. В. Кузьмина. – М.: Высш. шк., 1990. – 119 с.
37. Культенко О. В. Юридико-психологічний зміст та детермінанти професійної діяльності працівників національного центрального бюро Інтерполу в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 19.00.06 / О. В. Культенко; Київ. нац. ун-т внутр. справ України. – К., 2010. – 16 с.
38. Лазор В. В. Проблеми правового регулювання трудових спорів і конфліктів за умов формування ринкових відносин в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.05 / В. В. Лазор; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 40 с.
39. Лефтеров В. О. Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.09 / В. О. Лефтеров; Ун-т цив. захисту України. – Х., 2008. – 37 с.
40. Логачов М. Г. Психологічна підготовка особового складу спеціальних підрозділів ОВС до дій в екстремальних ситуаціях: дис. ... канд. псих. наук: 19.00.06 / М. Г. Логачов. – Х., 2001. – 184 с.
41. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання / В. І. Лозова, Г. В. Троцько. – Х. : ХДПУ, 2002. – 400 с.
42. Лопатина Н. Н. Психологическая готовность рабочих к действиям в опасной ситуации: на материале горнорудного производства : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.03 / Наталья Николаевна Лопатина. – Москва, 2004. – 186 с.
43. Лукашевич В. Г. Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования: моногр. / В. Г. Лукашевич. – К. : Изд-во УАВД, 1993. – С. 14–34.
44. Максименко С. Д. Загальна психологія: навч. посіб. / С. Д. Максименко, В. О. Соловйenko. – К. : МАУП, 2000. – 256 с.
45. Мерлин В. С. Личность как предмет психологического исследования: учеб. пособие. – Пермь, 1988. – 80 с.
46. Михайлова І. В. Концепція багатомовності у викладанні німецької мови як іноземної / І. В. Михайлова / Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету : Зб. наук. праць звітної-наукової конференції викладачів ун-ту (9-10 лютого 2011 р.) / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; редкол. В. П. Андрущенко [та ін.]. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 355 с.

47. Мороз А. Г. Формирование готовности к педагогической деятельности в будущих учителей / А. Г. Мороз // Психолого-педагогические основы совершенствования подготовки специалистов: сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1980. – 423 с.
48. Некрасов В. Ф. Энциклопедия МВД России / В. Ф. Некрасов, В. И. Полубинский. – М. : Объединённая редакция МВД : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 623 с.
49. Новиков А. А. Формирование готовности к профессиональной деятельности у курсантов военных вузов : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Александр Алексеевич Новиков; Воен. ун-т МО РФ. – Москва, 2012. – 238 с.
50. Оспішев Є. Я. Організаційно-правове забезпечення службової дисципліни курсантів вищих навчальних закладів МВС України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Є. Я. Оспішев; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2004. – 18 с.
51. Охременко О. Р. Діяльність у складних, напружених та екстремальних умовах (структурно-динамічний аналіз та проблеми психокорекції): моногр. / О. Р. Охременко. – К., 2004. – 344 с.
52. Петров Д. А. Формирование психологической готовности к действиям в экстремальных условиях у сотрудников подразделений специального назначения МВД РФ средствами физической подготовки: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Дмитрий Алексеевич Петров; Санкт-Петербургская государственная академия физической культуры. – СПб., 2005. – 150 с.
53. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1986. – 225 с.
54. Пліско В. І. Теоретичні і методичні засади формування готовності працівників правоохоронних органів до діяльності в умовах екстремальних ситуацій: дис. ... док. пед. наук : 13.00.04 / Пліско Валерій Іванович; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 475 с.
55. Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. – В кн. : „Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики” / під заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : «КІС», 2004. – 112 с.
56. Професіографічна характеристика основних видів діяльності в ОВС України / за ред. П. П. Омельченка. – К. : Міністерство внутрішніх справ України, Київський інститут внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України, 2003. – 126 с.
57. Психологический словарь / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – М. : Педагогика. – Пресс, 1996. – 440 с.
58. Психология: словарь / под ред. В. В. Абраменко, В. С. Аванесова, Н. С. Агамова и др.. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
59. Рибалко Л. С. Методолого-теоретичні засади професійно-педагогічної самореалізації майбутнього вчителя (акмеологічний аспект): [монографія] / Л. С. Рибалко. [монографія] / Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Запоріжжя : ЗДМУ, 2007. – 443 с.
60. Романовський О. Мовна компетентність як необхідна складова виховання освіченого та інтелігентного українця [Текст] / О. Романовський, Ю. Романовська, О. Романовська // Вища школа. – 2009. – № 7. – С. 88–98.
61. Семенова А. Концепція системи парадигмального моделювання професійної підготовки майбутніх учителів [Текст] / Алла Семенова // Вища школа : Науково-практичне видання. – 2008. – №11. – С. 52–62.
62. Сенько Ю. В. Гуманитарные основы педагогического образования / Ю. В. Сенько. – М. : Академия, 2000. – 234 с.
63. Синявська О. Ю. Засоби забезпечення службової дисципліни в органах внутрішніх справ України (організаційно-правові питання) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / О. Ю. Синявська; Університет внутрішніх справ. – Харків, 2001. – 215 с.

64. Слостенин В. А. Профессиональная подготовка учителя в системе высшего педагогического образования: сб. ст. / ред. кол. В. А. Слостенин (отв. ред.) и др. – М. : МГПИ им. В. И. Ленина, 1982. – 180 с.
65. Столяренко А. М. Психологическая подготовка личного состава органов внутренних дел / А. М. Столяренко. – М. : Академия МВД СССР, 1987. – 87 с.
66. Строгас М. В. Формирование готовности боевого расчета командного пункта района ПВО к профессиональной деятельности : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / М. В. Строгас; МВД России, С.-Петерб. акад. – СПб., 1998. – 219 с.
67. Тімченко О. В. Застосування прийомів моделювання психологічних чинників ризиконебезпечних ситуацій оперативно-службової діяльності у ході професійно-психологічної підготовки персоналу ОВС / О. В. Тімченко // Право і безпека. – 2005. – № 3. – С. 7–9.
68. Ткачова Н. О. Досвід виховання толерантності в майбутніх учителів на засадах аксіологічного / Н. О. Ткачова, Т. К. Варенко // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Педагогічні науки: зб. наук. праць. – Луганськ, ЛНУ, 2011 – №15 (226) – Ч. 2. – 335 с.
69. Туманов Г. А. Организация управления в сфере охраны общественного порядка / Г. А. Туманов. – М. : Наука, 1972. – 177 с.
70. Тюріна В. О. Становлення особистості майбутніх правоохоронців на засадах толерантності їх професійної підготовки / В. О. Тюріна // Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону: матер. міжнар. наук.-практ. конф., 5-7 квіт. 2007 р.: тези доп. – зб. стат. – Вип. 3. – Ч. 2. – Ялта : РВВ КГУ, 2007. – С. 76–79.
71. Тюріна В. О. Пізнавальна самостійність школярів / В. О. Тюріна. – Х. : ХДПІ, 1993. – 140 с.
72. Уліч В. Л. Педагогічні умови формування готовності майбутніх офіцерів до управлінської діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 „Теорія і методика професійної освіти” / В. Л. Уліч. – Хмельницький, 2007. – 26 с.
73. Харченко С. Я. Формирование у будущих работников органов внутренних дел Украины профессиональной готовности к работе в экстремальных условиях [Электронный ресурс] / С. Я. Харченко // Электронный периодический научный журнал «SCI-ARTICLE.RU», 2014. – №14. – С. 303–308. – Режим доступа: http://sci-article.ru/number/10_2014.pdf (дата обращения: 30.10.2014).
74. Хлудова О. В. Развитие профессиональных качеств сотрудников ОВД в экстремальных ситуациях деятельности: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / Оксана Викторовна Хлудова; Тамб. гос. ун-т им. Г. Р. Державина. – Тамбов, 2004. – 165 с.
75. Черкашин О. Д. Формування професійної спрямованості майбутніх офіцерів у процесі фахової підготовки: автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.04 / О. Д. Черкашин; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2010. – 20 с.
76. Човдырова Г. С. Психопрофилактика расстройств, связанных со стрессом, и проблемы повышения стрессоустойчивости личного состава МВД России в экстремальных условиях : автореф. дис. на соиск. учен. степ. док. мед. наук : 14.00.18 / Г. С. Човдырова; Гос. науч. центр соц. и судеб. психиатрии им. В. П. Сербского. – М. : 2000. – 52 с.
77. Чуносков М. О. Формування адекватної поведінки працівниками ОВС у ризиконебезпечних ситуаціях виконання оперативно-службових завдань: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / М. О. Чуносков; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2005. – 20 с.
78. Шаблон: Книга: Фізична енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://krymology.info>
79. Шалаєв В. М. Диференційний підхід до удосконалення професійної готовності курсантів ВНЗ МВС України на заняттях зі спеціальної фізичної підготовки / В. М. Шалаєв, О. П. Романчук // Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. – 2002. – № 21. – С. 74–82.

80. Шалаєв В. М. Удосконалення емоційно-вольового компоненту професійної готовності на заняттях спеціальною фізичною підготовкою / В. М. Шалаєв // Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. – 2003. – № 5. – С. 59–65.
81. Шевченко В. Є. Психофізіологічний аналіз методологічних підходів до забезпечення професійної надійності і боєздатності військовослужбовців Збройних сил України / В. Є. Шевченко, В. В. Опанасенко, В. В. Маслюк, М. А. Остапенко, Н. В. Новосельська // Військ. медицина України. – 2005. – № 1. – Т. 5, – С. 38–41.
82. Штейнмец А. Э. „Психологическая подготовка к педагогической деятельности” / А. Э. Штейнмец. – Калуга : КГПУ, 1998. – 308 с.
83. Яворська Г. Х. Педагогіка для правників: навч. посіб. / Г. Х. Яворська. – К. : Знання, 2004. – 335 с.
84. Яворська Г. Х. Професійна усталеність і готовність курсантів до дій у напружених ситуаціях / Г. Х. Яворська, В. І. Дяченко // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1999. – № 3. – С. 189–195.
85. Яворський С. Х. Підготовка курсантів навчальних закладів МВС України до професійних дій у нетипових ситуаціях оперативно-службової діяльності: дис. ... канд. пед. наук / С. Х. Яворський. – О., 2004. – 223 с.
86. Янкович О. В. Можно ли оправдать предательство?: подготовка к сочинению-рассуждению на морально-этическую тему [Текст] / О. В. Янкович // Русская словесность в школах Украины. – К. : „Педагогічна преса”, 2008. – № 1. – С. 14–16.
87. Яременко П. С. Професійна підготовка майбутніх працівників ОВС України / П. С. Яременко. – К. : Лібра, 2001. – 167 с.

Література до 1.6.

1. Анохина С. А. Развитие стрессоустойчивости в детском и подростковом возрасте / С. А. Анохина // Прикладная психология и психоанализ. – 2007. – №1. – С. 51–57.
2. Ануфрієв М. І. Забезпечення особистої безпеки працівників ОВС при виконанні службових обов'язків: навч.-практ. посіб / М. І. Ануфрієв, Я. Ю. Кондратьєв. – К., 1999.
3. Дикая Л. Г. Психология саморегуляции функционального состояния субъекта в экстремальных условиях деятельности: дис. ... док. психол. наук : 19.00.03 / Л. Г. Дикая; Рос. акад. наук, Ин-т психологии. – М. : 2002. – 342 с.
4. Дяченко В. І. Формування професійної усталеності курсантів вищих закладів освіти системи МВС України: автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.04 / В. І. Дяченко; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – О., 2000. – 19 с.
5. Кадыров Р. В. Влияние боевых действий на личностные особенности профессиональных военнослужащих: дис. ... кандидата психологических наук: 19.00.03 / Руслан Васитович Кадыров. – Москва, 2005. – 159 с.
6. Калачинская О. А. Особенности личностной устойчивости военнослужащих в условиях повышенной боевой готовности: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Ольга Андреевна Калачинская; Юж. федер. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2012. – 229 с.
7. Кириченко І. Г. Психологічні та організаційно-методичні проблеми адаптації молодих працівників-випускників ВНЗ МВС України до службової діяльності: методичні рекомендації / І. Г. Кириченко, В. В. Конопльов. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2000. – 36 с.
8. Колесніченко О. С. Модель психологічної готовності працівників МНС України до діяльності в екстремальних умовах / О. С. Колесніченко // Наука і освіта. – 2009. – № 5. – С. 86–90
9. Коломинский Я. Л. Психология общения / Я. Л. Коломинский. – М. : Молодая гвардия, 1974. – 311 с.

10. Конопкин О. А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека. Структурно-функциональный аспект / О. А. Конопкин // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 5–12.
11. Корнешук В. В. Професійна діяльність: надійність, ефективність, усталеність / В. В. Корнешук // Вторая научно-практическая конференция „Спецпроект: анализ научных исследований”, 2005 – С. 94–96.
12. Крайнюк В. М. Порівняльний аналіз індивідуально-психологічних властивостей стресостійкості рятувальників у посттравматичний період / В. М. Крайнюк // Наука освіти: наук.-практ. журн. Півден. наук. центру АПН України. Спецвипуск: Психологія особистості, досвід минулого – погляд у майбутнє. – 2004. – С. 142–146
13. Левитов Н. Д. О психологических состояниях человека / Н. Д. Левитов. – М., 1964. – С. 103–142.
14. Ложкин Г. В. Практическая психология в системах „человек-техника” : учеб . пособ. / Г. В. Ложкин, Н. И. Повякель. – К. : МАУП, 2003. – 296 с.
15. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання / В. І. Лозова, Г. В. Троцько. – Х. : ХДПУ, 2002. – 400 с.
16. Матюхіна Н. П. Управління безпекою персоналу органів внутрішніх справ: загальні підходи / Н. П. Матюхіна // Наука і соціальні проблеми суспільства: Вісник Харківського державного університету. – Х., 1998. – Вип. 414. – С. 193–195.
17. Охременко О. Р. Діяльність у складних, напружених та екстремальних умовах (структурно-динамічний аналіз та проблеми психокорекції): моногр. / О. Р. Охременко. – К., 2004. – 344 с.
18. Пацакула И. И. Психология профессиональной безопасности сотрудников спецподразделений правоохранительных органов в экстремальных условиях деятельности: на материале исследования индивидуальной профессиональной безопасности: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / И. И. Пацакула. – Рязань, 2001. – 216 с.
19. Петров Д. А. Формирование психологической готовности к действиям в экстремальных условиях у сотрудников подразделений специального назначения МВД РФ средствами физической подготовки: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Дмитрий Алексеевич Петров; Санкт-Петербургская государственная академия физической культуры. – СПб., 2005. – 150 с.
20. Пліско В. І. Теоретичні і методичні засади формування готовності працівників правоохоронних органів до діяльності в умовах екстремальних ситуацій: дис. ... док. пед. наук : 13.00.04 / Пліско Валерій Іванович; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 475 с.
21. Сливка С. С. Професійна етика працівника міліції / С. С. Сливка. – Л., 1995. – 97 с.
22. Смирнов В. Н. Использование нетрадиционных психотехник в профессионально-психологической подготовке сотрудников органов внутренних дел к действиям в экстремальных условиях: на основе методик чань, дзэн-буддизма: дис. ... канд. психол. Наук: 19.00.06 / В. Н. Смирнов. – Рязань, 1999. – 270 с.
23. Стандарт вищої освіти вищого навчального закладу. – СФ ХНУВС, 2013. – 273 с.
24. Супрун М. О. Основи професійного самовиховання майбутнього співробітника МВС України: навч. посіб. / М. О. Супрун. – К. : РВВ КІВС, 1998. – 100 с.
25. Табачников С. И. Система организации специализированной психотерапевтической, психопрофилактической и психогигиенической помощи лицам, трудовая деятельность которых проходит в экстремальных условиях / С. И. Табачников, В. В. Домбровская, Е. Г. Гриневиц // Арх. психіатрії. – 2004. – Т. 10. – № 3 (38). – С. 33–35.
26. Тімченко О. В. Застосування прийомів моделювання психологічних чинників ризиконебезпечних ситуацій оперативно-службової діяльності у ході професійно-психологічної підготовки персоналу ОВС / О. В. Тімченко // Право і безпека. – 2005. – № 3. – С. 7–9.

27. Токман А. А. Досвід використання тренінгу „Психологія екстремальних ситуацій” у системі професійно-психологічної підготовки працівників міліції / А. А. Токман // Психологічні тренінгові технології у правоохоронній діяльності: науково-методичні та організаційно-практичні проблеми впровадження і використання, перспективи розвитку: мат. міжнар. наук.-практ. конф. 26-27 трав. – Донецьк : Дон. юрид. інст., 2006. – С. 317–322.
28. Тюріна В. О. Становлення особистості майбутніх правоохоронців на засадах толерантності їх професійної підготовки / В. О. Тюріна // Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону: матер. міжнар. наук.-практ. конф., 5-7 квіт. 2007 р.: тези доп. – зб. стат. – Вип. 3. – Ч. 2. – Ялта : РВВ КГУ, 2007. – С. 76–79.
29. Хамидуллин Р. Х. Дополнительная подготовка сотрудников специальных подразделений МВД РФ к исполнению служебно-боевых задач в экстремальных условиях : автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Рафаэль Хакимуллович Хамидуллин; Ин-т педагогики и психологии профессионального образования РАО. – Казань, 2009. – 22 с
30. Хлудова О. В. Развитие профессиональных качеств сотрудников ОВД в экстремальных ситуациях деятельности: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / Оксана Викторовна Хлудова; Тамб. гос. ун-т им. Г. Р. Державина. – Тамбов, 2004. – 165 с.
31. Хрусталеv Ю. В. Оптимизация психической устойчивости деятельности руководителей органов внутренних дел в экстремальных условиях: дис. ... канд. психол. наук : 05.26.02 / Ю. В. Хрусталеv. – М., 2005. – 192 с.
32. Худолій О. М. Основи методики викладання гімнастики: навч. посібник: в 2-х томах / О. М. Худолій – Харків : «ОВС», 2008. – Т. 1. – 408 с.
33. Чельник К. Стресостійкість учителя / К. Чельник // Відкритий урок: розробки, технології, досвід. Науково-методичний журнал. – К. : Плеяди, 2008. – № 2. – С. 90.
34. Черепкова Е. В. Формирование психологической готовности к профессиональной деятельности у курсантов военных вузов: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук: 19.00.13 / Елена Васильевна Черепкова; Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – М., 2002. – 24 с.
35. Шалев О. А. Социально-психологические характеристики личности спасателей и групп службы медицины катастроф в экстремальных условиях : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / О. А. Шалев. – Ярославль, 2006. – 185 с.
36. Шамрай В. До питання про класифікацію прав та обов'язків державних службовців органів внутрішніх справ / В. Шамрай, Д. Черній // Забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів внутрішніх справ України за сучасних умов [Текст]: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 4 груд. 2009 р. / Державний науково-дослідний інститут МВС України, Управління моніторингу дотримання прав людини в діяльності ОВС Апарату Міністра МВС України, Київський регіональний центр Академії правових наук, Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна». – Х. : Права людини, 2009. – 161 с.
37. Шевченко В. Є. Психофізіологічний аналіз методологічних підходів до забезпечення професійної надійності і боєздатності військовослужбовців Збройних сил України / В. Є. Шевченко, В. В. Опанасенко, В. В. Маслюк, М. А. Остапенко, Н. В. Новосельська // Військ. медицина України. – 2005. – № 1. – Т. 5, – С. 38–41.
38. Яворський С. Х. Підготовка курсантів навчальних закладів МВС України до професійних дій у нетипових ситуаціях оперативної службової діяльності: дис. ... канд. пед. наук / С. Х. Яворський. – О., 2004. – 223с.
39. Яременко П. С. Професійна підготовка майбутніх працівників ОВС України / П. С. Яременко. – К. : Лібра, 2001. – 167 с.

Література до 2.1.

1. Ануфрієв М. І. Вищий заклад освіти МВС України: науково-практичний посібник / М. І. Ануфрієв, О. М. Бандурка, О. Н. Ярмиш. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1999. – 369 с.

2. Васильев В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев – М. : Юрид. лит., 1991. – 464 с.
3. Власенко И. В. Анализ эмоционального стимулирования работника милиции в экстремальных условиях / И. В. Власенко, А. Ю. Федоркин // Право і безпека. – № 4 (3). – 2005. – С. 177 – 179.
4. Головін А. П. Адміністративно-правове регулювання діяльності міліції громадської безпеки 2004 р.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / А. П. Головін. – К., 2004. – 212 с.
5. Денисова Т. Чинники, що зумовлюють правопорушення правоохоронців / Т. Денисова, А. Градецький // Забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів внутрішніх справ України за сучасних умов [Текст]: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 4 груд. 2009 р. / Державний науково-дослідний інститут МВС України, Управління моніторингу дотримання прав людини в діяльності ОВС Апарату Міністра МВС України, Київський регіональний центр Академії правових наук, Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна». – Х. : Права людини, 2009. – С. 446–451.
6. Денисова Т. Чинники, що зумовлюють правопорушення правоохоронців / Т. Денисова, А. Градецький // Забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів внутрішніх справ України за сучасних умов [Текст]: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 4 груд. 2009 р. / Державний науково-дослідний інститут МВС України, Управління моніторингу дотримання прав людини в діяльності ОВС Апарату Міністра МВС України, Київський регіональний центр Академії правових наук, Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна». – Х. : Права людини, 2009. – С. 446–451.
7. Загальні статистичні данні щодо численності поліції КНР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mps.gov.cn>
8. Закон України „Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України” {Із змінами, внесеними згідно із Законами № 245-VII (245-18) від 16.05.2013, ВВР, 2014, № 12, ст. 178}.
9. Когунь А. М. Проблеми дотримання соціальних гарантій працівників спеціальних установ МВС України / А. М. Когунь // Забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів внутрішніх справ України за сучасних умов [Текст]: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 4 груд. 2009 р. / Державний науково-дослідний інститут МВС України, Управління моніторингу дотримання прав людини в діяльності ОВС Апарату Міністра МВС України, Київський регіональний центр Академії правових наук, Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна». – Х. : Права людини, 2009. – С. 452–454.
10. Коротяев Б. І. Педагогіка вищої школи / Б. І. Коротяев, Е. А. Гришин, А. А. Устинко. – К., 1991. – 176 с.
11. Криворучко Л. С. Організація професійної підготовки працівників органів внутрішніх справ до дій в екстремальних умовах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Лариса Сергіївна Криворучко; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2008. – 213 с.
12. Милостний О. В. Дотримання прав працівників ОВС / О. В. Милостний. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.library.nulau.edu.ua.
13. Могилев А. Інтерв'ю міністра ОВС Анатолія Могилева / контроль за МВС України повинен бути громадський, а не відомчий / А. Могилев. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tema.in.ua/article/5732.html> (06.10.2011 Парламентські слухання „Про реформування системи органів Міністерства внутрішніх справ України і впровадження європейських стандартів”).
14. Овсяннікова Я. О. Теоретико-методологічні підходи до аналізу понять емоційної, психологічної стресостійкості / Я. О. Овсяннікова // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2009. – Вип. 6. – С. 85–94.
15. Пеньков Е. М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности. Некоторые вопросы методики и теории / Е. М. Пеньков. – М. : Мысль, 1972. – 108 с.

16. Пліско В. І. Теоретичні і методичні засади формування готовності працівників правоохоронних органів до діяльності в умовах екстремальних ситуацій: дис. ... док. пед. наук : 13.00.04 / Пліско Валерій Іванович; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 475 с.
17. Российская педагогическая энциклопедия / под. ред. В. П. Мануйлова. – М.: Большая российская энциклопедия, 1993. – 1376 с.
18. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн. М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 283 с.
19. Стандарт вищої освіти вищого навчального закладу. – СФ ХНУВС, 2013. – 273 с.
20. Стратегія розвитку органів внутрішніх справ (текст проекту) / Олег Мартиненко, Євген Захаров // Короткий опис сучасного стану МВС України від 23.09.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mvs.gov.ua
21. Стрільців О. М. Підготовка поліцейських у Шотландії / О. М. Стрільців // Реформування органів внутрішніх справ: проблеми та перспективи (вітчизняний і зарубіжний досвід): матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 28-29 берез. 2014 р.). – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2014. – С. 98–99.
22. Тюріна В. О. Формування комунікативної компетентності викладача у процесі корекційно-ігрової діяльності: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції „Професіоналізм педагога в контексті Європейського вибору України” (Ялта, 25-28 вересня 2006 р.). – Ялта : РВВКГУ, 2006. – С. 14–19.
23. Фоминова А. Н. Педагогическая психология: учебное пособие / А. Н. Фоминова, Т. Л. Шабанова – М. : [2-е изд., перераб., дополн.], 2013. – 333 с.
24. Хілько Ю. Актуальні проблеми підготовки працівників ОВС України до застосування вогнепальної зброї в екстремальних ситуаціях / Ю. Хілько: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2014. – С. 186–187.
25. Шамрай В. До питання про класифікацію прав та обов'язків державних службовців органів внутрішніх справ / В. Шамрай, Д. Черній // Забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів внутрішніх справ України за сучасних умов [Текст]: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 4 груд. 2009 р. / Державний науково-дослідний інститут МВС України, Управління моніторингу дотримання прав людини в діяльності ОВС Апарату Міністра МВС України, Київський регіональний центр Академії правових наук, Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна». – Х. : Права людини, 2009. – 161 с.
26. Юсупов В. Професійна підготовка як різновид вдосконалення службової діяльності співробітників органів внутрішніх справ України / В. Юсупов // Публічне право, 2013. – № 1 (9) – С. 173–178.
27. Яворський С. Х. Підготовка курсантів навчальних закладів МВС України до професійних дій у нетипових ситуаціях оперативно-службової діяльності: дис. ... канд. пед. наук / С. Х. Яворський. – О., 2004. – 223с.
28. Яременко П. С. Професійна підготовка майбутніх працівників ОВС України / П. С. Яременко. – К. : Лібра, 2001. – 167 с.
29. Aamodt M. G. Police officer suicide: frequency and officer profiles. In Sheehan D., Warren J., eds. Suicide and Law Enforcement / M. G. Aamodt, N. A. Stalnaker. – Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office; 2002: P. 383–98.
30. O'Hara A. F. (Winter 2009). „Police suicide – A web surveillance of national data” / A. F. O'Hara, J. M. Violanti // Journal of Emergency Mental Health 11 (1).
31. Suicide in the U. S. : Statistics and Prevention. NIMH. Retrieved 26 June 2011.

Література до 2.2.

1. Вступ до Прав людини. – Vienna: USIA Regiona. Programm Office, – 1999. – 39 с.
2. Евтихов О. В. Формирование основ профессионализма и профессиональной компетентности курсантов в вузе правоохранительных органов как педагогическая проблема

/ О. В. Евтихов, А. Ф. Караваяев // Психопедагогика в правоохранительных органах [Текст]. – 2014. – № 1(56). – С. 128–131.

3. Обеспечение личной профессиональной безопасности сотрудников ОВД: Учеб.-метод. пособ. – М., 2000. – 32 с.

4. Полиция зарубежных стран: система организации и опыт профессиональной подготовки кадров: учеб. пособ. / А. С. Якубов, С. В. Асямов, А. А. Таджиев, Д. М. Миразов. – Ташкент : Академия МВД Республики Узбекистан, 2010. – 452 с.

5. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з сім'єю в Україні: теорія і методика : [монографія] / Ірина Миколаївна Трубавіна. – Х. : Нове слово, 2007. – 395 с.

Література до 3.1.

1. Андросюк В. П. Профессиональная психология в ОВД / В. П. Андросюк, Л. Н. Казмиренко, В. С. Медведев. – К. : КНУВС, 1995. – 111 с.

2. Андреев Н. В. Формирование групп и работа с личным составом ОВД в особых условиях: методическое пособие / Н. В. Андреев. – М. : Академия МВД России, 1996. – 163 с.

3. Белик Я. Я. Психологическая саморегуляция в экстремальных условиях деятельности: научно-аналитический обзор / Я. Я. Белик. – М. : Академия МВД СССР, 1988. – 48 с.

4. Бугаєць Н. А. Професійно-педагогічна підготовка майбутніх учителів до роботи з сім'єю учня: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Н. А. Бугаєць. Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2002. – 259 с.

5. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи / С. С. Вітвицька. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 316 с.

6. Говертс А. Спортивная медицина. – В кн.: Труды XII юбилейного международного конгресса. – М. : Медгиз, 1959. – 632 с.

7. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження: Методологічні поради молодим науковцям. – Київ-Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2008. – 278 с.

8. Дьяченко М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск : Изд-во БГУ, 1976. – 176 с.

9. Занюк С. С. Психологія мотивації та емоцій / С. С. Занюк. – Луцьк, 1997. – 353 с.

10. Исаев И. Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя: учебн. пособ. / И. Ф. Исаев. – М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 208 с.

11. Кікоть В. Административное право России: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности „Юриспруденция” / В. Я. Кикоть; под ред. В. Я. Кикотя, П. И. Кононова, И. Ш. Килясханова. [5-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2012. – 759 с.

12. Кузьмінський А. І. Педагогіка вищої школи: навч. посіб / А. І. Кузьмінський. – К. : Знання, 2005. – 486 с.

13. Логачов М. Г. Психологічна підготовка особового складу спеціальних підрозділів ОВС до дій в екстремальних ситуаціях: дис. ... канд. псих. наук: 19.00.06 / М. Г. Логачов. – Х., 2001. – 184 с.

14. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання / В. І. Лозова, Г. В. Троцько. – Х. : ХДПУ, 2002. – 400 с.

15. Сутність професійної надійності діяльності особистості працівника ОВС / Д. В. Малеев // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2010. – Вип. 7. – С. 342–350.

16. Основы психодиагностики: учебно-методический комплекс для специальности 030301.65 Психология / авт.-сост. Н. В. Зоткин. – Самара : Изд-во «Универс групп», 2007. – 208 с.

17. Пліско В. І. Теоретичні і методичні засади формування готовності працівників правоохоронних органів до діяльності в умовах екстремальних ситуацій: дис. ... док. пед.

наук : 13.00.04 / Пліско Валерій Іванович; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 475 с.

18. Полиция зарубежных стран: система организации и опыт профессиональной подготовки кадров: учеб. пособ. / А. С. Якубов, С. В. Асямов, А. А. Таджиев, Д. М. Миразов. – Ташкент : Академия МВД Республики Узбекистан, 2010. – 452 с.

19. Розов В. Психологічне забезпечення діяльності в екстремальних ситуаціях / В. Розов // Соц. психологія. – 2007. – № 4. – С. 174–187.

20. Слостенин В. А. Профессиональная подготовка учителя в системе высшего педагогического образования: сб. ст. / ред. кол. В. А. Слостенин (отв. ред.) и др. – М. : МГПИ им. В. И. Ленина, 1982. – 180 с.

21. Столяренко А. М. Психологическая подготовка личного состава органов внутренних дел / А. М. Столяренко. – М. : Академия МВД СССР, 1987. – 87 с.

22. Юридическая педагогика: учебник для студентов вузов обучающихся по специальности 021100 „Юриспруденция” / С. А. Беличева, Л. И. Беляева, А. В. Буданов [и др.]; под ред. проф. В. Я. Кикоть, проф. А. М. Столяренко. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. – 895 с.

23. Яворська Г. Х. Педагогіка для правників: навч. посіб. / Г. Х. Яворська. – К. : Знання, 2004. – 335 с.

24. Яворська Г. Х. Професійна усталеність і готовність курсантів до дій у напружених ситуаціях / Г. Х. Яворська, В. І. Дяченко // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1999. – № 3. – С. 189–195.

25. Яременко П. С. Професійна підготовка майбутніх працівників ОВС України / П. С. Яременко. – К. : Лібра, 2001. – 167 с.

Література до 3.2.

1. Білоус Т. Л. Фізичне виховання: Навчальна програма / Т. Л. Білоус. – Суми : СФ ХНУВС, 2013. – 60 с.

2. Методична робота кафедри в умовах кредитно-модульної системи. Навчально-методичний посібник / Н. Ю. Кисла, А. Ю. Рижкова, І. М. Трубавіна; за ихю. І. М. Трубавіної. – Харків : ХНПУ, 2013. – 86 с.

3. Полиция зарубежных стран: система организации и опыт профессиональной подготовки кадров: учеб. Пособ. / А. С. Якубов, С. В. Асямов, А. А. Таджиев, Д. М. Миразов. – Ташкент : Академия МВД Республики Узбекистан, 2010. – 452 с.

4. Рождественський А. Ю. Основные проблемы теории и практики исследования феномена надежности в профессиональной психодиагностике / А. Ю. Рождественський [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.info-library.com.ua

5. Розов В. Психологічне забезпечення діяльності в екстремальних ситуаціях / В. Розов // Соц. Психологія. – 2007. – № 4. – С. 174–187.

6. Яворська Г. Х. Педагогіка для правників: навч. Посіб. / Г. Х. Яворська. – К. : Знання, 2004. – 335 с.

Література до 3.3.

1. Дідковський В. А. Сучасні підходи до професійно орієнтованої фізичної підготовки майбутніх офіцерів / В. А. Дідковський [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Juptp/2011_2/didkovsk.htm.

2. Кикоть В. Я. Юридическая педагогика: Учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности 021100 / В. Я. Кикоть, А. М. Столяренко. – „Юриспруденция” : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 895 с.

3. Кириченко І. Г. Психологічні та організаційно-методичні проблеми адаптації молодих працівників-випускників ВНЗ МВС України до службової діяльності: методичні рекомендації / І. Г. Кириченко, В. В. Конопльов. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2000. – 36 с.

4. Москалюк О. І. Формування професійної спрямованості у майбутніх соціальних педагогів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.04. „Теорія та методика професійної освіти” / О. І. Москалюк. – Кіровоград, 2007. – 22 с.
5. Обеспечение личной профессиональной безопасности сотрудников ОВД: Учеб.-метод. пособ. – М., 2000. – 32 с.
6. Полиция зарубежных стран: система организации и опыт профессиональной подготовки кадров: учеб. пособ. / А. С. Якубов, С. В. Асямов, А. А. Таджиев, Д. М. Миразов. – Ташкент : Академия МВД Республики Узбекистан, 2010. – 452 с.
7. Профессионализация [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vocabulary.ru/dictionary/896/word/profesionalizacija>
8. Сущенко О. Г. Развитие творческой активности будущего учителя в учебной деятельности (на материале дисциплин педагогического цикла): автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. пед. наук: спец. 13.00.01. „Теория и история педагогики” / О. Г. Сущенко. – Волгоград, 1993. – 18 с.
9. Юридическая педагогика: учебник для студентов вузов обучающихся по специальности 021100 „Юриспруденция” / С. А. Беличева, Л. И. Беляева, А. В. Буданов [и др.]; под ред. проф. В. Я. Кикотя, проф. А. М. Столяренко. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. – 895 с.
10. Super D. The psychology of careers / D. Super. – N. Y., 1957.

Література до 3.4:

1. Александров Д. О. Юридична психологія: підручник / [Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.; заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва]. – [Вид. 2-е, доопр. та доп.] – К. : КНТ, 2008. – 352 с.
2. Анохин П. К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем. – В кн.: Принципы системной организации функций. – М., 1973. – 61 с.
3. Аршавский И. А. Биологические и медицинские аспекты проблемы адаптации и стресса в свете данных физиологии онтогенеза. – В кн.: Актуальные вопросы современной физиологии. – М., 1976. – С. 114–191.
4. Аршавский И. А. Проблемы адаптации и стресс в свете данных физиологии онтогенеза. – В кн.: Физиологические и клинические проблемы адаптации к гипертермии, гипоксии и гиподинамии. – М., 1975. – С. 37–39.
5. Білоус Т. Л. Сутність та чинники формування у майбутніх працівників правоохоронних органів професійної надійності в екстремальних умовах / Т. Л. Білоус // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. Зб. статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2011. – Вип. 32. – Ч. 2. – С. 108–114.
6. Воскресенская Н. Пособие для педагогов и работников образования. Сборник материалов, разработанный под эгидой Совета Европы / Н. Воскресенская. Второе издание [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Handbook of civic education In Russian. DGIV/EDU/CIT (2000) 1 rus/ – 159 с.
7. Говертс А. Спортивная медицина. – В кн.: Труды XII юбилейного международного конгресса. – М. : Медгиз, 1959. – 632 с.
8. Дудин С. И. Профилактика боевых психических расстройств у военнослужащих специальными методами психологической подготовки // Информ-метод. сб. ЦВСППИ МО РФ. – 1993. – № 4. – С. 37–46.
9. Исаев И. Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя: учебн. пособ. / И. Ф. Исаев. – М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 208 с.
10. Исследование процесса формирования профессиональной надежности у студентов вузов туристического профиля // Проблеми сучасної економіки [Електронний ресурс]. – №2 (38). – 2011. Режим доступа: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3654>

11. Кондрашова Л. В. Методика подготовки будущего учителя к педагогическому взаимодействию с учащимися: Учебное пособие / Л. В. Кондрашова. – М. : Прометей МГПИ им. В. И. Ленина, 1990. – 158 с.
12. Контроль за состоянием тренированности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ns-sport.ru/kontrol-za-sostoyaniem-trenirovannosti.html>
13. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий. – К. : Вища школа, 1990. – 259 с.
14. Криволапчук В. О. Тактика дій працівників міліції у типових та екстремальних ситуаціях під час виконання службових обов'язків із охорони громадського порядку: навч.-метод. посіб. / В. О. Криволапчук, А. С. Васильєв. – К. : ВПЦ МВС України, 2006. – 133 с.
15. Логачов М. Г. Психологічна підготовка особового складу спеціальних підрозділів ОВС до дій в екстремальних ситуаціях: дис. ... канд. псих. наук: 19.00.06 / М. Г. Логачов. – Х., 2001. – 184 с.
16. Ложкин Г. В. Практическая психология в системах „человек-техника” : учеб. пособ. / Г. В. Ложкин, Н. И. Пovyакель. – К. : МАУП, 2003. – 296 с.
17. Ломов Б. Ф. О системном подходе в психологии / Б. Ф. Ломов // Вопросы психологии. – 1975. – № 2. – 31 с.
18. Сутність професійної надійності діяльності особистості працівника ОВС / Д. В. Малеев // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2010. – Вип. 7. – С. 342–350.
19. Марищук В. Л. Методики психодіагностики в спорті / В. Л. Марищук, Ю. М. Блудов, В. А. Плахтиєнко, Д. Р. Серова. – М. : Просвещение, 1984. – 229 с.
20. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uk.wikipedia.org
21. Небылицын В. Д. Надежность работы оператора в сложной системе управления / В. Д. Небылицын // Инженерная психология. – М., 1964. – С. 358–367.
22. Поярков С. Ю. Педагогические условия формирования профессиональной надежности правоохранительной деятельности сотрудников ОВД / С. Ю. Поярков // Социально-правовые и психологические основы деятельности органов внутренних дел и внутренних войск МВД России: проблемы теории и практики: материалы международной научно-практической конференции. Санкт-Петербург, 20-21 марта 1997 г.; Ч. 6 / общ. ред. О. М. Латышева, В. П. Сальникова. – СПб. : Санкт-Петербургская академия МВД России, 1997. – С. 109–116.
23. Рождественский А. Ю. Основные проблемы теории и практики исследования феномена надежности в профессиональной психодіагностике / А. Ю. Рождественский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.info-library.com.ua
24. Розов В. Психологічне забезпечення діяльності в екстремальних ситуаціях / В. Розов // Соц. психологія. – 2007. – № 4. – С. 174–187.
25. Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме / Г. Селье. – М., 1960. – 254 с.
26. Стандарт вищої освіти вищого навчального закладу. – СФ ХНУВС, 2013. – 273 с.
27. Царегородцев Г. И., Шингаров Г. Х. Философский аспект психосоматической проблемы / в кн.: Общество и здоровье человека. – М. : Медицина, 1973. – С. 229–242.
28. Швырков В. Б. Теория функциональных систем в психофизиологии / В. Б. Швырков // Теория функциональных систем в физиологии и психологии. – М. : Наука, 1978. – С. 11–46.
29. Яворська Г. Х. Професійна усталеність і готовність курсантів до дій у напружених ситуаціях / Г. Х. Яворська, В. І. Дяченко // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1999. – № 3. – С. 189–195.

Література до 4.1.

1. Словник-довідник для соціальних працівників і соціальних педагогів [за ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової]. – К. : УДЦССМ, – 2000. – 260 с.

2. Скляр О. П. Поняття „соціально-педагогічне” в категоріальному апараті соціального пізнання: автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.03 „Соціальна філософія та історія філософії” / О. П. Скляр. – К. : Ін-т філософії, 2000. – 23 с.

3. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з сім'єю в Україні : теорія та методика [монографія] / Ірина Миколаївна Трубавіна. – Харків : „Нове слово”, 2007. – 398 с.

Література до 4.2.1.

Література:

1. Анохина Т. Педагогическая поддержка – иная культура воспитания / Т. Анохина, Н. Крылова // Народное образование. – 1997. – № 3. – С. 35–37.

2. Вудвард Дж. Підвищення майстерності викладання / Джордж Вудвард. – К. : TACIS – ГУДС, 1996. – 46 с.

3. Газман О. С. Воспитание и педагогическая поддержка детей / О. С. Газман // Народное образование. – 1998. – № 6. – С. 31–36.

4. Газман О. С. Педагогическая поддержка детей в образовании как инновационная проблема / О. С. Газман // Новые ценности образования: десять концепций и эссе / [ред. Н. Б. Крылова]. – М. : Педагогіка, 1995. – Вып. 3. – С. 36–42.

5. Горькова С. О. Дебати як засіб розвитку критичного мислення / С. О. Горькова // Засоби навчальної та науково-дослідницької роботи: зб. наук. праць. – Х. : ХДПУ–ОВС, 2002. – Вип. 17. – С. 98–102.

6. Кисла Н. Ю. Підтримка в навчанні студентів з соматичними захворюваннями: навчально-методичні рекомендації / Н. Ю. Кисла, І. М. Трубавіна. – Харків : ХНПУ, 2012. – 82с.

7. Коротяев Б. И. Избранные педагогические сочинения: в 3 т. / Б. И. Коротяев // Луган. нац. пед. ун-т им. Т. Шевченко. – Луганск : Альма-матер, 2009. – Т. 4. – 416 с.

8. Кравченко Н. А. Критична освіта як основа педагогічної концепції Паулу Фрейре / Н. А. Кравченко // Засоби навчальної та науково-дослідницької роботи: зб. наук. праць. – Х. : ХДПУ–ОВС, 2002. – Вип. 17. – С. 50–52.

9. Лабенко О. Технологія критичного мислення як один із перспективних шляхів реформування освіти в Україні / О. Лабенко // Наукові записки КДПУ, сер. „Педагогічні науки”: зб. наук. праць. – Кіровоград : КДПУ, 2001. – Вип. 32. – Ч. 1. – С. 145–149.

10. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения / Лернер Исаак Яковлевич. – М. : Педагогика, 1981. – 186 с.

11. Лернер И. Я. Содержание и методы обучения истории в V-VI классах вечерней (сменной) школы / Лернер Исаак Яковлевич. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1963. – 392 с.

12. Лернер И. Я. Проблемное обучение / Лернер Исаак Яковлевич. – М., 1974. – 64 с.

13. Лобанов В. США: Административная этика и государственная служба / В. Лобанов // Проблемы теории и практики управления. – 1996. – № 4. – С. 68–73.

14. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання / В. І. Лозова, Г. В. Троцько. – Х. : ХДПУ, 2002. – 400 с.

15. Олійник Т. О. Спецкурс з критичного мислення / Т. О. Олійник // Засоби навчальної та науково-дослідницької роботи: зб. наук. праць. – Х. : ХДПУ–ОВС, 2002. – Вип. 17. – С. 102–110.

16. Селюков Ф. П. Административная этика. / Ф. П. Селюков. – М. : Знание, Новое в жизни науки, технике. Сер. «Этика», 1980. – № 1. – 46 с.

17. Трубавіна І. М. Етика державної служби: практикум / Ірина Миколаївна Трубавіна. – Х. : ХФ УАДУ при Президентові України, 1999. – 20с.

18. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з сім'єю в Україні: теорія та методика [монографія] / Ірина Миколаївна Трубавіна. – Х. : „Нове слово”, 2007. – 398 с.

19. Трубавіна І. Н. Основы эвристической деятельности в управлении / А. В. Троцько, И. Н. Трубавина. – Харьков: ХГПУ, 1998. – 219 с.

20. Тягло А. В. Критическое мышление: проблема мирового образования в XXI в. / А. В. Тягло, Т. С. Воропай. – Харьков: НУВС, 1999. – 285 с.
21. Халперн Д. Психология критического мышления / Дайана Халперн. – Спб. : Питер, 2000. – 512 с.
22. Щукина Г. И. Роль деятельности в учебном процессе / Галина Ивановна Щукина. – М. : Просвещение, 1986. – 144 с.

Література до 4.2.2.

1. Башмаков М. И. Теория и практика продуктивного обучения. – М. : Народное образование, 2000. – 248с.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры / Эрик Берн. – С.П. : “Университетская книга”, 1997. – 398с.
3. Веснин В. Р. Основы менеджмента: учебное пособие / В. Р. Веснин. – М. : Знание России, 1996. – 472 с.
4. Как общаться с трудными людьми // Служба безопасности. – 1995. – 9 декабря.
5. Курбатов В. И. Как успешно провести переговоры [Текст] : (пособие для деловых людей) / В. И. Курбатов. – Ростов-на-Дону : Феникс ; М. : Зевс, 1997. – 255с.
6. Лозова В. І. Теоретичні основи навчання і виховання: підручник / В. І. Лозова, Г. В. Троцько. – Харків : ОВС. 2002. – 390 с.
7. Руфь К. Кон. Об основах тематических систем взаимодействия: групповая терапия как метод образования / Руфь К. Кон // Групповой психоанализ и процесс. – Т.2. – №2. – Зима 1969/70.
8. Трубавина И. Н. Теория и методика делового общения: учебное пособие / Троцько А. В., Трубавина И. Н. – Харьков : ХГПУ, 1999. – 110 с.
9. Шейнов В. П. Психология и этика делового контакта: учебное пособие / В. П. Шейнов. – Минск : Амалфея, 1996. – 383 с.
10. Шейнов В. П. Как управлять другими. Как управлять собой: уч. пособие / В. П. Шейнов. – Минск, 1996. – 384 с.

Література до 4.2.3.

1. Білоус Т. Л. Формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників органів внутрішніх справ України: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. „Теорія та методика професійної освіти” / Т. Л. Білоус. – Слов’янськ, 2015. – 21 с.
2. Вишневський О. На тернистому шляху до себе. У пошуках системи цінностей / О. Вишневський // Рідна школа. – 1995. – № 5. – С. 12–17.
3. Гребенников И. В. Основы семейной жизни / И. В. Гребенников. – М. : Просвещение, 1991. – 158 с.
4. Дружинин В. Н. Психология семьи / Владимир Николаевич Дружинин. – Екатеринбург : Деловая книга, 2000. –199 с.
5. Думко Ф. К. Підготовка курсантів до професійно-педагогічної роботи з неблагополучними сім’ями: автореф. дис. ... пед. наук : спец. 13.00.04 „Теорія та методика професійної освіти” / Ф. К. Думко. – Одеса : ОДУ, 2000. – 18 с.
6. Життєві кризи особистості: у 2 ч. / [за ред. В. М. Донія, Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова та ін.]. – К. : ІЗМН, 1998. – Ч. 1: Психологія життєвих криз особистості. – 354с.
7. Зверева І. Д. Основи батьківської компетентності: [навч. посібник] / [упоряд.: Т. Г. Веретенко, І. Д. Зверева, Н. Ю. Шевченко] / [заг. ред. І. Д. Зверевої]. – К. : Науковий світ, 2006. – 156 с.
8. Келам А. А. Соціальні фактори розвитку сім’ї / А. А. Келам // Філософська думка – 1986. – № 6. – С. 51–56.

9. Клемантович И. Современная семья: структура, специфика, воспитательные возможности / И. Клемантович // Воспитание школьников. – 1998. – № 4. – С. 2–5.
10. Ковбас Б. Родина педагогіка: в 3 т. / Б. Ковбас, В. Костів. – І-Фр. : НДЦ „Педагогіка і психологія вищої школи”, 2002. – 286 с.
11. Кравець В. П. Психофізіологічні та психолого-педагогічні аспекти формування усвідомленого батьківства: [монографія] / Володимир Петрович Кравець. – К. : Академія, 2001. – 244 с.
12. Критична ситуація. Самореалізація: словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / [ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової]. – К. : УДЦССМ, 2000. – 260 с.
13. Капська А. Й. Молода сім'я: проблеми та умови її становлення / [А. Й. Капська, Р. Х. Вайнола, Ж. В. Петрочко та ін.], за ред. А. Й. Капської. – К. : ДЦССМ, 2003. – 184 с.
14. Навайтис Г. Семья в психологической консультации / Гедиминас Навайтис. – М. : МПСИ Воронеж–МОДЗК, 1999. – 224 с.
15. Насильство в сім'ї. Як боротися з ним в державі. Що маємо і що слід зроби́ти. – К. : Розрада, 1999. – 216 с.
16. Овчарова Р. В. Психология родительства: уч. пособие / Р. В. Овчарова. – М.: „Академкнига”, 2005. – 368 с.
17. Пінчук І. М. Формування навичок здорового способу життя танавчання здоров'ю на життєвих прикладах / І. М. Пінчук // Соціальна робота в Україні на початку ХХІ століття: проблеми теорії і практики: Матеріали доповідей на Міжнародній науково-практичній конференції. – К. : НПУ–ДЦССМ, 2002. – С. 19–34.
18. Психологічний клімат сім'ї / О. Антонова-Тученко, М. Московка Г. Святієнко, Ю. Якубова // Журнал для батьків. – 1998. – № 3. – С. 8–10.
19. Романюк О. І. Суспільство, влада, політика / Олександр Іванович Романюк. – Харків : ХІБІ, 1993. – 54 с.
20. Руденко Т. П. Молода сім'я в сучасній Україні: соціально-філософський аналіз: дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Тамара Петрівна Руденко. – К. : КПІ, 2004. – 152 с.
21. Савка В. Є. Соціальний потенціал сучасної сільської сім'ї: проблеми формування та реалізації: дис. ... канд. соціол. наук. : 22.00.03 / Віктор Євгенович Савка. – Львів : „Львівська політехніка”, 1995. – 199 с.
22. Сатир В. Как строить себя и свою семью / Вирджиния Сатир. – М., 1992. – 210 с.
23. Стиннет Н. и Н., Бим Дж. и Э. Замечательные семьи. 6 проверенных шагов строительства крепкой семьи / Н. и Н. Стиннет, Э. и Дж. Бим. – Донецк : „Libre”, 2002. – 317 с.
24. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з сім'єю в Україні: теорія і методика: [монографія] / Ірина Миколаївна Трубавіна. – Х. : Нове слово, 2007. – 395 с.
25. Трубавіна І. М. Зміст та форми просвітницької роботи з батьками: [науково-методичні матеріали] / Ірина Миколаївна Трубавіна. – К. : УДЦССМ, 2000. – 86 с.
26. Трубавіна І. М. Запобігання і протидія насильству в сім'ї: [метод. реком. для соціальних працівників] / [І. М. Трубавіна, О. М. Каменська, І. В. Новікова та ін.]; за ред. І. М. Трубавіної. – К. : ДЦССМ, 2004. – 192 с.
27. Трубавіна І. М. Система захисту дітей від жорстокого поводження: [навч.-мет. посіб.] / [К. Б. Левченко, І. М. Трубавіна, Л. Г. Ковальчук та ін.]; за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. – К. : Держсоцслужба, 2005. – 396 с.
28. Трубавіна І. М. Соціальна профілактика торгівлі людьми: [навч.-мет. посіб.] / К. Б. Левченко, І. М. Трубавіна, Т. О. Дорошок та ін.; за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. – К. : Держсоцслужба, 2005. – 344 с.
29. Трубавіна І. М. Механізми взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорстокому поводженню з дітьми: [навч.-мет. посіб.] / [К. Б. Левченко, І. М. Трубавіна, Л. Г. Ковальчук та ін.]; за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. – К. : Юрисконсульт, 2005. – 452 с.

30. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів: [навч.-метод. посіб.] / [К. Б. Левченко, Л. Г. Ковальчук, І. М. Трубавіна та ін.]; за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної, І. І. Цушка. – К. : ФОП „Купріянова”, 2007. – 240 с.
31. Шимкене Ж. Рабочие материалы семинара „Осознанное родительство: опыт, проблемы, перспективы”. – К. : Детский христианский фонд, 2001. – 14 с.
32. Школа семейной педагогики здоровья: методическое пособие / Т. В. Лодкина, Р. А. Касымов, Ф. И. Кевля и др. / [ред. Т. В. Лодкиной, Р. А. Касимова]. – Вологда : ВГПУ, 2004. – 88 с.
33. Яковлева Н. И. Семейведение: уч.-метод. пособие / Наталья Ивановна Яковлева. – М. : Шадринск МГОПУ, 2005. – 43 с.

Література до 4.2.4.

1. Валовая Л. Тренинговые модули по профилактике синдрома „профессионального выгорания” сотрудников общественных организаций, работающих в сфере ВИЧ / СПИД: Методические рекомендации. – К., 2007. – 144 с.
2. Н. Н. Иванникова Синдром менеджера, или Профилактика профессионального выгорания. – М. : ИТК Дашков и Ко, 2008. – 208 с.
3. Картрайт С., Кэри Л. Купер. Стресс на рабочем месте / Пер. с англ. – Харьков: Изд-во Гуманитарный Центр, 2004. – 236 с.
4. Кошелев А. Н. Синдром „белого воротничка”, или Профилактика „профессионального выгорания” /А. Н. Кошелев. – М. : Издатель: ГроссМедиа, РОСБУХ, 2008. – 56 с.
5. Синдром „професійного вигорання” та професійна кар’єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти: Навч. посіб. для ВНЗ / За наук. ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – К. : Міленіум, 2004. – 264 с.
6. Професійне вигорання. Що це? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://schoolsuncity6.net/content/view/99/65/>
7. Эмоции [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.psychologies.ru/glossary/dict/5/>
8. Медитация на 40% снижает стресс на работе [Электронный ресурс]. – Режим доступу: https://health.mail.ru/news/stress_na_rabochem_meste_predlozhili_snimat_s/
9. Трудная дорога на работу ведет к профессиональному выгоранию [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://health.mail.ru/news/trudnaya_doroga_na_rabotu_privodit_k_potere_k/?utm_campaign=341529&utm_medium=banner&utm_content=16055424&utm_source=mail.ru

Література до 5.

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у т. 2. – Т. 2 / Є. М. Блажівський, Ю. М. Грошевий, Ю. М. Дьомін та ін.; заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – 664 с.
2. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія: курс лекцій: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. П. Кутішенко; М-во освіти і науки України, ін-т соц. Роботи та упр. НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К. : Центр навч. л-ри., 2005. – 128 с.
3. Левин К. Разрешение социальных конфликтов / [Пер. с англ. И. Ю. Авидон]. – СПб. : Речь, 2000. – 408 с.
4. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.
5. Наказ МВС України від 19.12.2012 №1176 „Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей”.
6. Захаров А. И. Неврозы у детей и подростков. Анамнез, этиология и патогенез / А. И. Захаров. – Л.: Медицина, 1988. – 244 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Нормативні документи про екстремальні умови праці працівника ОВС

Кодекс законів про працю України

Кодекс введено в дію з 1 червня 1972 року Законом Української РСР від 10 грудня 1971 року № 322-VIII із змінами і доповненнями, внесеними указами Президії Верховної Ради Української РСР

Глава XI

ОХОРОНА ПРАЦІ

Стаття 153. Створення безпечних і нешкідливих умов праці.

На всіх підприємствах, в установах, організаціях створюються безпечні і нешкідливі умови праці.

Забезпечення безпечних і нешкідливих умов праці покладається на власника або уповноважений ним орган.

Умови праці на робочому місці, безпека технологічних процесів, машин, механізмів, устаткування та інших засобів виробництва, стан засобів колективного та індивідуального захисту, що використовуються працівником, а також санітарно-побутові умови повинні відповідати вимогам нормативних актів про охорону праці.

Власник або уповноважений ним орган повинен впроваджувати сучасні засоби техніки безпеки, які запобігають виробничому травматизму, і забезпечувати санітарно-гігієнічні умови, що запобігають виникненню професійних захворювань працівників.

Власник або уповноважений ним орган не вправі вимагати від працівника виконання роботи, поєднаної з явною небезпекою для життя, а також в умовах, що не відповідають законодавству про охорону праці. Працівник має право відмовитися від дорученої роботи, якщо створилася виробнича ситуація, небезпечна для його життя чи здоров'я або людей, які його оточують, і навколишнього середовища.

У разі неможливості повного усунення небезпечних і шкідливих для здоров'я умов праці, власник або уповноважений ним орган зобов'язаний повідомити про це центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці, який може дати тимчасову згоду на роботу в таких умовах.

На власника або уповноважений ним орган покладається систематичне проведення інструктажу (навчання) працівників з питань охорони праці, протипожежної охорони.

Трудові колективи обговорюють і схвалюють комплексні плани поліпшення умов, охорони праці та санітарно-оздоровчих заходів і контролюють виконання цих планів.

(Зі змінами і доповненнями, внесеними згідно з Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 27.02.85 р. № 8474-X; законами України від 15.12.93 р. № 3694-XII, від 16.10.2012 р. № 5462-VI).

Національний класифікатор України

**„Класифікатор надзвичайних ситуацій” ДК 019:2010 чинний від 01.01.2011,
затверджений наказом Держспоживстандарту України від 11.10.2010 № 457 [ДК
019:2010 взято з сайту <http://specteh.dn.ua>]**

Надзвичайна ситуація техногенного характеру – це порушення нормальних умов життя і діяльності людей на окремій території чи об'єкті на ній або на водному об'єкті внаслідок транспортної аварії (катастрофи), пожежі, вибуху, аварії з викиданням (загрозою викидання) небезпечних, хімічних, радіоактивних та біологічно небезпечних речовин, раптового руйнування споруд; аварії в електроенергетичних системах, системах

життєзабезпечення, системах телекомунікації, на очисних спорудах, у системах нафтогазового промислового комплексу, гідродинамічних аварій тощо.

Надзвичайна ситуація природного характеру – це порушення нормальних умов життя і діяльності людей на окремій території чи об’єкті на ній або на водному об’єкті, пов’язане з небезпечним геофізичним, геологічним чи гідрологічним явищем, деградацією ґрунтів чи надр, пожежею у природних екологічних системах, зміною стану повітряного басейну, інфекційною захворюваністю та отруєнням людей, інфекційним захворюванням свійських тварин, масовою загибеллю диких тварин, ураженням сільськогосподарських рослин хворобами та шкідниками тощо.

Надзвичайна ситуація соціального характеру – це порушення нормальних умов життя і діяльності людей на окремій території чи об’єкті на ній або на водному об’єкті спричинене протиправними діями терористичного і антиконституційного спрямування, або пов’язане зі зникненням (викраденням) зброї та небезпечних речовин, нещасними випадками з людьми тощо.

Надзвичайна ситуація воєнного характеру – це порушення нормальних умов життя і діяльності людей на окремій території чи об’єкті на ній або на водному об’єкті, спричинене застосуванням звичайної зброї або зброї масового ураження, під час якого виникають вторинні чинники ураження населення, що визначаються окремими нормативними документами.

Додаток Б

Запобігання корупційним та пов’язаним з корупцією правопорушенням

Стаття Закону України „Про запобігання корупції”	Зміст обмеження	Приклади порушень антикорупційного законодавства
Стаття 22. Обмеження щодо використання службових повноважень чи свого становища	Забороняється використовувати свої службові повноваження або своє становище та пов’язані з цим можливості з метою одержання неправомірної вигоди для себе чи інших осіб, у тому числі використовувати будь-яке державне чи комунальне майно або кошти в приватних інтересах.	Отримання працівником ОВС права на безкоштовне користування автомобілем, що належить громадянину, якого було затримано під час скоєння злочину працівником ОВС
Стаття 23. Обмеження щодо одержання подарунків	Забороняється безпосередньо або через інших осіб вимагати, просити, одержувати подарунки для себе чи близьких їм осіб від юридичних або фізичних осіб: 1) у зв’язку із здійсненням такими особами діяльності, пов’язаної із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування; 2) якщо особа, яка дарує, перебуває в підпорядкуванні такої особи.	Прийняття працівником ОВС грошових коштів у розмірі 500 грн. від близької особи затриманої особи
Стаття 25. Обмеження щодо сумісництва та суміщення з іншими видами	Забороняється: 1) займатися іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту) або підприємницькою діяльністю,	Систематичне, на оплатній основі виконання робіт з виготовлення меблі у позаробочий час

діяльності	якщо інше не передбачено Конституцією або законами України; 2) входити до складу правління, інших виконавчих чи контрольних органів, наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку (крім випадків, коли особи здійснюють функції з управління акціями (частками, паями), що належать державі чи територіальній громаді, та представляють інтереси держави чи територіальної громади в раді (спостережній раді), ревізійній комісії господарської організації), якщо інше не передбачено Конституцією або законами України.	працівником ОВС
Стаття 26. Обмеження після припинення діяльності, пов'язаної з виконанням функцій держави, місцевого самоврядування	Особам, які звільнилися або іншим чином припинили діяльність, пов'язану з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, забороняється: 1) протягом року з дня припинення відповідної діяльності укладати трудові договори (контракти) або вчиняти правочини у сфері підприємницької діяльності з юридичними особами приватного права або фізичними особами - підприємцями, якщо особи, зазначені в абзаці першому цієї частини, протягом року до дня припинення виконання функцій держави або місцевого самоврядування здійснювали повноваження з контролю, нагляду або підготовки чи прийняття відповідних рішень щодо діяльності цих юридичних осіб або фізичних осіб - підприємців; 2) розголошувати або використовувати в інший спосіб у своїх інтересах інформацію, яка стала їм відома у зв'язку з виконанням службових повноважень, крім випадків, встановлених законом; 3) протягом року з дня припинення відповідної діяльності представляти інтереси будь-якої особи у справах (у тому числі в тих, що розглядаються в судах), в яких іншою стороною є орган, підприємство, установа, організація, в якому (яких) вони працювали на момент припинення зазначеної діяльності.	Передача третім особам даних про осіб, яким висунуто обвинувачення, адвокатом, що здійснював повноваження слідчого МВС України 6 місяців потому.
Стаття 27. Обмеження спільної роботи близьких осіб	Працівники ОВС не можуть мати у прямому підпорядкуванні близьких їм осіб або бути прямо підпорядкованими у зв'язку з виконанням повноважень близьким їм особам.	Робота батька і сина у карному розшуку райвідділу у якості начальника і співробітника

Додаток В

З досвіду формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у французької жандармерії (GIGN) – елітного підрозділу Національної жандармерії

„Кваліфікаційний раунд проходить на базі в Мон-де-Сір. Відразу після прибуття на базу з кандидатом розмовляють психологи. Потім йому пропонуються для вирішення різні психологічні тести. Далі слідує „відбірковий” тиждень. У перший день кандидат повинен 25 разів підтягнутися на перекладині, 100 разів віджатися від підлоги на кулаках з вагою на спині, 300 разів виконати вправу згинання та розгинання корпусу на прес. Як правило, цей етап всі проходять без особливих проблем. У наступні дні тижня проходять більш важкі випробування. Кандидати в спорядженні вагою 15-20 кг повинні пробігти 8 км за 38 хвилин, піднятися по семиметровому канату за 7 секунд, пройти по колоді із зав'язаними очима, пропливти 50 метрів вільним стилем за 35 секунд і ще 50 метрів – під водою. Також їм треба пропливти 50 метрів зі зв'язаними руками і ногами, до речі, теж на час. Крім цього, курс включає біг по дахах, підйом на будівлю по водостічній трубі, втечу з полону і виживання, в ході якого перевіряється реакція на стрес. Чергова вправа – сутичка з охоронним псом з кінологічного підрозділу корпусу жандармерії, спеціально натасканому для атаки на людину. Тут вивчають реакцію бійця на напад: чи не розгубиться він, наскільки буде сам агресивний. Третій, найбільш складний, етап відбору – вогнюва підготовка. На ньому відсіюються, зазвичай, близько 40% претендентів. Для виконання вправи стрільцеві надається десять патронів. Під час вогневого етапу від кандидата вимагається набрати 80 очок зі 100 при стрільбі з пістолета по мішені на дальність 25 метрів. З гвинтівки треба потрапити в ціль з відстані 200 метрів і набрати не менше 75 очок. При цьому стрілець постійно перебуває у русі.

Після завершення відбору старші офіцери GIGN або командир проводять співбесіду з кандидатами, оцінюють їх психологічні здібності. Всі випробування проходять не більше 10% від початкового складу кандидатів. Ті, хто пройшов випробування, стають курсантами навчального центру. Їм ще потрібно довести, що вони зможуть служити в групі. Курсанти залишають на три місяці свої частини, щоб пройти інтенсивний курс фізичної підготовки, який включає в себе подолання перешкод, прийоми самозахисту і нападу, гірську підготовку і плавання. Вони вивчають піхотну тактику, рукопашний бій, висадку з вертольотів, гірський альпінізм, підводне плавання. Під керівництвом досвідчених інструкторів вдосконалюють свої навички у стрільбі з пістолета, пістолета-кулемета і автоматичної гвинтівки. Вони розстрілюють тисячі патронів, виконуючи вправи як індивідуально, так і в групах, відпрацьовуючи проникнення в будівлю і його огляд. Швидкість виконання вправ постійно зростає, це дозволяє інструкторам вивчати своїх підопічних в умовах стресу. Протягом трьох місяців інструкторам належить з'ясувати, хто з курсантів потрапить на основний курс навчання, а хто спробує щастя іншим разом. В ході наступного курсу кандидати під час комплексних занять і навчань розвивають і закріплюють набуті навички. Цей курс триває від шести до дев'яти місяців і, по суті, перетворює кандидата в бійця. Протягом цього часу курсанти вивчають тактику бою в місті, в закритих приміщеннях, способи проникнення на різні об'єкти і звільнення заручників, все це відбувається на фоні великих фізичних навантажень. Ні на день не припиняється вогнева підготовка, яка проводиться в динаміці та складних умовах. Враховуючи, що головна мета спецназівця – врятувати заручника, перед курсантами ставлять відповідні завдання. Наприклад, вразити чотирма кулями з відстані 25 метрів дві рухомі цілі за дві секунди. Вправа ускладнюється тим, що у цілі видно тільки частину голови, тіло „терориста” прикрите „заручником”. На початковому етапі курсанти працюють за мету без часових нормативів. Потім ця вправа ускладнюється, поки перед стрілками не ставиться кінцеве завдання. Такі інтенсивні тренування дозволяють відмовитися від введення до складу групи штатних снайперів. Снайпером може бути будь-хто. Найбільш підготовлені кандидати ще під час відбору можуть включатися до складу групи забезпечення при виконанні групою реальних операцій. Кандидати, які успішно

пройшли всі етапи навчання, приймаються до групи. У присутності всього особового складу їм вручають кокарду – символ GIGN.

Щоб краще пізнати всі грані свого ремесла, жандарми GIGN навчаються на різних курсах спеціалізації. Курс міського альпінізму вивчають всі бійці: вони відпрацьовують різні способи проникнення в житлові будинки, школи, великі торгові центри, спуск з гелікоптера по канату на дахи, землю і в воду. Всі бійці проходять курс повітрянодесантної підготовки. Згідно з програмою парашутно-десантної підготовки кожен жандарм групи зобов'язаний здійснити не менше п'яти стрибків на рік, один з них – на воду, ще один – в темний час доби. Жандарми відпрацьовують також швидкісне підводне плавання, подолання скельних ділянок, курс лижної підготовки, який закінчується складним і тривалим гірським переходом на снігоступах. Найбільш влучні стрілки відпрацьовують дальній снайперський постріл у підрозділі гірських стрільців. Така система відбору та підготовки призводить до того, що підрозділи GIGN з успіхом вирішують всі складні завдання, які на них покладає керівництво Національної жандармерії” [Полиция зарубежных стран: система организации и опыт профессиональной подготовки кадров: учебное пособие / А. С. Якубов, С. В. Асямов, А. А. Таджиев, Д. М. Миразов. – Ташкент : Академия МВД Республики Узбекиста].

Додаток Д

Перелік життєвих умінь для роботи соціального педагога у ВНЗ МВС України:

1. Комунікативні вміння: вміння точно формулювати і висловлювати свої думки доступною мовою, орієнтуватися у спілкуванні на реакцію людей, користуватися риторичним інструментарієм (художньою виразністю, аргументацією, паузою, наочністю, ефектами релаксації, квантового вибросу інформації, перших фраз, візуального іміджу); вміння активно слухати (нерефлексивне слухання, з'ясування, перефразування, здійснення резюме, відбиття почуттів); спілкування на основі емпатії (використання „Тивисловлювань”); правильний вибір дистанції спілкування в залежності від мети спілкування; правильний вибір положення тіла для розмови; відмова у спілкуванні від позиції батька, спілкування на суб'єкт – суб'єктних засадах (дорослий – дорослий); ініціювання зусиль та їх спрямування на подолання психологічних бар'єрів спілкування (негативні установки на базі попереднього досвіду, невідповідність інтересів, цілей тощо); емоційних бар'єрів (невідповідність настроїв, подолання негативних емоцій, які деформують сприйняття); гностичних бар'єрів (використання доказової мови, чітких, коротких речень, зниження темпу мови); вміння готуватися до розмови („Який результат я хочу одержати?”, „Якими аргументами довести його необхідність?”, „Як зацікавити, з чого почати розмову?”, „Як виглядати, де говорити, в який час?”, „Які спільні є цілі, інтереси?”, „На які можливі знання можна спиратися?”); вміння зацікавити розмовою (використання різних компліментів, апелювання до самостійності, звернення по імені, до почуттів, інтересів, показ перспективи, посилення на приклад членів референтної групи, використання проблемних запитань тощо); вміння керувати спілкуванням (використання інформаційних, дзеркальних, естафетних, опосередкованих і прямих питань, питань „чому”, різних методів аргументації і фундаментального порівняння двобічної аргументації, зниженого темпу, позитивних відповідей, бумеранга, „да, но...”, питань-капканів); вміння домовлятися на основі раціонального підходу (в куті зору – проблема, а не стосунки і не учасники); вміння критикувати та приймати критику; вміння висловлювати свої проблеми, бажання; вміння виявити емпатію; вміння виявити у розмові потреби, спонукати до висловлювання проблем, зберігати конфіденційність до них; вміння переконувати, розв'язувати конфлікти, загасити сварку, переключити увагу в розмові; вміння здійснювати аналіз спілкування („Що допомагало, а що не сприяло досягненню результатів?”, „Які докази спрацьовували і чому?”, „Що можна використати в майбутньому?”, „Від чого слід відмовитися?”, „Де слід

переглянути свої позиції і погляди і чому?”, „Якої інформації було замало?”, „Що нового дізналися?”, „Чи були ви об’єктивними?” тощо); вміння демократично спілкуватися (спонукати до висловлювання, відмовитися від критики ідей, спонукання до їх аналізу тощо); вміння захищатися від маніпуляцій; вміння впливати різними способами (активно, пасивно, поєднуючи ці способи); вміння керувати конфліктами (розділяти і аналізувати причину і привід конфлікту, конфліктну ситуацію, діяти на основі взаємних інтересів, а не позицій, рівноваги, а не емоцій; змінювати конфліктну ситуацію, знижувати емоційне напруження, усунути привід і причину конфлікту, досягти згоди, володіти вмінням прийняття рішень; використовувати різні стратегії подолання конфлікту); вміння відмовляти (з переконаннями, самоаналізом, навіюванням); вміння ефективно впливати як безпосередньо, так і через листи, телефон, тощо; вміння поважати іншу точку зору, виявляти толерантність до зовнішності, інтересів, нахилів, орієнтуватися у спілкуванні на інтереси, а не на емоції, на позитивне в людині; підкреслювати головне в розмові, здійснювати повтор в різних формах.

2. Прийняття рішень і критичне мислення: вміння виявляти потреби, проблеми людей, користуватися різними емпіричними методами педагогічних досліджень (спостереження, бесіди, інтерв’ю, аналіз продуктів дитячої праці і творчості тощо); вміння прогнозувати розвиток подій, здійснювати їх об’єктивний аналіз, оцінювати їхні наслідки, вміння знаходити різні варіанти рішень проблем, уникати конфлікту інтересів, визначати стратегічні, тактичні цілі; формулювати довгочасні, середні за часом, короткотермінові завдання, враховуючи досвід, можливі труднощі; володіння різними методами аналізу рішень, їх оцінки; вміння виявляти головне; вміння планувати; вміння бачити недоліки в своїх діях та діях інших; вміння розуміти та адекватно реагувати на вчинки інших; організації прийняття рішень різними способами в різних ситуаціях; вміння ідентифікації правильності інформації, визначення достовірності інформації та її джерел, аналізу інформації; вміння брати на себе відповідальність за свої вчинки і рішення; вміння здійснювати розв’язання проблеми нестандартними (евристичними) методами; вміння спільно виробляти і виконувати рішення, відмовившись від гендерних та інших соціальних стереотипів, вміння аналізувати і враховувати можливості та наслідки свого впливу на інших; вміння поважати рішення іншого, право іншого на самореалізацію, на власні думки, емоції, поведінку та її самооцінку; прийняття рішення про свої проблеми; вміння не зважувати на те, як до вас ставляться інші, робити помилки, але й відповідати за них, свою поведінку; вміння усвідомлювати свої проблеми і потреби і відділяти їх від проблем і потреб інших людей, але враховувати їх у плануванні життя; вміння наполягати на своїй участі у розв’язанні спільної проблеми, чи запросити до спільного прийняття рішення; вміння сформулювати очікувані результати, дійти згоди щодо шляхів їх досягнення, розподілу відповідальності, функцій, термінів виконання плану; вміння конструктивно критикувати запропоновані рішення (обирати об’єктивні критерії, діяти конкретно, спиратися на позитивне), оцінити рішення й проаналізувати його з різних боків.

3. Майстерність управління: вміння спрямувати себе та інших на позитивні зміни (власним прикладом, переконанням, навіюванням тощо); вміння добиватися довіри і зберігати конфіденційність; вміння керувати емоціями, почуттями, мімікою, пантомімікою, голосом, своїм настроєм; вміння організовувати свій час, настрій, дії та час, настрій, дії інших; вміння пробачати; вміння організовувати власне дозвілля; вміння виявити готовність до взаємодії; вміння самоконтролю поведінки; вміння об’єктивно оцінювати себе та інших; вміння користуватися авторитетом, підтримувати його, не підкоряючи; вміння позитивно мислити; вміння брати на себе відповідальність за всіх у важкий час, розподіляти обов’язки, спонукати людей до виявлення активності і самостійності; створювати для цього умови; вміння відділяти бажання і проблеми людей від власних, жити своїм життям, пам’ятаючи свої обов’язки; вміння прийти на допомогу, коли людині це потрібно; вміння керувати своїми емоціями, зважувати на гендерні відмінності у їх вияві і розумінні; вміння поважати себе, усвідомлювати власні потреби і знаходити самостійні шляхи їх задоволення, уникаючи перекаладу відповідальності на інші плечі і маніпуляцій; вміння здійснити опір насильству і

створити умови для його запобігання своєю невіктимною поведінкою; уникати конфліктів; вміння організувати свій час, діяльність, самореалізуватися, знайти собі власні інтереси; вміння поєднувати сімейні і професійні справи; вміння релаксації; мати позитивні настанови щодо себе і співрозмовника, довіра; вміння захищати свої права, виконувати свою роль, обов'язки; вміння здійснювати самооцінку своєї особистості і на цій основі займатися самовдосконаленням; вміння здійснювати самоконтроль за своєю зовнішністю, звичками, діяльністю, мовою; вміння виявляти свої почуття; вміння не звинувачувати, а змінювати ситуацію; вміння поважати інших та себе такими, якими ви є, усвідомити свою цінність, неповторність; вміння виявляти вимогливість; вміння долати страх, емоційне напруження; вміння дотримуватися правил, дисципліни, режиму; вміння досягати поставлених цілей і виявляти водночас гнучкість у стосунках. [Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з сім'єю: теорія та методика. – Харків : Нове слово, 2007. – 398 с.]

Додаток Ж

Критерії, показники, рівні професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників органів внутрішніх справ України

№	КРИТЕРІЙ	ПОКАЗНИК	РІВЕНЬ
1.	Когнітивний	Загальнопрофесійні, психолого-педагогічні, загально-правові знання, знання із спеціальної підготовки	<p><u>Високий рівень:</u> повне засвоєння понять із загальнопрофесійних знань (розуміння особливостей дій працівників ОВС в екстремальних умовах, про їх небезпеку і ризик, наслідки своїх дій у таких умовах, способи і техніки опанування своїм психічним та фізичним станом у них, особливості роботи в складі підрозділу в екстремальних умовах); повне засвоєння понять із загально-правових знань (розуміння поняття про екстремальні умови, особливості професійної безпеки працівника ОВС, сутність і шляхи профілактики професійного вигорання в роботі, професійної деформації, соціальної адаптації до екстремальних умов, про прогнозування дій в екстремальних умовах і наслідки впливу цих умов на працівників ОВС, людей, середовище); повне засвоєння понять з психолого-педагогічних знань (розуміння стресостійкості й шляхів її формування, роль творчості в подоланні екстремальних умов і способи свого творчого розвитку, особливостей і труднощів виконання професійних завдань в екстремальних умовах, про психогенний вплив цих умов на особистість працівника ОВС і його функції) і повне засвоєння понять зі спеціальної підготовки (розуміння самозахисту в екстремальних умовах, протидії цим умовам, дій у нетипових ситуаціях оперативно-службової діяльності, про заходи і прийоми фізичного впливу, маніпуляції, провокації, професійне спілкування в екстремальних умовах).</p> <p><u>Середній рівень:</u> частково засвоєні поняття з загальнопрофесійних знань (розуміння особливостей дій працівників ОВС в екстремальних умовах, про їх небезпеку і ризик, наслідки своїх дій у таких умовах, способи і техніки опанування своїм психічним та фізичним станом у них, особливості роботи в складі підрозділу в екстремальних умовах); частково засвоєні поняття з загально-правових знань (розуміння поняття про екстремальні умови, особливості професійної безпеки працівника ОВС, сутність і шляхи профілактики професійного вигорання в роботі, професійної деформації, соціальної адаптації до екстремальних умов, про прогнозування дій в екстремальних умовах і наслідки впливу цих умов на працівників ОВС, людей, середовище); частково</p>

			<p>засвоєні поняття з психолого-педагогічних знань (розуміння стресостійкості й шляхів її формування, роль творчості в подоланні екстремальних умов і способи свого творчого розвитку, особливостей і труднощів виконання професійних завдань в екстремальних умовах, про психогенний вплив цих умов на особистість працівника ОВС і його функції) і частково засвоєні поняття з спеціальної підготовки (розуміння самозахисту в екстремальних умовах, протидії цим умовам, дій в нетипових ситуаціях оперативно-службової діяльності, про заходи і прийоми фізичного впливу, маніпуляції, провокації, професійне спілкування в екстремальних умовах).</p> <p><u>Низький рівень:</u> незасвоєні поняття з загально-професійних знань (розуміння особливостей дій працівників ОВС в екстремальних умовах, про їх небезпеку і ризик, наслідки своїх дій в таких умовах, способи і техніки опанування своїм психічним та фізичним станом у них, особливості роботи в складі підрозділу в екстремальних умовах); незасвоєні поняття з загально-правових знань (розуміння поняття про екстремальні умови, особливості професійної безпеки працівника ОВС, сутність і шляхи профілактики професійного вигорання в роботі, професійної деформації, соціальної адаптації до екстремальних умов, про прогнозування дій в екстремальних умовах і наслідки впливу цих умов на працівників ОВС, людей, середовище); незасвоєні поняття з психолого-педагогічних знань (розуміння стресостійкості і шляхи її формування, роль творчості в подоланні екстремальних умов і способи свого творчого розвитку, особливостей і труднощів виконання професійних завдань в екстремальних умовах, про психогенний вплив цих умов на особистість працівника ОВС і його функції) і незасвоєні поняття з спеціальної підготовки (розуміння самозахисту в екстремальних умовах, протидії цим умовам, дій у нетипових ситуаціях оперативно-службової діяльності, про заходи і прийоми фізичного впливу, маніпуляції, провокації, професійне спілкування в екстремальних умовах).</p>
2.	Мотиваційний	Професійні мотиви, позитивне ставлення до професії, потреба в подоланні труднощів	<p><u>Високий рівень:</u> наявність усвідомлених стійких соціальних і професійних мотивів, професійного інтересу до правоохоронної діяльності, свідоме прагнення до добросовісного виконання службового обов'язку; стійке позитивне ставлення до професії (наявність позитивного ставлення до обраної професії, розуміння й усвідомлення суспільного значення і важливості завдань, згода на професію, свідомого прагнення до добросовісного виконання службового обов'язку); стійка потреба в подоланні труднощів, стійке виявлення ініціативи й самостійності, стійке прагнення до постійного самовдосконалення в сфері професійної діяльності та бажання бути професійно реалізованим.</p> <p><u>Середній рівень:</u> часткова наявність усвідомлених нестійких соціальних і професійних мотивів, професійного інтересу до правоохоронної діяльності, нестійке прагнення до добросовісного виконання службового обов'язку; нестійке ставлення до професії (часткова наявність позитивного ставлення до обраної професії, часткове розуміння й усвідомлення суспільного значення і важливості завдань, нестійка згода на професію, нестійке прагнення до добросовісного виконання службового обов'язку); мінлива потреба в подоланні труднощів, часткове виявлення ініціативи й самостійності, нестійке прагнення до постійного</p>

			самовдосконалення в сфері професійної діяльності та бажання бути професійно реалізованим. <u>Низький рівень:</u> відсутня наявність усвідомлених соціальних і професійних мотивів, відсутній професійний інтерес до правоохоронної діяльності, відсутність добросовісного виконання службового обов'язку; незначне прагнення до позитивного ставлення до професії (відсутня наявність позитивного ставлення до обраної професії, відсутнє розуміння й усвідомлення суспільного значення і важливості завдань, незначна згода на професію, незначне прагнення до добросовісного виконання службового обов'язку); відсутність потреби в подоланні труднощів, відсутність виявлення ініціативи й самостійності, непрагнення до постійного самовдосконалення в сфері професійної діяльності та відсутність бажання бути професійно реалізованим.
3.	Особистісний	Психологічна готовність до дій в екстремальних умовах, фізична підготовленість, якості особистості, які визначають ефективні дії в екстремальних умовах (психологічна стійкість, надійність, креативність, активність, самостійність, відповідальність, рішучість, цілеспрямованість)	<u>Високий рівень:</u> повна сформованість психологічної готовності до дій в екстремальних умовах (психологічної стійкості, постійне виявлення рішучості у своїх вчинках, стійка самооцінка та самоповага, психологічна готовність застосовувати зброю на ураження); загальна сформованість фізичної підготовки (витривалості, швидкості, спритності, сили, гнучкості, координації рухів та застосування прийомів і заходів фізичного впливу); сформованість і постійне виявлення професійно важливих якостей (самостійне володіння розвиненими особистісними якостями: психологічна стійкість, надійність, креативність, активність, самостійність, цілеспрямованість, комунікативність, відповідальність, рішучість, позитивна адекватна самооцінка, самоповага). <u>Середній рівень:</u> часткова сформованість психологічної готовності до дій в екстремальних умовах (психологічна стійкість, не завжди виявлення рішучості у своїх вчинках, нестійка самооцінка та самоповага, психологічна готовність застосовувати зброю на ураження); часткова сформованість фізичної підготовки (витривалості, швидкості, спритності, сили, гнучкості, координації рухів та застосування прийомів і заходів фізичного впливу); сформованість і часткове виявлення професійно важливих якостей (несамостійне володіння розвиненими особистісними якостями: психологічна стійкість, надійність, креативність, активність, самостійність, цілеспрямованість, комунікативність, відповідальність, рішучість, позитивна адекватна самооцінка, самоповага). <u>Низький рівень:</u> відсутня сформованість психологічної готовності до дій в екстремальних умовах (психологічна стійкість, рішучість у своїх вчинках, самостійно стійка самооцінка та самоповага, стійке прагнення до постійного самовдосконалення в сфері професійної діяльності та бажання бути професійно реалізованим, психологічна готовність застосовувати зброю на ураження); відсутня сформованість фізичної підготовки (витривалості, швидкості, спритності, сили, гнучкості, координації рухів та невміння застосовувати прийоми і заходи фізичного впливу); відсутня сформованість професійно важливих якостей (не вміння самостійно володіти розвиненими особистісними якостями: психологічна стійкість, надійність, креативність, активність, самостійність, цілеспрямованість, комунікативність, відповідальність, рішучість, позитивна адекватна самооцінка, самоповага).
4.	Операційний	Соціально-	<u>Високий рівень:</u> оптимальне володіння соціально-

		<p>особистісні, загальнонаукові, загально-професійні, спеціалізовано-професійні, інструментальні вміння</p>	<p>особистісними (вміння діяти в змодельованих екстремальних умовах, прогнозувати їх наслідки та наслідки своїх дій у них, вміння саморегуляції); оптимальне володіння загальнонауковими вміннями (управління своїм психологічним та фізичним станом, забезпечення своєї особистої і професійної безпеки в цих умовах, здатність працювати в складі підрозділу і, відповідно, мати комунікативні вміння в таких умовах, вміння здійснювати профілактику професійних: вигорання, деформації, адаптації до екстремальних умов); оптимальне володіння загально-професійними вміннями (вміння розв'язувати професійні завдання на високому рівні, забезпечувати свій особистісний і творчий розвиток, уникати психогенного впливу екстремальних умов); оптимальне володіння спеціалізовано-професійними вміннями (протидіяти шантажу і провокаціям, безпечно вирішувати конфліктні ситуації); оптимальне володіння інструментальними вміннями (вміння застосовувати прийоми і заходи фізичного впливу, зброю на ураження, безконфліктного спілкування з різними верствами населення, впливу своїм авторитетом тощо).</p> <p><u>Середній рівень:</u> часткове оволодіння соціально-особистісними вміннями (вміння діяти в змодельованих екстремальних умовах, прогнозувати їх наслідки та наслідки своїх дій у них, вміння саморегуляції); часткове оволодіння загальнонауковими вміннями (управління своїм психологічним та фізичним станом, забезпечення своєї особистої і професійної безпеки в цих умовах, вміння працювати в складі підрозділу і, відповідно, мати комунікативні вміння в таких умовах, вміння здійснювати профілактику професійних: вигорання, деформації, адаптації до екстремальних умов); часткове оволодіння загально-професійними вміннями (вміння розв'язувати професійні завдання на високому рівні, забезпечувати свій особистісний і творчий розвиток, уникати психогенного впливу екстремальних умов); часткове оволодіння спеціалізовано-професійними вміннями (протидіяти шантажу і провокаціям, безпечно вирішувати конфліктні ситуації); часткове оволодіння інструментальними вміннями (вміння застосовувати прийоми і заходи фізичного впливу, зброю на ураження, безконфліктного спілкування з різними верствами населення).</p> <p><u>Низький рівень:</u> відсутність прояву оволодіти соціально-особистісними вміннями (вміння діяти в змодельованих екстремальних умовах, прогнозувати їх наслідки та наслідки своїх дій у них, вміння саморегуляції); відсутність прояву оволодіти загальнонауковими вміннями (управління своїм психологічним та фізичним станом, забезпечувати свою особисту і професійну безпеку в цих умовах, працювати в складі підрозділу і, відповідно, мати комунікативні вміння в таких умовах, вміння здійснювати профілактику професійних: вигорання, деформації, адаптації до екстремальних умов); відсутність прояву оволодіти загально-професійними вміннями (вміння розв'язувати професійні завдання на високому рівні, забезпечувати свій особистісний і творчий розвиток, уникати психогенного впливу екстремальних умов); відсутність прояву оволодіти спеціалізовано-професійними вміннями (протидіяти шантажу і провокаціям, безпечно вирішувати конфліктні ситуації); відсутність прояву оволодіти інструментальними вміннями (застосовувати прийоми і заходи фізичного впливу, зброю на ураження, безконфліктного спілкування з різними</p>
--	--	---	--

			верствами населення, упливати своїм авторитетом тощо).
5.	Емоційно-вольовий	Якості властивості особистості, які забезпечують ефективні дії в екстремальних умовах (стресостійкість, адекватна самооцінка, самовладання, врівноваженість)	<p><u>Високий рівень:</u> постійне виявлення здатності приймати виважені рішення в екстремальних умовах (адекватно діяти в непередбачених обставинах); усвідомлене виявлення емоційної стійкості (самовладання); постійне виявлення здатності до адекватного сприйняття себе і ситуації; постійне виявлення критичності мислення; постійне виявлення креативності (здатність до творчості, вміння використовувати авторитет); усвідомлене виявлення дисципліни розуму (управління думками); постійне виявлення орієнтації на вміння не показувати емоційну напруженість (врівноваженість, витриманість, цілеспрямованість); усвідомлене виявлення зберігати ясність свідомості та мислення за будь-яких обставин та правильно діяти в різних станах (гнів, горе, радість, пригніченість тощо); усвідомлене виявлення на керування вміннями саморегуляції свого емоційного та фізичного стану; постійне виявлення вміння керувати своїми почуттями, протистояти емоційному вигоранню, захищатися від маніпуляцій і сугестії, стресостійкості.</p> <p><u>Середній рівень:</u> часткове виявлення здатності приймати виважені рішення в екстремальних умовах (адекватно діяти в непередбачених обставинах); часткове виявлення емоційної стійкості (самовладання); часткове виявлення здатності до адекватного сприйняття себе і ситуації; часткове виявлення критичності мислення; часткове виявлення креативності (здатність до творчості, вміння використовувати авторитет); часткове виявлення дисципліни розуму (управління думками); часткове виявлення орієнтації на вміння не показувати емоційну напруженість (врівноваженість, витриманість, цілеспрямованість); часткове виявлення вміння зберігати ясність свідомості та мислення за будь-яких обставин та правильно діяти в різних станах (гнів, горе, радість, пригніченість тощо); часткове виявлення на керування вміннями саморегуляції свого емоційного та фізичного стану; часткове виявлення вміння керувати своїми почуттями, протистояти емоційному вигоранню, захищатися від маніпуляцій і сугестії, стресостійкості.</p> <p><u>Низький рівень:</u> не має здатності приймати виважені рішення в екстремальних умовах (адекватно діяти в непередбачених обставинах); не має емоційної стійкості (самовладання); не має здатності до адекватного сприйняття себе і ситуації; не має критичності мислення; не має креативності (здатність до творчості, вміння використовувати авторитет); не має дисципліни розуму (управління думками); не має орієнтації на вміння не показувати емоційну напруженість (врівноваженість, витриманість, цілеспрямованість); не вміє зберігати ясність свідомості та мислення за будь-яких обставин та правильно діяти в різних станах (гнів, горе, радість, пригніченість тощо); не вміє керувати вміннями саморегуляції свого емоційного та фізичного стану; не вміє керувати своїми почуттями, протистояти емоційному вигоранню, захищатися від маніпуляцій і сугестії, стресостійкості.</p>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Білоус Тетяна Львівна – старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ.

Клімова Світлана Миколаївна – доцент кафедри права та європейської інтеграції Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, кандидат наук з державного управління, доцент.

Лазаренко Олексій Олександрович – кандидат педагогічних наук, начальник Управління кримінальної міліції у справах дітей МВС України.

Лукаш Сергій Станіславович – доктор юридичних наук, доцент, начальник Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ.

Трубавіна Ірина Миколаївна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Тюріна Валентина Олександрівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціології і психології факультету права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ.

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Bilous Tetyana Lvivna – senior teacher of department humanities disciplines Sumy branch of the Kharkiv National University of Internal Affairs.

Klimova Svetlana Nikolaevna – associate professor department of law and European integration of the Kharkiv Regional Institute of State Administration of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, candidate of science on public administration, associate professor.

Lazarenko Oleksiy Oleksandrovych – candidate of education sciences, chief department criminal police of children Ministry of the Interior Affairs Ukraine.

Lukash Sergey Stanislavovych – doctor of law sciences, associate professor, Head of the Sumy branch of Kharkiv National University of Internal Affairs.

Trubavina Irina Nikolaevna – Trubavina Irina Nikolaevna – doctor of pedagogical sciences, professor, professor the department of general of pedagogy and pedagogic of higher school of the Kharkiv National Pedagogical University G. S. Skovoroda.

Tyurina Valentyna Oleksandrivna – doctor of education, professor, professor the department of sociology and psychology of the faculty of law and mass communications of the Kharkiv National University of Internal Affairs.

Наукове видання

(за редакцією І. М. Трубавіної)

**Педагогічні та соціально-педагогічні умови формування професійної
готовності майбутніх працівників ОВС до роботи в екстремальних умовах.**

– монографія / Білоус Т. Л., Клімова С. М., Лазаренко О. О., Лукаш С. С.,
Трубавіна І. М., Тюріна В. О.

Підписано до друку 10.06.2015. Формат 60x84/16. Ум.друк.арк. 8,93.

Тираж 300 пр. Зам. 10.

Видавець і виготовлювач: ФОП Наталуха А.С.

40030, м.Суми, вул.Кузнечна, 2

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи СМв № 034 від 28.04.09